HISTORICA

REVUE PRO HISTORII A PŘÍBUZNÉ VĚDY

ROČNÍK 15

2024/1

OSTRAVSKÁ UNIVERZITA

HISTORICA

REVUE PRO HISTORII A PŘÍBUZNÉ VĚDY • ROČNÍK 15

REDAKČNÍ RADA

Prof. PhDr. Aleš Zářický, Ph.D. *(vědecký redaktor, Ostravská univerzita)*
Mgr. Petr Kadlec, Ph.D. *(výkonný redaktor, Ostravská univerzita)*
Doc. Mgr. Robert Antonín, Ph.D. *(Ostravská univerzita)*
Dr. Christiane Brenner *(Collegium Carolinum e. V., München, USA)*
Prof. Gary B. Cohen *(University of Minnesota, Minneapolis, USA)*
Prof. dr. sc. Marija Mogorović Crljenko *(Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Chorvatsko)*
Doc. PhDr. Daniel Drápala, Ph.D. *(Masarykova univerzita, Brno)*
Prof. Mgr. Lukáš Fasora, Ph.D. *(Masarykova univerzita, Brno)*
Prof. PhDr. Martin Holý, Ph.D. *(Historický ústav AV ČR, v. v. i.)*
Prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc. *(Univerzita Karlova v Praze)*
Doc. Mgr. Denisa Nečasová, Ph.D. *(Masarykova univerzita, Brno)*
Viktor Pál, PhD *(University of Helsinky, Finsko)*
Prof. PaedDr. Martin Pekár, PhD. *(Univerzita Pavla Jozefa Šafaríka v Košiciach, Slovensko)*
Doc. PhDr. Petr Popelka, Ph.D. *(Ostravská univerzita)*
Doc. PhDr. Daniela Rywiková, Ph.D. *(Ostravská univerzita)*
Prof. dr hab. UŚ Janusz Spyra *(Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie, Polsko)*
Mag. Dr. Maria Gabriele Theisen *(Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, Rakousko)*
Prof. Dr. Thomas Wünsch *(Universität Passau, Německo)*

ČLÁNKY A STUDIE

MARTIN ŠENK
1 Přátelství a dary v korespondenci Winfrieda / Bonifáce

MIROSLAV LACKO
17 Výroba zelenej farby v Uhorsku do konca 18. storočia

ALEŠ KOTVA
42 Francie a otevření Japonska

PETR POPELKA
58 Industrialisation, Domestic Work and Domestic Industry in the Bohemian Lands at the Turn of the 20th Century

LUKÁŠ PATERA
81 Podnikanie pruských železiarskych spoločností v spišsko-gemerskej banskej oblasti a export železných rúd do hornosliezskych železiarní (1890–1914)

LITERATURA

101 HLAVAČKA, Milan (ed.): Eduard Bazika (1830–1914): Mé paměti. Praha: Národní technické muzeum 2022. 488 s. (Michaela Závodná)

102 SLOVÁKOVÁ, Věra: Dětství a dospívání poddaných na Moravě ve druhé polovině 18. století na příkladu slavkovského panství. Brno: Matice moravská 2022, 292 s. (Radek Lipovski)

104 DURCZAK, Ondřej: Vzhůru do dolů! Fotografické album průmyslového a kulturního dědictví uhelného hornictví ostravsko-karvinského revíru. Ostrava: FotoD 2023, 296 s. (Aleš Černý)

105 KRONIKA

MK ČR E 18625 ISSN 2695-060X (Online)

This work is licenced under the Creative Commons Attribution 4.0 International license for non-commercial purposes.

Přátelství a dary v korespondenci Winfrieda / Bonifáce

MARTIN ŠENK

Šenk, Martin: Friendship and Gift-giving in the Correspondence of Winfried / Boniface

This article explores the relationship between friendship and gift-giving in the early Middle Ages. Friendship and its associated rituals are understood as part of the ‚rules of the game' that shaped medieval society. The ritual of gift-giving, which served to establish friendly relations and strengthen friendships, is explored here through the corpus of Saint Boniface's correspondence. By using the letters of Saint Boniface as an example, it is shown that gifts played a major role in building friendships.

Key Words *Saint Boniface; Friendship; Letters; Rituals; Gift-giving*

Contact *Univerzita Karlova; martin.senk@ff.cuni.cz*

DOI –10.15452/Historica.2024.15.0001

Úvod

Předávání darů patřilo ve středověku k jednomu z hlavních aspektů přátelství, sloužilo k utužování společenské atmosféry a vyjadřovalo symboliku aktu uzavírání přátelství či přímo přátelské smlouvy (*foedus amicitiae*). Obdarovávání lze přitom chápat jako důležitý rituál středověkého přátelství.[1] Úzkou vazbu mezi dary a družností je v nám dostupných pramenech možné pozorovat především v případě politické roviny přátelských vztahů.[2]

Ve středověké společnosti plnily dary různé funkce a jejich studium lze tedy vést mnoha směry. Například M. Mauss a na něj navazující bádání rozebralo funkci daru jako prostředku společenské reciprocity.[3] Na středověké reálie pak jeho teze aplikovala již řada badatelů.[4] Tato studie se záměrně omezuje pouze na propojení tématu přátelství a daru

[1] Viz zejm. přehled EPP, Verena: Rituale frühmittelalterlicher „amicicia". In: ALTHOFF, Gerd (Hg.): *Formen und Funktionen öffentlicher Kommunikation im Mittelalter*. Stuttgart 2001, s. 11–24.

[2] K vymezení jednotlivých rovin a funkcí, které přátelství ve středověku mohlo nabývat, viz ŠENK, Martin: Přátelství v korespondenci Alkuina z Yorku. *Studia Theologica* 25, 2023, č. 2, s. 47–71. DOI: https://doi.org/10.5507/sth.2023.029, kde je ukázáno, že v zásadě lze z dnešního pohledu ve středověkém přátelství nalézt politickou, duchovní a filozoficko-etickou rovinu. Jedná se však o moderní pomocný konstrukt. Jednotlivé dimenze jsou zpravidla úzce propojeny a (studované) prameny je nerozlišují.

[3] O daru jako prostředku společenské reciprocity pojednal ve svém klasickém zamyšlení MAUSS, Marcel: *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech*. Praha 1999, passim; dále srov. např. BATAILLE, Georges: *Prokletá část : Teorie náboženství*. Praha 1998, zejm. s. 51–88; DERRIDA, Jacques: *Given Time : I. Counterfeit Money*. Chicago – London 1991, passim; či výbor zásadních studií SCHRIFT, Alan D. (ed.): *The Logic of the Gift : Toward an Ethic of Generosity*. New York – London 1997.

[4] Z podnětů současné medievistiky srov. alespoň CURTA, Florin: Merovingian and Carolingian Gift Giving. *Speculum* 81, 2006, č. 3, s. 671–699, kde lze nalézt i základní metodologické vymezení tématu a příslušnou bibliografii; či nověji IDEM: Gift-Giving and Violence in Bulgaria and Poland : A Comparative Approach to Ruling Strategies in the Early Middle Ages. In: MOŹDZIOCH, Sławomir – WISZEWSKI, Przemysław (eds.): *Consensus or Violence? : Cohesive Forces in Early and High Medieval Societies (9th–14th c.)*. Wroclaw 2013, s. 113–144; a celou škálu přístupů v DAVIES, Wendy – FOURACRE, Paul (eds.) *: The Languages of Gift in the Early Middle*

v dobové korespondenci, proto nejsou na danou matérii systematicky aplikovány zjištění antropologie, sociologie, ekonomie či filozofie o funkci daru či o reciprocitě jakožto kulturně-antropologickém fenoménu.

Na úvod lze zmínit jeden proslulý příklad z vrcholného středověku. Kronikář známý jako Gallus Anonymus zachytil na počátku 12. století popis hnězdenských událostí roku 1000, kdy mělo dojít k povýšení Boleslava na krále a tento akt měla provázet pečlivě inscenovaná ceremonie a navázání přátelství. Gallův popis předávání darů a postupného navazování přátelské atmosféry je natolik výmluvný a pro vrcholný středověk reprezentativní, že jej uvedu v celé délce:

Boleslav jej [Otu III.] *přijal s takovou poctou a okázalostí, s jakou se slušelo králi přijmout římského císaře a tak významného hosta.* [...] *Když římský císař viděl jeho slávu, moc a bohatství, pln obdivu řekl: ‚Při koruně mého císařství! To, co vidím, je větší, než co jsem poznal z doslechu.‘ Po poradě se svými velmoži přede všemi dodal: ‚Nehodí se pro tak znamenitého a velikého muže, aby byl nazýván jako jeden z mnoha panovníků knížetem nebo hrabětem, nýbrž aby byl slavnostně povýšen na královský trůn a ověnčen diadémem.‘ A vzal císařský diadém ze své hlavy, položil ho na Boleslavovu hlavu na znamení přátelství* [*amicicie fedus* – tedy přímo na znamení „přátelské smlouvy“] *a na vítěznou korouhev mu dal darem hřeb z kříže Páně s kopím svatého Mauricia. Za to mu Boleslav daroval paži svatého Vojtěcha. Ten den je navzájem spojila tak veliká úcta, že jej císař ustavil bratrem a spolupracovníkem císařství a nazval ho přítelem a spojencem římského národa.* [...] *Poté, co byl Boleslav císařem tak slavně povýšen na krále, osvědčil vrozenou štědrost tím, že po dobu tří dnů svého posvěcení vystrojil královskou a císařskou hostinu a každý den vyměnil všechno nádobí a stolní náčiní a nahradil je různým jiným a mnohem cennějším. Po skončení hostiny přikázal číšníkům a stolníkům shromáždit ze všech stolů zlaté a stříbrné nádobí za poslední tři dny, neboť tam žádné dřevěné nebylo, zejména číše a poháry, mísy a podnosy a rohové nálevky, a dát je císaři, nikoliv jako daň od panovníka, nýbrž aby jej uctil. Stejně tak rozkázal komorníkům přinést rozprostřené ubrusy a záclony, koberce, pokrývky, ubrousky, ručníky a vše, co bylo určené k prostírání, a odnést to do císařovy komnaty. Kromě toho mu dal také mnoho jiných nádob, hlavně zlatých a stříbrných rozmanitého provedení, různobarevné pláště, šperky dosud nevídaného druhu, drahé kameny a toho všeho mu dal tolik, že císař považoval takové dary za zázrak. Jednotlivá jeho knížata obdaroval tak okázale, že z lidí, kteří mu byli přátelsky nakloněni, učinil své nejlepší přátele. Avšak kdo by mohl vypočítat, kolik a jaké dary dal předním mužům, protože skoro nikdo z jeho osobní služby neodešel neobdarován. Rozradostnělý císař se poté s velkými dary vrátil k vlastním záležitostem.*[5]

Ages. Cambridge 2010; a GRÜNBART, Michael (Hg.): *Geschenke erhalten die Freundschaft : Gabentausch und Netzwerkpflege im europäischen Mittelalter*. Berlin 2011.

[5] Lehce upravený překlad podle FÖRSTER, Josef (přel.): *Gallus Anonymus* : *Kronika a činy polských knížat a vládců*. Praha 2009, s. 32–34. *Quem Bolezlauus sic honorifice et magnifice suscepit, ut regem, imperatorem Romanum ac tantum hospitem suscipere decens fuit.* [...] *Cuius gloriam et potentiam et divitias imperator Romanus consiederans, admirando dixit: Per coronam imperii mei, maiora sunt que video, quam fama percepi. Suorumque consultu magnatum coram omnibus adecit: Non est dignum tantum ac virum talem sicut unum de principibus ducem aut comitem nominari, sed in regale solium glorianter redimitum diademate sublimari. Et accipiens imperiale diadema capitis sui, capiti Bolezlaui in amicicie fedus inposuit et pro vexillo triumphali clavum ei de cruce Domini cum lancea sancti Mauritij dono dedit, pro quibus illi Bolezlauus sancti Adalberti brachium redonavit. Et tanta sunt illa die dileccione couniti, quod imperator eum fratrem et cooperatorem imperii constituit, et populi Romani amicum et socium appellavit.* [...] *Igitur Bolezlauus in regem ab imperatore tam gloriose sublimatus inditam sibi liberatitatem exercuit, cum tribus sue consecracionis diebus, convivium regaliter et imperialiter celebravit, singulisque diebus vasa omnia et supellectilia transmutavit, aliaqua diversa multoque preciosiora presentavit. Finito namque convivio pincernas et dapiferos vasa aurea et argentea, nulla enim lingea ibi habebantur, cyphos videlicet et cuppas, lances et scutellas et*

Není třeba přitom rozebírat, do jaké míry kronikář reflektoval historickou paměť na danou událost a nakolik ve své zprávě fabuloval. Zásadní totiž je, že daný popis představoval idealizovanou podobu toho, jak měla být politická přátelství uzavírána. Pokud se kronikář při popisu událostí v Hnězdně odchýlil od historických faktů, o to více je tento popis důležitý, neboť Gallovi umožnil zaznamenat to, co se z jeho pohledu stát mělo. Podle Gallova narativu tudíž ceremoniálně předávané dary hrály v procesu nastolování družné společenské atmosféry a při uzavírání přátelství velkou roli. Zároveň budovaly mezi oběma stranami vztah založený na reciprocitě, což dále prohlubovalo přátelskou vazbu.[6]

Studium personálních vazeb, stejně jako rituálů, které jejich budování provázely, se v současnosti jeví jako poměrně důležité. Soudobé bádání totiž ukazuje, že poté, co bylo odmítnuto paradigma raně středověkých počátků lenních vazeb, nastává potřeba nabídnout alternativní koncepty, které by umožňovaly popsat vývoj vztahů v raně středověké společnosti. Výzkum se v tomto ohledu ubírá především dvěma směry. Zatímco jeden se zaměřuje na studium právních a hospodářských reálií, druhý se snaží objasnit podobu nepsaných společenských vazeb (které bývají označovány jako *Spielregeln* – „pravidla hry"). Mezi hlavní společenské vazby v raném středověku přitom patří symbolický a vysoce ritualizovaný svět přátelství.[7]

Problematika významu přátelství a darů je v latinské tradici dobře zmapovaná pro pozdně antické reálie a následně od 10. století dále, přičemž právě 10. století se dosavadnímu bádání jeví jako jistá zlatá doba přátelských svazků na evropském Západě.[8] V tomto příspěvku se proto pozornost zaměří na období pozdně merovejské a raně karolinské, která byla do značné míry formativní a vytvořila předpoklady pro rozkvět přátelských vazeb ve vrcholném středověku.

---

cornua de mensis omnibus trium dierum congregare precepit et imperatori pro honore, non pro principali munere presentavit. A camerariis vero pallia extensa et cortinas, tapetia, strata, mantilia, manuteria et quecumque servicio presentata fuerunt, iussit similiter congregare et in cameram imperatoris comportare. Insuper etiam alia plura dedit vasa, scilicet aurea et argentea diversi operis, pallia vero diversi coloris, ornamenta generis ignoti, lapides preciosos et huiusmodi tot et tanta presentavit, quod imperator tanta munera pro miraculo reputavit. Singulos vero principes eis ita magnifice muneravit, quod eos ex amicis amicissimos acquisivit. Sed quis dinumerare poterit qualita et quanta maioribus dona dedit, cum nec unus quidem inquilinus de tanta multitudine sine munere recessit. Imperator autem letus magnis cum muneribus ad propria remeavit […]. MALECZYŃSKY, Karol (ed.): *Monumenta Poloniae Historica Nova Series, 2: Galli Anonymi cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*. Krakau 1952, s. 18–21.

6 V kontextu zde rozebírané problematiky přátelství a darů se pasáží zabýval zejm. ALTHOFF, Gerd: *Otto III*. Darmstadt 1996, s. 138–147.

7 Pro aktuální přehled výzkumu viz DENDORFER, Jürgen – PATZOLD, Steffen (Hg.): *Tenere et habere : Leihen als soziale Praxis im frühen und hohen Mittelalter*. Ostfildern 2023, kde mj. editoři na s. 461–462 výstižně poukazují, že Althoffem nastolené paradigma symbolické a ritualizované veřejné komunikace (viz např. shrnutí v ALTHOFF, Gerd: *Spielregeln der Politik im Mittelalter : Kommunikation in Frieden und Fehde*. Darmstadt 2014, s. 366–387) je nadále nosné. V českém prostředí lze odkázat alespoň na dva důležité příspěvky: ZELENKA, Jan: *Beneficium et feudum : Podoba a proměny lenního institutu*. Praha 2016; RAZIM, Jakub: *Věrní Přemyslovci a barbaršti Čechové : Česko-říšské vztahy v raném a vrcholném středověku*. Praha 2017, které aktuální debaty reflektují.

8 Srov. EPP, Verena: *Amicitia : Zur Geschichte personaler, sozialer, politischer und geistlicher Beziehungen im frühen Mittelalter.* Stuttgart 1999, passim; ke vztahu přátelství a darů např. tamtéž, s. 76–82; ALTHOFF, Gerd: *Verwandte, Freunde und Getreue : Zum politischen Stellenwert der Gruppenbindungen im früheren Mittelalter.* Darmstadt 1990, zejm. s. 85–118; ALTHOFF, Gerd: *Amicitiae und Pacta : Bündnis, Einigung, Politik und Gebetsgedenken im beginnenden 10. Jahrhundert.* Hannover 1992, passim. Pro pozdější období viz např. GARNIER, Claudia: *Amicus amicis, inimicus inimicis : Politische Freundschaft und fürstliche Netzwerke im 13. Jahrhundert*. Stuttgart 2000, passim. Česky srov. alespoň SUCHÁNEK, Drahomír: Východofranská říše mezi decentralizací a jednotou : Příspěvek k integraci franského prostoru po vymření karolínské dynastie. In: IZDNÝ, Jakub a kol.: *Amicis omnia sunt communia : Integrace a dezintegrace v dějinách, společnosti a literatuře*. Praha 2022, s. 63–75.

Přátelství a dary v kontextu merovejské a raně karolinské korespondence

Možností, jak přistoupit ke studiu přátelství a darů v pozdně merovejském a raně karolinském období, je vícero.[9] Například je možné zaměřit se na normativní prameny a pomocí analýzy dochovaných privilegií a donací sledovat utváření klientských sítí. Nebo lze pozornost směřovat na narativní prameny a na pozadí jejich vyprávění sledovat formy veřejné komunikace. Bádání v tomto kontextu již dlouho rozebírá především slavný případ slona Abdula Abbáse, kterého věnoval Karlu Velikému Hárun-al-Rašíd.[10] Cenný a neobvyklý dar na Karla Velikého a jeho dvořany silně zapůsobil – přátelství, které takto Karel Veliký s Hárunem-al-Rašídem navázal, proto i Karlův životopisec Einhard jmenuje jako jeden z hlavních císařových úspěchů.[11]

Tato studie se však vydává jiným směrem, neboť je zde rozebrána souvislost mezi dary a přátelstvím v dobové korespondenci, a to především v korespondenci anglosaského misionáře, který působil v nejbližším okolí Karlovců – Winfrieda / Bonifáce. Tím je zároveň řečeno, že ambicí této práce není rozřadit jednotlivé zmínky o darech a kvantifikovat, v kolika dopisech se vyskytuje ta či ona forma daru, ale poukázat na daném korpusu dopisů na vztah mezi přátelstvím a dary.

Výběr přitom není nikterak náhodný, neboť právě Bonifácova korespondence v přístupu k tématu přátelství kvalitativně i kvantitativně značně převyšuje dochovanou písemnou produkci předcházejícího období (snad s výjimkou díla Venantia Fortunata).[12] Ostatně dochovaný korpus dopisů svatého Bonifáce lze společně s dílem Alkuina z Yorku chápat jako jistý vrchol raně středověkého přístupu k tématu přátelství.

Nejprve je třeba alespoň stručně charakterizovat, jakým způsobem je v raně středověké korespondenci (především franského kulturního okruhu) zobrazováno přátelství. Korespondence byla nejen prostředkem komunikace, ale do značné míry formálním žánrem, u kterého se předpokládalo, že jeho obsah vejde ve veřejnou známost. Přátelství přitom mohla nabývat rozličných forem a funkcí. V korespondenci merovejských panovníků lze pozorovat projevy přátelství, jež mělo formu oficiálního vztahu, který zavazoval obě strany k určitým povinnostem. Přímo se zde můžeme setkat i s termínem *foedus amicitiae* – tedy „přátelské smlouvy".[13] V dopisech církevních autorů působících na královském dvoře lze

[9] Inspirativní jsou především metodologická zamyšlení HASELDINE, Julian P.: Friendship Networks in Medieval Europe : New Models of a Political Relationship. *Amity : The Journal of Friendship Studies* 1, 2013, s. 69–88; CURTA, F.: Merovingian, s. 671–699.

[10] Srov. např. FRIED, Johannes: *Karl der Grosse : Gewalt und Glaube.* München 2018, s. 465–467, 515–516; HACK, Achim T.: *Abul Abaz : Zur Biographie eines Elefanten*. Badenweiler 2011. V českém prostředí lze doporučit vynikající studii JÍLEK, Jan – KALHOUS, David: Studie o slonovi : Darování exotického zvířete jako prostředek politické komunikace v antice a raném středověku. In: UNGERMAN, Šimon – PŘICHYSTALOVÁ, Renáta (eds.): *Zaměřeno na středověk : Zdeňku Měřínskému k 60. narozeninám*. Praha 2010, s. 549–565.

[11] Viz *Auxit etiam gloriam regni sui quibusdam regibus ac gentibus per amicitiam sibi conciliatis.* […] *Cum Aaron rege Persarum, qui excepta India totum poene tenebat orientem, talem habuit in amicitia concordiam, ut is gratiam eius omnium, qui in toto orbe terrarum erant, regum ac principum amicitiae praeponeret solumque illum honore ac munificentia sibi colendum iudicaret.* PERTZ, Georg H. – WAITZ, Georg (eds.): *Monumenta Germaniae Historica* (dále jen MGH) : *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi,* 25: *Einhardi Vita Karoli Magni*. Hannover – Leipzig 1911, s. 19.

[12] Pro přehled vývoje přístupu k tématu přátelství na latinském Západě v raném středověku viz ŠENK, M.: Přátelství, s. 51–59. K tomu srov. zejm. MCGUIRE, Brian P.: *Friendship and Community : The Monastic Experience, 350–1250*. Ithaca – London 2010, s. 105–133.

13 Viz […] qui vivens imperatoribus ac regibus vel gentibus universisque fidem inmaculatam promissasque semel amicitias firmis condicionibus conservavit […] Amicitias nostras, quas delectabiliter requiritis, stabiliter rogamus,

pak pozorovat tendenci budovat skrze přátelství síť kontaktů a patronátních vazeb, které měly sloužit k osobnímu prospěchu daných jedinců – zvláště výrazná je tato tendence například v korespondenci Venantia Fortunata a Desideria z Cahors.[14] Korespondence Venantia Fortunata je přitom v jistém smyslu specifická, neboť obsahuje i velký důraz naduchovní rovinu přátelství, čímž Venantius navázal na tradici církevních otců v christianizaci tématu přátelství.[15]

V představách zde sledovaných autorů nevznikají přátelství samovolně, ale jejich uzavření (i pokud se jedná o nepolitická přátelství) je formálním aktem.[16] Příkladem jsou Alkuinova slova, která adresoval biskupovi Higbaldovi z Lindisfarne: *Mírumilovné přátelství bratrské lásky, které má být mezi služebníky Božími nedotknutelně udržováno, bylo také mezi námi kdysi zvláštním způsobem slovně uzavřeno*.[17] Přátelství je pak rozličnými způsoby pěstováno a rozvíjeno. Jedním z těchto zvyků byla výměna korespondence (jež vlastně představovala dary *sui generis*), ze které se můžeme dozvědět o dalším rituálu, a to o výměně darů.

Zde se dostáváme i k samotnému zobrazení darů v korespondenci. Jako dary jsou zde chápány ty předměty uvedené v dopisech, které jsou věnovány bez explicitně zmíněné platby či protihodnoty. Jedná se do značné míry o funkční vymezení daru a tímto přístupem respektuji dosavadní diskurz (především pak studie A. V. Tyrrell a V. Epp), který jako dary chápe předávané předměty, ale nikoliv například modlitby. Toto funkční vymezení přitom vychází i z dobové terminologie, která se s dary v tehdejší korespondenci pojí (viz především dva základní termíny *munera* a *dona*, zřídka pak též *xenia*, přičemž bych dodal, že u Bonifáce doložené ve formě *exenia* a *eulogiae*). Spektrum darů, které lze v souvislosti s přátelstvím v dopisech spatřit, je značně široké – od drobností po dary velkolepé a luxusní. Tyto dary měly i různé funkce – zatímco některé dary, například jídlo a ošacení, měly primárně sloužit k hmotné pomoci a lze je chápat jako výraz přátelské solidarity, jiné dary byly spíše symbolické.[18] Na význam darů v raně středověké korespondenci poukazuje

studeatis, et, quod melius foedere inviolabili permaneant, ab animis vestris, nullis intercedentibus causis, absistant. DÜMMLER, Ernst (ed.): *MGH : Epistolae, 1: Epistolae Merowingici et Karolini aevi I: Epistolae Austrasicae. Berlin 1892,* s. 132. Tranqullitatis vestrae supereminens dignitas, quae cursu prosperitatis vos extulit, rempublicam felicissime regere, hortatur nos efficaciter, si Christi dictum placuerit, amicitiarum foedera propagare. Tamtéž, s. 141. K politické rovině přátelství v raném středověku viz zejm. *ALTHOFF, G.: Verwandte*, s. 85–106.

[14] K bohaté korespondenci těchto autorů, která je prodchnuta odkazy na budování přátelských vazeb, např. MATHISEN, Ralph W.: Desiderius of Cahors : Last of the Romans. In: DIEFENBACH, Steffen – MÜLLER, Gernot M. (eds.): *Gallien in Spätantike und Frühmittelalter : Kulturgeschichte einer Region*. Berlin 2013, s. 455–469; ROSENWEIN, Barbara H.: *Emotional Communities in the Early Middle Ages*. Ithaca – London 2006, s. 130–162; WILLIARD, Hope: *Friendship in the Merovingian Kingdoms : Venantius Fortunatus and His Contemporaries*. Leeds 2022, passim (k tomu srov. ŠENK, Martin: Review : Williard, Hope : Friendship in the Merovingian Kingdoms : Venantius Fortunatus and His Contemporaries. *Listy filologické* 145, 2022, č. 3–4, s. 445–448).

[15] Srov. ŠENK, M.: Přátelství, s. 52–53.

[16] GOETZ, Hans W.: „Beatus Homo qui invenit amicum" : The Concept of Friendship in Early Medieval Letters of the Anglo-Saxon Tradition on the Continent (Boniface, Alcuin). In: HASELDINE, Julian P. (ed.): *Friendship in Medieval Europe.* Stroud 1999, s. 126 a příslušné pozn. na s. 133–134, kde lze nalézt odkazy na prameny.

[17] *Amicitia fraternae dilectionis, quae inter homines Dei servos inviolata debet observari, olim inter nos quoque specialiter verbis est coniuncta pacifica.* Alcvini sive Albini epistolae. In: DÜMMLER, Ernst (ed.): MGH : *Epistolae,* 4: *Epistolae Karolini aevi* II. Berlin 1895, s. 65.

[18] Pro celé spektrum příkladů srov. TYRRELL, Alice V.: *Merovingian Letters and Letter Writers.* Turnhout 2019, s. 177–195 (v kontextu vývoje korespondence); EPP, V.: Amicitia, s. 76–82 (v kontextu vývoje přátelství); CURTA, F.: Merovingian, s. 671–699; FOURACRE, Paul: The Use of the Term Beneficium in Frankish Sources : A Society Based on Favours. In: DAVIES, W. – FOURACRE, P. (eds.): The Languages, s. 62–88. Pro zamyšlení z delší časové perspektivy případně SIGNORI, Gabriela: „Geschenke erhalten die Freundschaft" :

například kvantitativní shrnutí A. V. Tyrrell, podle níž se zmínky o darech vyskytují zhruba v 16 % merovejských dopisů.[19]

V kontextu studia přátelství je třeba zmínit, že dochovaný soubor korespondence svatého Bonifáce může na první pohled působit rozsáhle, v praxi se však jedná pouze o necelých 100 dopisů. Korpus Bonifácovy korespondence (č. 9–109 v Tanglově edici) je totiž protkán též papežskými dopisy, z nichž u některých nebyl Bonifác výhradním příjemcem, a korespondencí mohučského metropolity Lulla. Stejně tak řada dopisů je ryze formálního charakteru (například dopis z roku 723, ve kterém Karel Martel bere Bonifáce pod svoji ochranu). Jelikož je v korespondenci dochováno vždy jen několik dopisů, které Bonifác adresoval konkrétní osobě (výjimkou je pochopitelně papežská korespondence), je naše poznání o vývoji vztahu mezi Bonifácem a konkrétními osobami značně limitováno – na rozdíl od pozdější korespondence Alkuina z Yorku (viz zejména četné dopisy Arnovi ze Salcburku).

Níže nastíněné příklady Bonifácových dopisů z Tanglovy edice, jejichž analýza je základem této studie, jsou vědomě vybraným reprezentativním vzorkem různých druhů reflexe vztahu přátelství a darů z dochované korespondence tohoto anglosaského misionáře. Ostatně uvést kompletní výčet dopisů, ve kterých se vyskytují dary, by ve své podstatě znamenalo reprodukovat třetinu Bonifácovy korespondence (což kvantitativně vyhodnotila již A. V. Tyrrell).[20]

Přátelství a dary v korespondenci Winfrieda / Bonifáce

Bonifác se narodil v letech 672–675 do urozeného rodu v anglosaském Wessexu a zprvu nosil jméno Winfried. V sedmi letech vstoupil do kláštera Nursling, kde se mu dostalo duchovního vzdělání. V roce 716 se vydal na duchovní cestu do Fríska, záhy se však vrátil a stal se opatem. Již v roce 718 ale opustil vlast znovu, a tentokrát již natrvalo. Svůj život následně zasvětil misijní činnosti a reorganizaci franské církve. Několikrát byl v této souvislosti u papeže v Římě, přičemž již během první návštěvy Říma v roce 719 přijal misijní pověření a dostal jméno Bonifác. Roku 732 pak obdržel od papeže Řehoře III. *pallium* a byl povýšen na arcibiskupa. V rámci svých aktivit se Bonifác spoléhal především na své četné anglosaské přátele, kterým svěřoval i důležité úkoly a úřady. Naopak ze strany franského duchovenstva narážel na tvrdý odpor, který se snažil (ne zcela úspěšně) překonat právě spoluprací s papežstvím a anglosaskými druhy. Poté, co Bonifácův plán reorganizace franské církve ztroskotal a Bonifác se musel spokojit s reorganizací církve v Germánii a s titulem arcibiskupa v Mohuči, stáhl se z aktivního politického života. Zemřel násilnou smrtí v roce 754 během misijní cesty do Fríska.[21]

O Bonifácově životě nás mimo jiné zpravuje obsáhlý korpus jeho korespondence.[22]

Freundschaftsideal und Freundschaftspraxis in der mittelalterlichen Briefliteratur. In: GRÜNBART, M. (Hg.): Geschenke, s. 187–208.

[19] TYRRELL, A. V.: Merovingian Letters, s. 178.

[20] Tamtéž.

[21] Z obsáhlé literatury k Bonifácovu životopisu zejm. SCHIEFFER, Theodor: *Winfrid-Bonifatius und die christliche Grundlegung Europas.* Darmstadt 1972, s. 103–275; SCHIEFFER, Rudolf: Boniface : His Life and Work. In: AAIJ, Michel – GODLOVE, Shannon (eds.): *A Companion to Boniface.* Leiden – Boston 2020, s. 9–26; pro širší kontextualizaci pak především PALMER, James T.: *Anglo-Saxons in a Frankish World, 690–900.* Turnhout 2009, passim.

[22] Pro mnohostrannou charakteristiku Bonifácovy korespondence srov. alespoň AAIJ, Michel: *The Boniface*

V něm se přitom téma přátelství a darů vyskytuje až pozoruhodně často. Ve svých dopisech se Bonifác například zmiňuje o tom, jak svým ostrovním přátelům posílá rozličné knihy a také je od nich zároveň přijímá. Kupříkladu v dopise, který zaslal roku 735 či 736 abatyši Eadburg z kláštera Minster-in-Thanet, nejprve poukazuje na to, že je pojí dlouho trvající duchovní pouto,[23] a následně jí děkuje za útěchu v podobě svatých knih.[24] V jiném dopise roku 735 téže abatyši Bonifác poděkoval za všechna dobrodiní, která mu prokázala – jmenovitě děkuje za knihy a za oblečení, a následně prosí o rukopis epištol sv. Petra provedený ve zlatém písmu.[25]

Než přejdeme k dalším ukázkám z Bonifácovy korespondence, objasníme si na příkladu jeho dopisů s Eadburgou a její krajankou Leobou, s jakými limity se pojí výzkum přátelství v těchto pramenech.

Eadburga patřila zřejmě do skupiny nejbližších Bonifácových přátel – ostatně dochovaly se čtyři dopisy, které jí Bonifác věnoval, což je v kontextu jeho korespondence nadprůměrný počet. První z nich poslal Bonifác abatyši již v roce 716. Jedná se o rozsáhlý popis vize jistého mnicha z kláštera Wenlock, který si Eadburga od Boniface sama vyžádala. Kromě formálního přátelského pozdravu (*intimae caritatis salutem*) dopis neobsahuje žádnou zmínku o vzájemném přátelství.[26] Na dva výše zmíněné dopisy navazuje v dochovaném souboru korespondence již jen jeden dopis, který vznikl v letech 742–746. Zpráva začíná projevem vřelého duchovního přátelství, které Bonifác k abatyši cítí (*aureo spiritalis amoris vinculo amplectende et divino ac virgineo caritatis osculo stringende sorori Eadburge* [...] *Bonifatius* [...] *salutem*). Dále Bonifác již jen stručně informuje o nezdarech misijní činnosti a lamentuje nad zlovolnými pohany.[27] Vzhledem k tomu, že o Eadburze máme jen značně omezené množství pramenů (zejména dopis mohučského arcibiskupa Lulla či listinu mercijského krále Æthelbalda ohledně mýtného z lodi),[28] nelze na základě dochovaných dopisů o vývoji vztahu mezi Eadburgou a Bonifácem zjistit o mnoho více, než že jejich (postupně se prohlubující) přátelství bylo Bonifácem záměrně literárně reflektováno a provázeno výměnou darů.

Byť pramenů o abatyši Eadburze není mnoho, jedná se o relativně větší množství v porovnání s dalšími osobami, o nichž máme informace vlastně výhradně z dochovaných Bonifácových dopisů. Přesto lze v okruhu Bonifácových přátel nalézt i ženu, která sku-

---

Correspondence. In: IDEM – GODLOVE, S. (eds.): A Companion, s. 123–151.

23 *Dilectissime sorori et iam dudum spiritalis clientelle propinquitate conexe Eadburge abbatisse Bonifatius servus servorum Dei perennem in Christo salutem*. TANGL, Michael (ed.): MGH : *Epistolae selectae,* 1: *Die Briefe des heiligen Bonifatius und Lullus*. Berlin 1916, s. 54.

24 *Carissimam sororem remunerator aeternus iustorum operum in superna letificet curia angelorum, quae sanctorum librorum munera transmittendo exulem Germanicum spiritali lumine consolata est. quia, qui tenebrosos angulos Germanicarum gentium lustrare debet, nisi habeat lucernam pedibus et lumen semitis suis verbum Domini, in laqueum morti incidet*. Tamtéž, s. 54.

25 *Deum omnipotentem retributorem et remuneratorem omnium bonorum operum deprecor, ut tibi in celestibus mansionibus et in aeternis tabernaculis omnium beneficiorum truorum, que mihi prestitisti, aeternalem mercedem et in superna curia beatorum angelorum restituat, quia sepe sive solamine librorum sive vestimentorum adiuvamine pietas tua tristitiam meam consolata est. Sic et adhuc deprecor, ut augeas quod cepisti, id est ut mihi cum auro conscribas epistolas domini mei sancti Petri apostoli* [...]. Tamtéž, s. 60.

26 Tamtéž, s. 8–15.

27 Tamtéž, s. 136–137.

28 Mohučský metropolita Lull ve svém dopise Eadburze zdůraznil, že je oba pojí duchovní bratrské pouto, abatyši požádal o modlitby a sám jí zaslal dary – stříbrnou psací potřebu, pryskyřici a skořici. Tamtéž, s. 143. Listina je editovaná např. v KEMBLE, John M. (ed.): *Codex Diplomaticus Aevi Saxonici,* I. London 1839, s. 117–119.

tečně vstoupila do zorného pole historie a o níž máme zprávy i bez Bonifácových dopisů. Jedná se o jeptišku Leobu, jejíž život zachytil Rudolf z Fuldy v dlouhé a detailní hagiografii *Vita Leobae*.[29] Ačkoliv Leoba nepochybně měla významné postavení v Bonifácově životě a lze ji považovat za jednu z předních Bonifácových přítelkyň (ostatně byli spolu i příbuzní, jak Leoba sama zdůrazňovala), dochovaly se pouze tři dopisy z jejich vzájemné korespondence. Někdy po roce 732 zaslala Leoba dopis Bonifácovi, ve kterém ho žádala o modlitby za své rodiče. Tento dopis je podle Leoby zároveň darem, který má dále utužit jejich vzájemné přátelské pouto. Tento dopis je rovněž zajímavý tím, že v úvodu Leoba vzpomněla na přátelství, které pojilo jejího otce s Bonifácem.[30] To jen dále potvrzuje, že v raném středověku se jedinec nerodil jen do určitého příbuzenství, ale i do společenských vazeb svých rodičů, mezi nimiž byly vazby přátelské na předním místě.[31] Dále se nám dochoval velice stručný Bonifácův dopis Leobě ohledně jisté novicky. Tento obtížně datovatelný dopis (vznikl v rozmezí let 735–754) je formálně zdvořilý a pouze informativní.[32] V letech 742–746 se pak ve třetím dopise Bonifác obrátil nejen na Leobu, ale též na jeptišky Teclu a Cynethildu s žádostí o modlitbu. Dopis neobsahuje žádnou explicitní zmínku o přátelství či darech.[33] Byť tedy Leoba bývá označována za „nejdůležitější ženu v Bonifácově životě",[34] dochovaná korespondence o tomto vztahu mnoho bližšího nesděluje. Z toho je patrné, že pro analýzu vztahu mezi přátelstvím a darem je třeba využít zmínek napříč celým souborem dopisů a nespoléhat se pouze na rekonstrukci Bonifácových společenských vazeb.

Pokud tedy přejdeme k dalším dopisům, například svého bývalého žáka, opata Duddona, Bonifác roku 735 nejprve upomíná na jejich dlouhé přátelství a na povinnosti, které z takového přátelství vyplývají, a následně žádá Duddona o zaslání rukopisů: *Přeji si, nejdražší synu, abys byl pamětlivý výroku jakéhosi mudrce, který řekl: ‚Zachovej si starého přítele', a nezapomněl jsi nyní ve stáří na dávné přátelství, které jsme kdysi navázali a udržovali ještě jako mladíci, ale upamatoval ses na svého otce, jenž je nyní již sešlý věkem a obrací se všemi údy k cestě, na niž se musejí vydat všechny pozemské bytosti. A ačkoliv jsem ti byl pouze málo vzdělaným učitelem, přece jsem se ti snažil být ze všech nejodevzdanější, jak můžeš sám dosvědčit. Pamětliv této odevzdanosti, smiluj se nad starcem znaveným bouřemi zuřícími ze všech stran na germánském moři – tím míním, aby ses mě snažil podpořit modlitbami vysílanými k Bohu a pomoci mi [vybavit se] svatými texty a zejména duchovními spisy církevních otců.* […] *Prosím, aby ses mi uvolil zaslat spis věnovaný sv. Pavlovi, který mi chybí.*[35] Důležité je přitom poznamenat, že Bonifác Duddodonovi nenabídl žádnou

[29] WAITZ, Georg (ed.): MGH : *Scriptores*, 15,1: *Vita Leobae abbatissae Biscofesheimensis*. Hannover 1887, s. 121–131.

[30] TANGL, M. (ed.): MGH : Epistolae selectae, 1: Die Briefe, s. 52–53.

[31] Srov. ALTHOFF, G.: Verwandte, s. 2–3; ŠENK, M.: Přátelství, s. 58.

[32] TANGL, M. (ed.): MGH : Epistolae selectae, 1: Die Briefe, s. 216–217.

[33] Tamtéž, s. 139–140. Leobě adresoval mezi lety 739–754 dopis též Lull. Tamtéž, s. 223. Ačkoliv je tento dopis v Tanglově edici nadepsán jako: *Bitte um Fortdauer der Freundschaft*; […], dopis explicitní zmínku o přátelství (ani o darech) neobsahuje.

[34] Viz AAIJ, M.: The Boniface Correspondence, s. 147.

[35] *Memorem te esse, fili carissime, desidero sapientis cuiusdam sententiae, qui dixit: Serva antiquum amicum, ut antique amicitiae, quam in pueritia iam olim cepimus et servavimus, in senectute non obliviscaris, sed recorderis patris tui iam nunc decrepiti et membris omnibus ad viam universe terre vergentibus. Et licet parum doctus preceptor fuissem, tamen tibi omnium devotissimus, ut ipse testis es, esse studivi. Illius devotionis memor miserere iam senis Germanici maris tempestatibus undique quassantibus fatigati, hoc est, ut orationis ad Deum fusis me sublevare stu-*

Obr. 1: Jedno z nejstarších vyobrazení umučení sv. Bonifáce z fuldského sakramentáře (okolo roku 975), fol. 87r. Světec si chrání hlavu knihou před údery vrahů.

protihodnotu, proto se skutečně jedná o prosbu (!) o dar. Z Bonifácova pohledu je tudíž přiměřené přítele o dar požádat.

Téhož roku zaslal Bonifác dopis i arcibiskupovi Nothelmovi z Canterbury, ve kterém zdůrazňuje, že je pojí duchovní pouto lásky, a následně arcibiskupa žádá o zaslání rukopisu. Bonifác mimo jiné napsal: […] *modlím se* […], *abych byl s vámi provázán duchovním spojením v bratrském společenství* […] *a připoután takovým svazkem lásky si zasloužil být společně se svými bratry na cestách v jednotě katolické víry a sladkosti duchovní lásky vždy vaším společníkem. Podobně a snažně prosím, abyste mi obstarali a zaslali opis dopisu, ve kterém jsou, jak se říká, otázky biskupa Augustina, prvního učitele Anglů, a odpovědi svatého papeže Řehoře* […].[36]

V roce 746 či 747 pak Bonifác napsal arcibiskupovi Egbertovi z Yorku: *Když jsem přijal dary a knihy, které jsi mi s láskou poslal, pozvedl jsem ruce k nebi a vzdal velké díky Bohu, že mi dovolil objevit na mé dlouhé pouti takového přítele, který mi poskytl pomoc ve věcech pozemských a božskou útěchu ve věcech duchovních, a to svojí modlitbou a sdílením duchovního společenství.*[37] Bonifác přitom Egberta již v následujícím dopise (zaslaném v letech 747–751) přátelsky požádal o další knihu[38] a sám mu zaslal dary: *Kromě toho posíláme Vaší výsosti prostřednictvím posla těchto řádků místo polibků dva sudy vína a žádáme Vás, abyste si skrze láskyplné žádosti mezi námi se svými bratry tímto způsobem zlepšili den. Prosíme tedy, abyste s těmito našimi žádostmi zacházeli tak, aby se odměny za Vaše zásluhy zaskvěly na výsostech Božích.*[39]

Knihy tvořily důležitou položku mezi dary, kterými se Bonifác a jeho přátelé obdarovávali, ale zdaleka ne jedinou. Například biskupovi Pehthelmovi z Whithornu poslal Bonifác roku 735 oblečení. O tom, že se jednalo o symbolický dar, nás informuje sám Bonifác,

---

deas et in sanctis scripturis adiuvare, maxime in sanctorum patrum spiritalibus tractatibus. […] *rogo, ut mihi* […] *tractatus super apostolum Paulum, quae mihi deest, mittere digneris*. TANGL, M. (ed.): MGH : Epistolae selectae, 1: Die Briefe, s. 58–59. Za pomoc s překladem dopisů sv. Bonifáce děkuji Zuzaně Smetanové.

[36] […] *obsecro* […], *ut communioni fraterne* […] *vobiscum adunatus sim nexu spiritali et glutino caritatis coniunctus simul cum fraternis comitibus peregrinationis mee catholice fidei unitate et spiritalis amoris dulcedine semper sociatus vobis esse merear. Similiter et diligenter obsecro, ut illius epistole, qua continetur, ut dicunt, interrogationes Augustini pontificis ac preaedicatoris primi Anglorum et responsiones sancti Gregorii pape, exemplar mihi dirigere curetis* […]. Tamtéž, s. 57.

[37] *Caritatis tuae muneribus et libris susceptis erigens ad supera palmas magnas omnipotenti Deo gratias egi, qui mihi longe peregrinanti talem invenire concessit amicum, qui me et in rebus terrenis adiutorium et in spiritalibus oratione et unitate commonionis divinum solacium transmisit*. Tamtéž, s. 156–157.

[38] *Karitatis lacertis amplectendo amico immo spiritali germanitate copulando fratri summi pontificatus infula predito Ecberchto archiepiscopo Bonifatius exiguus episcopus legatus Germanicus catholice et apostolicae Romanae ecclesie florentem in Christo inmarcescibilis caritatis salutem. Dona ac libellos dulcissime bratitudinis vestre a vobis directa gratanti animo gaudentes suscepimus.* […] *Modo enim inhianter desiderantes flagitamus, ut nobis ad gaudium meroris nostri eo modo, quo et ante iam fecistis, aliquam particulam vel scintillam de candella ecclesiae, quam inluxit spiritus sanctus in regionibus provinciae vestrae, nobis destinare curetis: id est ut de tractatibus, quos spiritalis presbiter et investigator sanctarum scripturarum Beda reserando conposuit, partem qualemcunque transmittere dignemini;* […]. Tamtéž, s. 206–*207*.

[39] *Preterea celsitudini vestrae vice osculi duas vini cupellas per hunc portitorem litterarum transmisimus petentes, ut caritatis inter nos precibus nostris inde letum diem cum fratribus vestris faciatis. Obsecramus igitur, ut de istis petitionibus nostris faciatis, ut mercedis vestrae premia in caelorum culmine clarescant*. Tamtéž, s. 208. Zmínka o polibku mezi muži je v kontextu anglosaské a franské korespondence zcela běžným výrazovým prostředkem. K této problematice viz SMETANOVÁ, Zuzana – ŠENK, Martin: Sexualita Alkuina z Yorku a metodologická otázka studia „homoerotického" jazyka ve středověku. *Slovo a smysl* 19, 2022, č. 41, s. 13–23. DOI: https://doi.org/10.14712/23366680.2022.3.1.

neboť dodává, že je má použít na očištění nohou služebníků Božích.[40] Bonifác přitom zdůrazňuje, že oblečení zasílá, aby měl biskup u sebe něco od Bonifáce na památku.[41] Podobný dar v podobě osušky zaslal Bonifác v letech 742–746 též biskupu Danielovi z Winchesteru s dopisem, ve kterém biskupa žádá o zaslání jistého rukopisu.[42]

Když se v roce 748 na Bonifáce obrátil římský arcijáhen Theofylaktos, poslal Bonifácovi jako důkaz přátelství cizokrajné zboží: *My totiž udržujeme starodávnou lásku našeho přátelství, ačkoliv nás od sebe rozdělují mnohé národy a moře* […]. *A tak vám kvůli tomu, abyste si na nás vzpomněl, zasíláme zapečetěný dárek s požehnáním, a totiž skořici, koření, pepř a kadidlo.*[43]

Jindy v korespondenci vůbec nezazní specifikace předmětu, který dotyčný posílá, ale pouze je zdůrazněno, že daný dárek je symbolem vzájemné přátelské náklonnosti,[44] nebo že se ve spojitosti se zasílaným darem má toto pouto ještě více utužit.[45]

Pokud se zaměříme na spojitost mezi formálním (politickým) přátelstvím a dary, můžeme nahlédnout do dopisu, který roku 745 či 746 adresoval Bonifác mercijskému králi Æthelbaldovi: *Mezitím ti na znamení pravé lásky a oddaného přátelství posíláme jednoho jestřába a dva sokoly, dva štíty a dvě kopí a prosíme tě, abys tyto dárky ráčil pro žehnající lásku přijmout, třebaže tě nemusejí být hodné*.[46] Zajímavé je především darování loveckých ptáků, neboť ti měli i zřetelný alegorický význam – z pozdější doby máme doklady o tom, že například sokoli byli symbolem věrnosti.[47]

---

[40] *Preterea parva munuscula pro indicio caritatis vobis direximus, id est corporale pallium albis stigmatibus variatum et vollosam ad tergendos pedes servorum Dei*. TANGL, M. (ed.): MGH : Epistolae selectae, 1: Die Briefe, s. 56.

[41] *Quae petimus ut pro memoria accipere non dedignemini*. Tamtéž.

[42] *Interea per Forthereum presbiterum litteras et parva munuscula propter indicium pure caritatis transmitto vobis, id est casulam, non olosiricam, sed caprina lanugine mixtam et villosam ad tergendos pedes dilectionis vestrae*. Tamtéž, s. 131.

[43] *Nos etenim priscum sodalitatis retinentes amorem, quamvis variae in utrosque nationes et maria dividant* […]. *Benedictionis etenim munusculum ob recordationis nostri memoriam: cinnamomum, costum, piper et incensum pariter direximus obsignatum*. Tamtéž, s. 189. Již F. Curta přitom poukázal, že tyto dary byly později přeposlány dalším přátelům (abatyši Cuniburg). Viz tamtéž, s. 80. K tomu srov. CURTA, F.: Merovingian, s. 681, pozn. 47.

[44] Viz dopis, který někdy po roce 737 poslal biskup Torthelm z Leicesteru Bonifácovi: *Per gerulum vero apicum tuorum modicum tibi munusculum, sed magni affectus pignus transmitto simul et indicans, quod omnia, que a parvitate nostra petere dignatus es, libentissime suscepimus* […]. *Fraterno itaque affectu salutantes vestram excellentiam et divinam deprecamur iugiter clementiam* […]. TANGL, M. (ed.): MGH : Epistolae selectae, 1: Die Briefe, s. 76. Případně viz též obtížně datovatelný dopis jisté anglosaské ženy jménem Cena, která Bonifácovi píše: I*am fateor tibi, carissime, quia licet te corporalibus oculis raro intuear, quod te tamen spiritalibus cordis luminibus iugiter aspicere non cesso. Et haec parva munuscula magis indicia caritatis sunt, quam ut tuae sanctitati digna sint. Et hoc tibi notum facio, quod usque ad finem vitae meae te semper in meis orarionibus recordor. Et te rogo per creditam amicitiam, ut meae parvitati fidelis sis, sicut in te credo, et ut mihi in tuis orationibus adiuvas, ut Deus omnipotens vitam meam secundum suam voluntatem disponat*. Tamtéž, s. 217.

[45] Viz výše zmíněný dopis, který po roce 732 poslala Bonifácovi jeptiška Leoba: *Rogo tuam clementiam, ut memorare digneris prioris amicitiae, quam iam dudum cum patre meo copulasti* […] *Hoc parvum munusculum mittere curavi, non ut dignum esset tue almitatis aspectui, sed ut memoriam parvitatis meae retines, ne longa locorum intercapidine oblivione tradas, quin immo vere dilectionis ligatura reliquum nodetur in evum*. Tamtéž, s. 52–53.

[46] *Interea pro signo veri amoris et devote amicitiae direximus tibi accipitrem unum et duos falcones, duo scuta et duas lances. Quae rogamus, licet digna non sint, munuscula tamen pro caritate benedictionis suscipere digneris*. Tamtéž, s. 142.

[47] Alespoň v pozn. lze dodat, že duchovní osoby ve franském prostředí měly lov s dravými ptáky zakázaný, nicméně velký společenský význam sokolnictví je mohl dostávat do blízkosti tehdejší světské elity, a proto byly tyto zákazy porušovány. Zákaz sokolnické praxe pro duchovní osoby obsahují např. ustanovení merovejských synod – viz SCHOLZ, Sebastian (Hg.): *Ausgewählte Synoden Galliens und des merowingischen Frankenreichs*. Darmstadt 2022, s. 138, 384. Na velký význam sokolnictví pro společnost poukazuje např. i míra podrobnosti, s jakou je o so-

Bonifác tak mohl poslat králi jestřába a dva sokoly jako symbol oddaného, láskou prodchnutého, a především věrného přátelství.

Při interpretaci případné symbolické roviny darů je však třeba velké opatrnosti. V případě loveckých ptáků lze totiž upozornit též na dopis, který Bonifácovi adresoval kentský králÆthelbert II. v letech 748–754, z něhož je dobře patrné, že král měl o sokoly opravdu zájem a případná symbolika pro něj byla spíše vedlejší. Král se patrně dozvěděl, že Bonifác poslal lovecké ptáky mercijskému králi, a proto v přátelském dopise (*amicalium litterarum*) Bonifáce žádá taktéž o lovecké ptáky a sám mu posílá symbolické dary: *Skrze posla těchto řádků posílá moje oddanost vaší ctihodnosti s velkou láskou některé dárky, a to stříbrný pohár, zevnitř zlacený, o váze tří a půl liber, a dva pláště. A tyto dary vám neposíláme s takovým záměrem, ani pro takovou zámin-ku, že bychom za ně toužili získat nějaké světské bohatství nebo jakoukoli jinou dočasnou odměnu. Ale o to více a z hlubin našeho srdce žádáme na kolenou o něco, co je mnohem důležitější, a sice aby ses uvolil podpořit nás pomocí svých mnohých a častých modliteb, protože dny jsou zlé a každý den se v tomto věku plném hanebností násobí mnohé a nečekané pohromy.* […] *Kromě toho od Vás žádám, abyste mi poskytl jednu věc, kterou pro Vás, jak se domnívám na základě toho, co se ke mně doneslo, nebude vůbec náročné získat, a to dva sokoly* […]. *Nakonec na závěr dopisu prosím, abys napsal zpátky tomu, kdo ti píše, a svými řádky mi ráčil dokázat, že věci, které jsem ti poslal, byly řádně odevzdány.*[48] Na pozadí tohoto dopisu králeÆthelberta II. lze zároveň dobře pozorovat nepsaná pravidla společenské hry, v jejichž rámci se rituál obdarování odehrával. Král nejprve explicitně uvedl, že své dary poslal, aniž očekává protidar – Bonifáce poprosil pouze o modlitbu. Následně však o pár řádků níže Bonifáce přímo požádal o dva sokoly. Tento dopis nám tedy mimo jiné poodhaluje společenskou praxi, podle níž obě strany dobře ví, že protidar je vyžadován, ačkoliv se tváří, že nikoliv.[49] Dárce tudíž i v raně karolinské společnosti cosi ztrácel jen zdánlivě.[50]

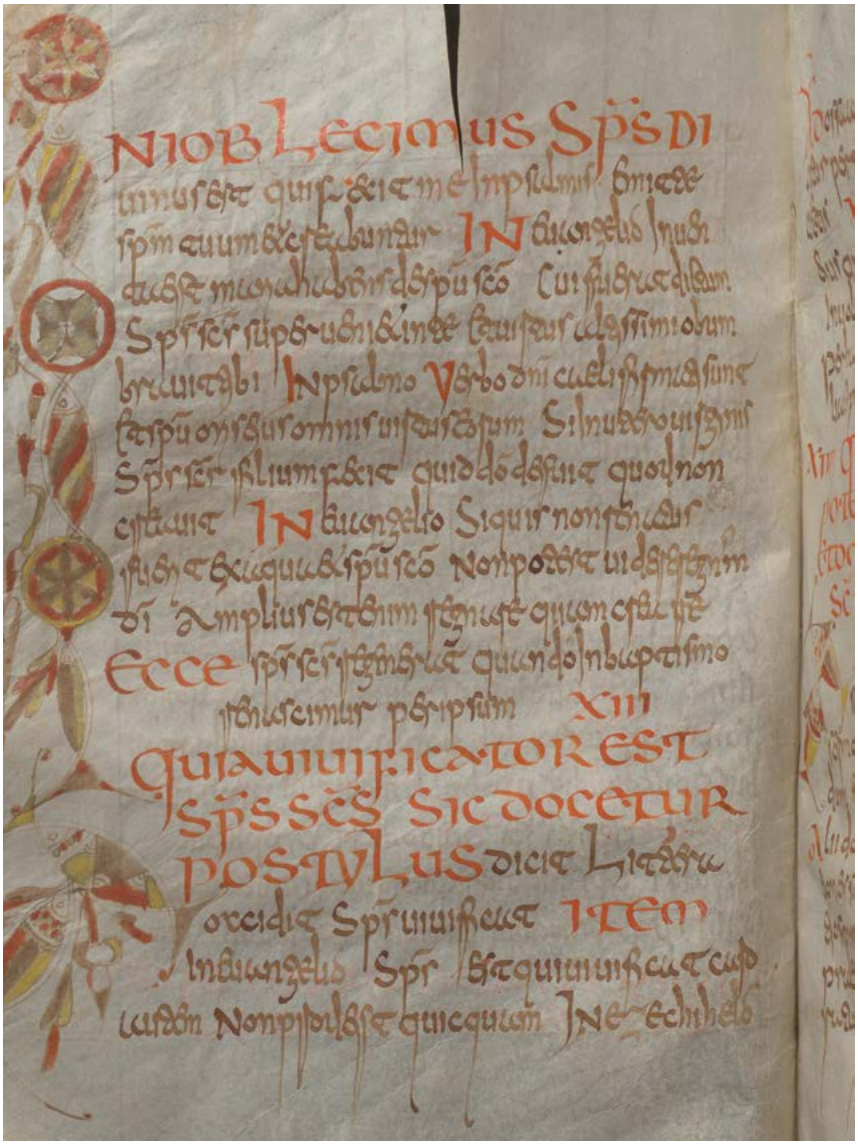
---

kolech pojednáno v dobovém zákoníku Bavorů (sepsán patrně mezi počátkem 7. a koncem první poloviny 8. stol.) – viz DEUTINGER, Roman (Hg.): *Lex Baioariorum : Das Recht der Bayern.* Regensburg 2017, s. 142, 144. K ar-cheologickým nálezům spojeným se sokolnictvím a možnostem jejich interpretace viz DOBIAT, Claus: Die Jagd in merowingischer Zeit. In: *Reiss-Museum Mannheim : Die Franken, Wegbereiter Europas : Vor 1500 Jahren : König Chlodwig und seine Erben*, 1. Mainz 1996, s. 720–722. K významu sokolnictví v raném středověku srov. přehledně ŠENK, Martin: Raně středověké počátky evropské sokolnické tradice. *Svět myslivosti* 25, 2023, č. 3, s. 34–35.

[48] Pisatel zde přechází volně mezi tykáním a vykáním, jakož i mezi první osobou singuláru a plurálu. *Per hunc quoque baiulum harum apicum reverentiae vestrae direxit devotio mea magna cum caritate nonnulla munuscula, id est caucum argenteum intus deauratum pensantem libras tres et semis et duo repte. Et haec exenia vobis non ea intentione neque occasione direximus, ut terrestre lucrum aliquod aut retributionem quampiam temporalem pro eis recipere desideramus. Sed multo magis genuclientes, quod multo magis necessarium est, totis visceribus efflagito mentis, ut quoniam dies mali sunt et multiplicantur cotidie variae et inprovise perturbationes in hoc saeculo scandalis pleno, multis nos ac crebris orationum tuarum suffragiis adiuvare digneris.* […] *unam rem preterea a vobis desidero mihi exhiberi, quam vobis adquirere valde difficile esse, iuxta quod mihi indicatum est, nullatenus reor: hoc est duos falcones,* […]. *Postremo autem in fine epistole precor, ut ad scribentem te rescribas et litteris tuis mihi manifesta-re digneris, ut ea, quae tibi direxi, bene sint reddita.* TANGL, M. (ed.): MGH : Epistolae selectae, 1: Die Briefe, s. 230–231. Ačkoliv se může jevit dar králeÆthelberta II. jako velice štědrý, je třeba pamatovat, že přeprava lovec-kých ptáků z kontinentu do Anglie musela být též náročná a nákladná. Viz TYRRELL, A. V.: Merovingian Letters, s. 191.

[49] Srov. teze P. Bourdieu o darech jako o domluvené společenské hře. P. Bourdieu mj. totiž tvrdil, že mezi darem (v tomto případě se jedná o zmínku o daru) a protidarem musí uběhnout určitý čas, aby nebyly vyjeveny vlastní zištné záměry dárce. BOURDIEU, Pierre: *The Logic of Practice*. Cambridge 1990, s. 103–109; TÝŽ: Marginalia : Some Additional Notes on the Gift. In: SCHRIFT, A. D. (ed.): The Logic, s. 231–240.

[50] Parafráze dle BATAILLE, G.: Prokletá část, s. 80.

Obr. 2: Kodex Ragyndrudis (známý též jako Kodex Bonitafius II.), fol. 17v. Rukopis vznikl na konci 7. či na začátku 8. století a pravděpodobně patřil sv. Bonifácovi. Podle pozdější tradice se jedná o knihu, kterou si měl světec bránit hlavu před svými vrahy.

Závěr

Sv. Bonifác a jeho přátelé si navzájem zasílali rozličné dary – často se jednalo o knihy, ale také o oblečení, koření či lovecké ptáky. Některé z těchto darů měly spíše symbolický význam, většina předmětů však měla praktické využití. Okruh přátel, se kterými si Bonifác dary zasílal, zahrnoval duchovní osoby (například jeptišky a biskupy), a rovněž panovníky. Z korpusu Bonifácových dopisů je zřetelně patrné, že dary mohly hrát při budování přátelství důležitou úlohu. Na jednu stranu se sice jedná o obecnou kulturně-antropologickou konstantu – tedy o známý princip reciprocity –, na druhou stranu však důraz na předávání darů a četnost výskytu darů v souvislosti s tématem přátelství poukazují na to, jak velký význam mělo předávání darů jakožto svébytný rituál. V raně středověké společnosti, fungující převážně na orální bázi, sloužil rituál předávání darů k posílení přátelské vazby mezi danými jedinci. Ačkoliv se nemohli vídat osobně, dotyční přátelé prostředkovali své emoce a pocity alespoň symbolicky, skrze rozličné dary a dárky. Ty lze přitom v Bonifácově korespondenci nalézt jak v souvislosti s budováním duchovních přátelských vztahů, tak v kontextu formální „politické" roviny přátelství. Kultura darů patří k ritualizovanému světu středověkých „pravidel hry", ale lze ji zkoumat například i prizmatem takových badatelských směrů, jakými jsou dějiny emocí. Skutečnost, že o darech a přátelství dotyční korespondenti pojednávají na pozadí jiných sdělení, jež se týkají důležitějších záležitostí, může svědčit o tom, že předávání přátelských darů bylo běžnou, všeobecně uznávanou praxí. Příspěvek tak kromě jiného poukázal i na delší dějinnou perspektivu vztahu mezi dary a přátelstvím, jež nalezla svůj jistý vrchol v symbolickém a ritualizovaném světě vrcholného středověku.

Bibliografie

Tištěné prameny

DEUTINGER, Roman (Hg.): *Lex Baioariorum : Das Recht der Bayern*. Regensburg 2017.

DÜMMLER, Ernst (ed.): *Monumenta Germaniae Historica : Epistolae,* 1 : *Epistolae Merowingici et Karolini aevi I: Epistolae Austrasicae*. Berlin 1892, s. 111–153.

DÜMMLER, Ernst (ed.): *Monumenta Germaniae Historica : Epistolae 4 : Epistolae Karolini aevi II: Alcvini sive Albini epistolae*. Berlin 1895, s. 1–481.

KEMBLE, John M. (ed.): *Codex Diplomaticus Aevi Saxonici, I*. London 1839.

MALECZYŃSKY, Karol (ed.): *Monumenta Poloniae Historica Nova Series,* 2: *Galli Anonymi cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*. Krakau 1952.

PERTZ, Georg H. – WAITZ, Georg (eds.): *Monumenta Germaniae Historica : Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi,* 25: *Einhardi Vita Karoli Magni*. Hannover – Leipzig 1911.

SCHOLZ, Sebastian (Hg.): *Ausgewählte Synoden Galliens und des merowingischen Frankenreichs*. Darmstadt 2022.

TANGL, Michael (ed.): *Monumenta Germaniae Historica : Epistolae selectae,* 1: *Die Briefe des heiligen Bonifatius und Lullus*. Berlin 1916.

WAITZ, Georg (ed.): *Monumenta Germaniae Historica : Scriptores, 15,1: Vita Leobae abbatissae Biscofesheimensis*. Hannover 1887, s. 121–131.

Literatura

AAIJ, Michel: The Boniface Correspondence. In: AAIJ, Michel – GODLOVE, Shannon (eds.): *A Companion to Boniface*. Leiden – Boston 2020, s. 123–151.

ALTHOFF, Gerd: *Amicitiae und Pacta : Bündnis, Einigung, Politik und Gebetsgedenken im beginnenden 10. Jahr-*

hundert. Hannover 1992.
ALTHOFF, Gerd: *Otto III*. Darmstadt 1996.
ALTHOFF, Gerd: *Spielregeln der Politik im Mittelalter : Kommunikation in Frieden und Fehde*. Darmstadt 2014.
ALTHOFF, Gerd: *Verwandte, Freunde und Getreue : Zum politischen Stellenwert der Gruppenbindungen im früheren Mittelalter*. Darmstadt 1990.
BATAILLE, Georges: *Prokletá část : Teorie náboženství*. Praha 1998.
BOURDIEU, Pierre: Marginalia : Some Additional Notes on the Gift. In: SCHRIFT, Alan D. (ed.): *The Logic of the Gift : Toward an Ethic of Generosity.* New York – London 1997, s. 231–241.
BOURDIEU, Pierre: *The Logic of Practice*. Cambridge 1990.
CURTA, Florin: Gift-giving and Violence in Bulgaria and Poland : A Comparative Approach to Ruling Strategies in the Early Middle Ages. In: MOŹDZIOCH, Sławomir – WISZEWSKI, Przemysław (eds.): *Consensus or Violence? : Cohesive Forces in Early and High Medieval Societies (9th–14th c.)*. Wroclaw 2013, s. 113–144.
CURTA, Florin: Merovingian and Carolingian Gift Giving. *Speculum* 81*,* 2006, č. 3, s. 671–699.
DAVIES, Wendy – FOURACRE, Paul (eds.): *The Languages of Gift in the Early Middle Ages*. Cambridge 2010.
DENDORFER, Jürgen – PATZOLD, Steffen (Hg.): *Tenere et habere : Leihen als soziale Praxis im frühen und hohen Mittelalter*. Ostfildern 2023.
DERRIDA, Jacques: *Given Time : I. Counterfeit Money*. Chicago – London 1991.
DOBIAT, Claus: Die Jagd in merowingischer Zeit. In: *Reiss-Museum Mannheim : Die Franken, Wegbereiter Europas : Vor 1500 Jahren : König Chlodwig und seine Erben*, 1. Mainz 1996, s. 720–722.
EPP, Verena: *Amicitia* : *Zur Geschichte personaler, sozialer, politischer und geistlicher Beziehungen im frühen Mittelalter*. Stuttgart 1999.
EPP, Verena: Rituale frühmittelalterlicher „amicicia". In: ALTHOFF, Gerd (Hg.): *Formen und Funktionen öffentlicher Kommunikation im Mittelalter*. Stuttgart 2001, s. 11–24.
FÖRSTER, Josef (přel.): *Gallus Anonymus : Kronika a činy polských knížat a vládců*. Praha 2009.
FOURACRE, Paul: The Use of the Term Beneficium in Frankish sources : A Society Based on Favours. In: DAVIES, Wendy – FOURACRE, Paul (eds.): *The Languages of Gift in the Early Middle Ages*. Cambridge 2010, s. 62–88.
FRIED, Johannes: *Karl der Grosse : Gewalt und Glaube*. München 2018.
GARNIER, Claudia*: Amicus amicis, inimicus inimicis : Politische Freundschaft und fürstliche Netzwerke im 13. Jahrhundert*. Stuttgart 2000.
GOETZ, Hans W.: „Beatus Homo qui invenit amicum" : The Concept of Friendship in Early Medieval Letters of the Anglo-Saxon Tradition on the Continent (Boniface, Alcuin). In: HASELDINE, Julian P. (ed.): *Friendship in Medieval Europe*. Stroud 1999, s. 124–136.
GRÜNBART, Michael (Hg.): *Geschenke erhalten die Freundschaft : Gabentausch und Netzwerkpflege im europäischen Mittelalter*. Berlin 2011.
HACK, Achim T.: *Abul Abaz : Zur Biographie eines Elefanten*. Badenweiler 2011.
HASELDINE, Julian P.: Friendship Networks in Medieval Europe : New Models of a Political Relationship. *Amity* : *The Journal of Friendship Studies* 1, 2013, s. 69–88.
JÍLEK, Jan – KALHOUS, David: Studie o slonovi : Darování exotického zvířete jako prostředek politické komunikace v antice a raném středověku. In: UNGERMAN, Šimon – PŘICHYSTALOVÁ, Renáta (eds.): *Zaměřeno na středověk : Zdeňku Měřínskému k 60. narozeninám*. Praha 2010, s. 549–565.
MATHISEN, Raplh W.: Desiderius of Cahors : Last of the Romans. In: DIEFENBACH, Steffen – MÜLLER, Gernot M. (eds.)*: Gallien in Spätantike und Frühmittelalter : Kulturgeschichte einer Region*. Berlin 2013, s. 455–469.
MAUSS, Marcel: *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech*. Praha 1999.
MCGUIRE, Brian P.: *Friendship and Community : The Monastic Experience, 350–1250*. Ithaca – London 2010.
PALMER, James T.: *Anglo-Saxons in a Frankish World, 690–900*. Turnhout 2009.
RAZIM, Jakub: *Věrní Přemyslovci a barbarští Čechové : Česko-říšské vztahy v raném a vrcholném středověku*. Praha 2017.
ROSENWEIN, Barbara H.: *Emotional Communities in the Early Middle Ages*. Ithaca – London 2006.
SCHIEFFER, Rudolf: Boniface : His Life and Work. In: AAIJ, Michel – GODLOVE, Shannon (eds.): *A Companion to Boniface*. Leiden – Boston 2020, s. 9–26.
SCHIEFFER, Theodor: *Winfrid-Bonifatius und die christliche Grundlegung Europas*. Darmstadt 1972.
SCHRIFT, Alan D. (ed.): *The Logic of the Gift : Toward an Ethic of Generosity.* New York – London 1997.
SIGNORI, Gabriela: „Geschenke erhalten die Freundschaft" : Freundschaftsideal und Freundschaftspraxis in der mittelalterlichen Briefliteratur. In: GRÜNBART, Michael (Hg.): *Geschenke erhalten die Freundschaft : Gabentausch und Netzwerkpflege im europäischen Mittelalter*. Berlin 2011, s. 187–208.
SMETANOVÁ, Zuzana – ŠENK, Martin: Sexualita Alkuina z Yorku a metodologická otázka studia „homoerotického" jazyka ve středověku. *Slovo a smysl* 19, 2022, č. 41, s. 13–26. DOI: https://doi.

org/10.14712/23366680.2022.3.1.
SUCHÁNEK, Drahomír: Východofranská říše mezi decentralizací a jednotou : Příspěvek k integraci franského prostoru po vymření karolínské dynastie. In: IZDNÝ, Jakub a kol.: *Amicis omnia sunt communia : Integrace a dezintegrace v dějinách, společnosti a literatuře*. Praha 2022, s. 63–75.
ŠENK, Martin: Přátelství v korespondenci Alkuina z Yorku. *Studia Theologica* 25, 2023, č. 2, s. 47–71. DOI: https://doi.org/10.5507/sth.2023.029.
ŠENK, Martin: Raně středověké počátky evropské sokolnické tradice. *Svět myslivosti* 25, 2023, č. 3, s. 34–35.
ŠENK, Martin: Review : Williard, Hope : Friendship in the Merovingian Kingdoms : Venantius Fortunatus and His Contemporaries. *Listy filologické* 145, 2022, č. 3–4, s. 445–448.
TYRRELL, Alice V.: *Merovingian Letters and Letter Writers*. Turnhout 2019.
WILLIARD, Hope*: Friendship in the Merovingian Kingdoms : Venantius Fortunatus and His Contemporaries*. Leeds 2022.
ZELENKA, Jan: *Beneficium et feudum : Podoba a proměny lenního institutu*. Praha 2016.

Summary

Friendship and Gift-giving in the Correspondence of Winfried / Boniface

This article explores the relationship between friendship and gift-giving in the early Middle Ages. Friendship and its associated rituals are understood as part of the ‚rules of the game' that shaped medieval society. Following the rejection of the thesis of the Frankish origins of feudalism by contemporary scholarship, it seems even more important to study the world of medieval symbols, rituals and unwritten rules of the game.

The gift-giving ritual served to establish friendly relations and to strengthen friendships, which is particularly evident in the High Middle Ages. This study explores the Frankish roots of this symbolic communication.

Using the corpus of Saint Boniface's correspondence as an example, it is shown that gifts played a major role in building friendships. Saint Boniface and his friends sent numerous gifts to each other, from books to clothing and spices to hunting birds. On one hand, gift-giving is a general cultural and anthropological constant – the well-known principle of reciprocity. On the other hand, the emphasis on gift-giving and the frequency of gift-giving in connection with the theme of friendship indicates the importance of gift-giving as a distinctive ritual.

In early medieval society, which operated largely on an oral basis, the gift-giving ritual strenghtened the bonds of friendship between individuals. Although they could not see each other in person, friends mediated their emotions and feelings symbolically, through various gifts and presents. Gifts can be found in Boniface's correspondence both in the context of building spiritual friendships and in the context of the formal „political" level of friendship.

ČLÁNKY A STUDIE 17-41

Výroba zelenej farby v Uhorsku do konca 18. storočia*

MIROSLAV LACKO

Lacko, Miroslav: Green Pigment Production in the Hungarian Kingdom until the Late 18th Century

Since only a few stable pigment production centres in Central Europe subsisted until the industrial period in the 19th century, those that became regionally known and influenced the European pigment market deserve the attention of historical research. One of the significant European green pigment production centres in the Late Middle Ages and the Early Modern Age was the Banská Bystrica mining district in present-day Central Slovakia, the former part of the Lower Hungarian mining area. Production of green copper pigment was carried out continually from the mid-15th century until 1950 at the latest. However, the methods of its application changed over time. While in the Late Middle Ages this green pigment was applied as a colouring matter for objects of art, from the 16th century it was used as a utilitarian colour for coating indoor walls and exterior facades. During the 19th century, the mentioned green pigment (Berggrün) was produced only as a concentrate for the production of copper.

Key Words *Green Pigment; Sedimentation; Hungarian Kingdom; Trade; Innovations*

Contact *Lesser-Kolleg für Ostmitteleuropa, Friedrich-Schiller-Universität Jena, Ústav anorganické chemie AV ČR, v.v.i.; mir.lacko@gmail.com*

DOI – 10.15452/Historica.2024.15.0002

Úvod

Otázka aplikácie a produkcie pigmentov v predmodernom období je v súčasnej svetovej vede predmetom materiálového výskumu početných bádateľov z radov historikov umenia, chemikov, pamiatkarov, reštaurátorov či konzervátorov, ktorí s rozvojom nových vedecko-výskumných metód prinášajú dosiaľ neznáme poznatky o historických pigmentoch v umení, resp. vôbec o materiálnej kultúre v minulosti. Keďže do obdobia industrializácie v 19. storočí existovalo dlhodobo pomerne málo stabilných výrobných centier pigmentov v strednej Európe, zasluhujú si pozornosť historického výskumu tie z nich, ktoré sa stali nadregionálne známe a v širšom chronologickom i geografickom rámci ovplyvnili európsky trh s pigmentami. Jedným z takých významných európskych centier produkcie zeleného pigmentu sa v neskorom stredoveku a ranom novoveku stal banskobystrický banský revír, dnes v oblasti stredného Slovenska, v minulosti súčasť dolnouhorskej banskej oblasti. V okolí Banskej Bystrice sa nachádzali výdatné ložiská medených a strieborných rúd, ktoré boli exploatované preukázateľne už v praveku, najintenzívnejšie však v stredoveku a ranom novoveku. V ranom novoveku mala produkcia medi v banskobystrickom revíre globálny ekonomický význam, o čom existuje rozsiahla medzinárodná historická literatúra.

* Výzkum byl financován projektem Grantové agentury ČR č. 22-17966S.

Zelená farba získavaná ako sekundárny produkt z banských vôd v banskobystrickom banskom revíre, konkrétne v Špánej Doline, na Pieskoch (Sandbergu) a v Ľubietovej, našla od neskorého stredoveku široké využite v umení i architektúre. Základný princíp výroby tejto zelenej farby predstavovala sedimentácia tzv. sferulitického malachitu, resp. sulfátov medi z vôd pretekajúcich medenorudnými ložiskami a systémom banských diel tak v Špánej Doline a na Pieskoch, ako aj v Ľubietovej. Získavanie takéhoto pigmentu v bystrickej oblasti umožňovala práve špecifická mineralizácia tunajších ložísk, aká sa inde nevyskytovala. Medzi najznámejšie pamiatky s aplikáciou banskobystrického zeleného pigmentu jednoznačne patrí tzv. Zelená izba v Thurzovom dome na hlavnom námestí v Banskej Bystrici, vyhotovená niekedy v rokoch 1476–1490.[1] Napriek početným kusým zmienkam o výrobe zelenej farby v bystrickom revíre sa ucelenejšie práce na túto tému začali objavovať až v ostatných dvoch desaťročiach práve v súvislosti s rozvojom nových metód materiálovo-technického výskumu.

Snáď prvou komplexnejšou štúdiou o uhorskom zelenom pigmente je publikácia Andreasa Burmestera a Laury Resenberg z roku 2003.[2] Autori tejto štúdie zhromaždili početné písomné zmienky o zelenom pigmente z Uhorska v súdobej odbornej literatúre od 16. až po 20. storočie a dokonca uverejnili prílohu s edíciou týchto zmienok zo staršej literatúry, ale žiaden archívny výskum nerealizovali. Ďalším problémom, na ktorý autori správne poukázali, je terminologická nejednoznačnosť v označovaní zeleného pigmentu z banskobystrického banského revíru rôznymi autormi a prameňmi, pričom A. Burmester a L. Resenberg tento pigment stotožňujú s viacerými nemeckými termínmi v súdobých cenníkoch a publikáciách. V primárnych prameňoch sa však táto farba označuje po nemecky najmä ako uhorská banská zeleň (*Berggrün*). Spomínaní autori, ale aj ďalší nesprávne interpretujú uvedené označenie ako „horská zeleň", hoci nemecký termín „*Berg*-" sa v tomto prípade nesporne vzťahuje na pôvod v baníctve (v slovenčine „banský/-á/-é") podobne, ako aj v prípade iných nemeckých montanistických termínov. Terminologicky zložitejšia situácia je v latinských označeniach tohto pigmentu, medzi ktorými dominuje najmä termín „*chrysocolla*". Napriek zmieneným výhradám je predmetná štúdia naďalej veľkým prínosom k histórii výroby uhorskej banskej zelene v širšom kontexte dejín vedy a techniky.

V roku 2005 boli publikované analýzy sferulitického malachitu na umeleckohistorických pamiatkach z oblasti Banskej Bystrice, a to medzinárodným kolektívom autorov, v ktorom mal prostredníctvom Martiny Stillhammerovej zastúpenie aj Pamiatkový úrad SR.[3] M. Stillhammerová takisto uverejnila jeden príspevok o tejto problematike na Slovensku.[4] Rovnako ako ich predchodcovia, tak ani autori v roku 2005 nerealizovali historický výskum, ale vychádzali len zo sekundárnych, publikovaných zdrojov. V ostatných

---

1 DRUGOVÁ, Zuzana a kol.: *Zelená miestnosť – Reštaurovanie maliarskej výzdoby*. Banská Bystrica 2007, s. 2–7.

2 BURMESTER, Andreas – RESENBERG, Laura: *On Berggrün, Schiefergrün and Steingrün* : *Historic Green Pigments from Hungary*. München – Wien 2003, s. 34. V nemeckej verzii BURMESTER, Andreas – RESENBERG, Laura: Von Berggrün, Schiefergrün und Steingrün aus Ungarn. *Restauro* 109, 2003, č. 3, s. 180–187.

3 HEYDENREICH, Gunnar – SPRING, Marika – STILLHAMMEROVÁ, Martina – PINA, Carlos M.: Malachite Pigment of Spherical Particle Form. In: VERGER, Isabelle (ed.): *14th Triennial Meeting, The Hague, 12–16 September 2005: Preprints*, 1. London 2005, s. 480–488.

4 STILLHAMMEROVÁ, Martina: O výrobe zelenej farby v Špánej Doline. In: KLADIVÍK, Eugen (ed.): *Zborník prednášok zo seminára Z histórie medenorudného baníctva v banskobystrickom regióne*. Banská Bystrica 2005, s. 90–93.

rokoch začalo pribúdať značné množstvo štúdií prinášajúcich analýzy pigmentov z umeleckých diel ako výstupy z početných interdisciplinárnych vedeckých projektov, pričom viaceré z nich sa opätovne dotkli aj problematiky bystrickej banskej zelenej farby.[5]

Napriek tomu dodnes chýbala štúdia založená na historickom výskume s využitím rozsiahlej pramennej bázy vo viacerých stredoeurópskych archívoch, ktorá by otázky spojené s predmodernou výrobou zeleného pigmentu v Uhorsku osvetlila na základe primárnych prameňov. Cieľom predloženej štúdie je preto vyplniť spomínaný deficit doterajšieho bádania a najmä čo najucelenejšie zmapovať výrobu uhorskej banskej zelenej farby v banskobystrickom banskom revíre od prvých písomných zmienok až do konca 18. storočia. Neskôr už produkcia zelenej farby v tomto regióne stratila svoj pôvodný ekonomický význam. V centre záujmu autora predloženej štúdie je aj otázka exportu zelenej farby z bystrickej oblasti a jej exportných trás, využitia, odberateľov, technologických postupov výroby, ako aj ich zmien v sledovanom období.

Výroba zelenej farby do polovice 18. storočia

Najstaršie písomné zmienky o výrobe zeleného pigmentu v banskobystrickom banskom revíre pochádzajú z druhej polovice 15. storočia a svedčia o tom, že táto výroba už musela byť v tom čase technologicky ustálená a kontinuálna. V tejto súvislosti možno vysloviť hypotézu, že počiatky výroby spomínaného pigmentu v bystrickom revíre siahajú do obdobia prvej konjunktúry produkcie medi a striebra v Banskej Bystrici na prelome 14. a 15. storočia, keď mohli byť vytvorené technologické podmienky (razenie dedičných štôlní a pod.) na získavanie zeleného pigmentu z banských vôd.[6] Do roku 1473 prevádzkoval baňu na meď a zelenú farbu na Pieskoch (*Zanthperg*) banskobystrický mešťan Václav Beckenschloer, ktorý v roku 1465 zastával funkciu richtára mesta, a po ňom jeho syn Ján. Václavov brat – jágerský biskup Ján Beckenschloer – v marci 1473 predal v mene svojho maloletého synovca za 3 000 zlatých (ďalej len zl.) túto baňu Vítovi Mühlsteinovi, známemu banskému podnikateľovi v banskobystrickej banskej oblasti.[7] Mühlstein pochádzal z Budína, kde sa zaradil k mestskej elite, bol ťažiarom, obchodníkom a kooperoval s viacerými vysokopostavenými úradníkmi kráľovského dvora za vlády Mateja I. Korvína. Istý čas v sedemdesiatych rokoch 15. storočia zastával funkciu hlavného komorského grófa v Kremnici a podieľal sa na stavbe banskobystrického mestského hradu (tzv. Matejov dom a Mühlsteinova bašta).[8] O postavení Mühlsteina mnohé napovedá aj jeho oslobodenie od úhrady tzv. urbury (kráľovskej dávky) z jeho banskej produkcie. Táto výsada od panovníka Mateja I. Korvína platila taktiež pre Mühlsteinových dedičov.[9]

---

[5] Pozri napr. HRADILOVÁ, Janka – HRADIL, David: Technologická specifika Mistra Pavla a jeho dílny. In: NOVOTNÁ, Mária (ed.): *Majster Pavol z Levoče a jeho doba*. Levoča 2018, s. 112–121; KRIŽNAR, Anabelle – ŽELINSKÁ, Jana: Analýza materiálov a techník vybraných nástenných malieb na Slovensku okolo roku 1400. In: *Najnovšie poznatky z výskumov stredovekých pamiatok na Gotickej ceste III*. Rožňava – Bratislava 2020, s. 61–76.

[6] SKLADANÝ, Marián: Baníctvo v Banskej Bystrici v stredoveku. In: NAGY, Imrich – GRAUS, Igor (eds.): *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I*. Zborník z vedeckej konferencie, ktorá sa konala v Banskej Bystrici v dňoch 27.–28. septembra 2005 pri príležitosti 750. výročia mesta. Banská Bystrica 2005, s. 70–86.

[7] MATULAY, Ctibor (ed.): *Mesto Banská Bystrica – Katalóg administratívnych a súdnych písomností I–II*. Bratislava 1980, s. 86, č. 265; NOVOTNÁ, Mária – PIATROVÁ, Alena et al.: *Majster Pavol z Levoče: Ruky a zlato v službe ducha*. Bratislava 2017, s. 174–175.

[8] Viac o ňom SKLADANÝ, Marián: Zápas o banskobystrickú meď v polovici 15. storočia. *Historica – Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského* 27, 1976, s. 204–209.

[9] MATULAY, C.: Mesto Banská Bystrica, s. 90, č. 280.

Po smrti Víta Mühlsteina pokračovali v prevádzke bane na zelenú farbu na Pieskoch jeho dedičia, ktorí postupne predávali svoje dedičské podiely. V júni 1501 Ján Scheider, syn nebohého kremnického komorského grófa Petra Scheidera, ktorý zomrel niekedy v rokoch 1498 až 1499,[10] so súhlasom Magdalény, vdovy po Vítovi Mühlsteinovi, a jeho syna Gregora Mühlsteina predal svoj podiel na majetku zdedenom po spomínanom Vítovi za 450 zl. banskobystrickému mešťanovi a ťažiarovi Michalovi Königsbergerovi. Súčasťou tohto dedičstva boli okrem bane na zelenú farbu na Pieskoch domy (dom v Banskej Bystrici a ďalší dom v Budíne), polia, lúky a hospodárstvo.[11] Tak na ňom získal podiel práve Königsberger, ktorý však zomrel o štyri roky.

Vo februári 1506 vyhlásil Gregor Mühlstein vo Vroclave, že polovicu svojho majetku, k čomu prislúchala aj baňa na zelenú farbu, daroval svojej manželke Barbare ako veno.[12] O rok neskôr, 14. februára 1507, dal Gregor do zálohu celý svoj majetok spolu s baňou na zelenú farbu za 800 uhorských zl. Jánovi Metzlerovi, pôvodom z Vroclavu, ktorý bol fuggerovským faktorom a zaťom veľkopodnikateľa Jána Thurza (1437–1508), keďže sa oženil s jeho dcérou Hedvigou Thurzovou.[13] Gregor plánoval tento dlh splatiť do roka vyrobenou zelenou farbou a po roku zvyšok v hotovosti, ak by Metzler nemal ďalej záujem o dodávky zelenej farby. Výnos z predaja zelenej farby sa mala odrátať z dlžnej čiastky. Celý dlh však Gregor Mühlstein nedokázal vyrovnať ani do svojej smrti a ani po smrti jeho veriteľa Jána Metzlera nebol predmetný dlh vyrovnaný. Skutočného veriteľa v Metzlerovom pozadí predstavoval známy krakovský obchodník a ťažiar Michal Meidel, ktorý sa oženil s vdovou po Jánovi Thurzovi Barbarou (rodenou Beckovou) a ktorý podnikal tak pri ťažbe olova v poľskom Olkuszi, ako aj v medenorudnom baníctve na Spiši.[14] Po Metzlerovom skone vymáhal Meidel túto pohľadávku priamo od poručníka Metzlerových dedičov Jakuba Rotta z Vroclavu, ktorý pred mestskou radou Banskej Bystrice ešte v roku 1508 prisľúbil splatenie dlhu Meidelovi do polroka, k čomu ale nedošlo. Mesto dostalo dokonca príkaz od kráľa Vladislava II. Jagelovského, aby bezodkladne zabezpečilo vyrovnanie spomínaného dlhu. Napokon, v máji 1512, došlo k dohode medzi Michalom Meidelom a banskobystrickým mešťanom Mikulášom Glocknitzerom, ktorý sa zaviazal uhradiť Metzlerov dlh Meidelovi, pričom Meidel za to zrušil zákaz nakladania s Metzlerovým dedičstvom. Glocknitzer sa preto 25. mája 1512 zaviazal Meidelovi splácať predmetný dlh dodávkami zelenej farby a Meidel sa mal stať jej výlučným odberateľom.[15]

Spomínaný Jakub Rott bol otcom Barbary, vdovy po Gregorovi Mühlsteinovi, ktorý zomrel niekedy v priebehu roka 1507 alebo začiatkom roka 1508, a okrem nej bola Gregorovou dedičkou aj Alžbeta (Gregorova dcéra?), manželka Jána Scheidera z Kremnice. K dohode o vyrovnaní medzi oboma stranami došlo 21. júna 1508, keď sa Jakub Rott v mene vdovy Barbary zaviazal vyplatiť Alžbete Scheiderovej 162 zl. v niekoľkých splát-

[10] Viac o Petrovi Scheiderovi ČELKO, Mikuláš: Baníctvo a Banská Štiavnica v období pôsobenia komorských grófov Turzovcov. *Montánna história* 4, 2011, s. 33–35.

[11] Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej len ŠABB), fond Magistrát mesta Banská Bystrica (ďalej len MMBB), mestský protokol – sign. V-28, pag. 237.

[12] Tamže, pag. 246. MATULAY, C.: Mesto Banská Bystrica, s. 114, č. 353.

[13] O J. Metzlerovi viac LACKO, Miroslav – MAYEROVÁ, Erika: *Der Thurzo-Kodex – eine einzigartige Quelle zum europäischen Bergrecht und Münzwesen um 1500*. Innsbruck – Wien 2022, s. 87–88.

[14] Podrobnejšie o M. Meidelovi viď LACKO, Miroslav: Protoglobalisierung im oberungarischen Metallhandel: Göllnitzer Bergbaurevier im ‚langen' 16. Jahrhundert. *Montánna história* 10, 2017–2018, s. 52–54.

[15] ŠABB, fond MMBB, mestský protokol – sign. V-28, pag. 247–248.

kach, za čo Barbara mohla využívať naďalej Gregorove majetky v Banskej Bystrici. K nim prislúchal dom a hospodárstvo s cenným mobiliárom, ako boli rôzne zlaté i strieborné klenoty, perly, šatstvo a iné vybavenie, a okrem toho aj štôlňa na zelenú farbu na Pieskoch (*grunen farbstollen gelegen bey dem Sandperg*).[16] Štôlňa sa odvtedy stala predmetom početných majetkových transakcií.

Uvedené transakcie svedčia o tom, že zelený pigment z Banskej Bystrice bol už na prelome 15. a 16. storočia predmetom diaľkového obchodu. A to zároveň dokazuje, že išlo o cenenú komoditu, ktorá na trhoch za hranicami Uhorska musela mať takú hodnotu, aby sa jej export finančne rentoval. Okrem baní na Pieskoch – Sandbergu pri Starých Horách sa zelený pigment produkoval v menšej miere aj pri baniach v Ľubietovej, ktoré sčasti takisto ovládali banskobystrickí mešťania. Baňu na zelenú farbu v Ľubietovej spolu s takou baňou na Pieskoch prevádzkoval aj nevlastný syn spomínaného bystrického ťažiara Michala Königsbergera Juraj, syn Benigny Krausovej, a ten ich zrejme zdedil po nevlastnom otcovi. Juraj (Kraus) Königsberger však dlhodobo žil v Augsburgu, kde 17. decembra 1523 nechal zaznamenať aj svoju poslednú vôľu. Bane na zelenú farbu (*Farbstollen*) v Ľubietovej a na Pieskoch odkázal svojmu synovcovi Jakubovi Krausovi z Augsburgu. Keďže Juraj Kraus – Königsberger zomrel ešte v roku 1523 v Augsburgu, Jakub Kraus riešil jeho dedičské záležitosti v banskobystrickej oblasti až do roku 1532.[17] Preto je vysoko pravdepodobné, že už v tomto období sa zelený pigment z banskobystrickej oblasti exportoval aj do hornonemeckých miest. Baňu na zelenú farbu v Ľubietovej sa neskôr po roku 1524 snažili získať do vlastníctva aj ťažiari Ján a Štefan Fulbauchovci, nevlastní bratia Michala Königsbergera, ktorých záujmy v Banskej Bystrici presadzoval komorský gróf Bernard Beheim a jeho familiár Štefan Steck.[18]

Export zelenej farby z Banskej Bystrice do Krakova skutočne prebiehal od roku 1512 až do roku 1527, keď 18. augusta 1527 spomínaný krakovský ťažiar a obchodník Michal Meidel vystavil potvrdenie o úhrade dlhu vo výške 800 zl. banskobystrickými mešťanmi Mikulášom Glocknitzerom a Heinrichom Kindlingerom. Dlh pôvodne Gregora Mühlsteina a neskôr Jána Metzlera bol úplne vyrovnaný dodávkami zelenej farby.[19] Heinrich Kindlinger, ktorý istý čas zastával aj úrad bystrického richtára, sa oženil s Barbarou, vdovou po Gregorovi Mühlsteinovi. Tá vo februári 1528 darovala dedičskú šestinu po smrti svojej dcéry Kataríny, manželky Jobsta Schillinga, svojej druhej dcére Anne, vydatej za Fridricha Schillinga. V prípade oboch manželov išlo o vplyvných krakovských obchodníkov a banských podnikateľov zo starého alsaského rodu Schillingovcov.[20] Anna Schillingová tak získala podiel na majetkoch Wolfganga Glocknitzera, jedného z dedičov bystrickej rodiny Petermannovcov, medzi ktoré patrili dom, majer, polia, lúky a baňa na zelenú farbu na Pieskoch.[21] V prospech Anny Schillingovej a Wolfganga Glocknitzera ako petermannovských dedičov sa vzdal majetkových nárokov aj krakovský mešťan František Rott disponujúci tretinou na tomto dedičstve po svojej nebohej manžel-

16 Tamže, fasc. 343, č. 20.

17 SKLADANÝ, Marián: Michal Königsberger (?–1505) – banskobystrický ťažiar a mecenáš. In: SNOPKOVÁ, Blanka (ed.): *Významné osobnosti v dejinách Banskej Bystrice*. Banská Bystrica 2010, s. 39–40; MATULAY, C.: Mesto Banská Bystrica, s. 181–182, č. 561.

18 MATULAY, C.: Mesto Banská Bystrica, s. 193–194, č. 595; s. 198, č. 608.

19 ŠABB, fond MMBB, mestský protokol – sign. V-28, pag. 279.

20 LACKO, M. – MAYEROVÁ, E.: Der Thurzo-Kodex, s. 46–47.

21 ŠABB, fond MMBB, mestský protokol – sign. V-28, pag. 280–281.

ke Barbore. Jedinými vlastníkmi uvedených majetkov a bane na farbu sa tak stali Wolfgang Glocknitzer z Banskej Bystrice a Anna Schillingová, žijúca v Krakove.[22] Ako vyplýva z vyhlásenia Františka Rotta, svoj podiel odstúpil obom dedičom z dôvodu vysokých nákladov, ktoré ho stálo udržovanie zdedenej majetkovej základne v bystrickej oblasti.[23]

V septembri 1528 reagoval z Augsburgu už spomenutý Jakub Kraus – Königsberger na žiadosť mesta Banská Bystrica o úhradu dlhu 1 200 zl., čo mestu dĺžil ešte jeho nebohý strýko Juraj Königsberger a Jakub Fugger. Obaja Augsburčania sľúbili mestu za tento dlh prenechanie baní na zelenú farbu v Ľubietovej a na Pieskoch, kde mali podiel $^{3}/_{16}$ Kraus takisto odmietol dlh uhradiť peňažne, ale rovnako mienil mestu prenechať uvedené podiely na baniach so zelenou farbou, ktoré už od skonu Michala Königsbergera († 1505) malo mesto Banská Bystrica v zálohu.[24] Do tohto obdobia tak možno datovať aj počiatky angažovania mesta na výrobe zeleného pigmentu, pričom jeho významným producentom a exportérom v druhej polovici 16. a v 17. storočí sa stala práve banskobystrická mestská správa. Napokon, o štyri roky neskôr, predal Jakub Kraus bane na zelenú farbu v Ľubietovej a $^{3}/_{16}$ na takejto bani na Pieskoch banskoštiavnickému ťažiarovi Cherubínovi Siebenbürgerovi a banskobystrickému mešťanovi Jánovi Greimelovi za úhradu dlhu 1 200 zl. mestu Banská Bystrica. Obaja ťažiari tento dlh vyplatili k 5. júnu 1532, a tak získali podiely na výrobe zelenej farby v banskobystrickej banskej oblasti.[25]

Ešte v 30. rokoch 16. storočia sa Ján Greimel pri výrobe zelenej farby v Ľubietovej dostal do konfliktu s mestskou radou Ľubietovej a tento spor napokon vyústil do sťažnosti Greimela panovníkovi Ferdinandovi I. Habsburskému. V nej Greimel priamo uviedol, že predmetom sporu bola jeho baňa na zelenú farbu (*ein Fluss und Stolln griener Perckhfarben*). Hoci ju sám odkúpil a dlhoročne prevádzkoval, ľubietovskí mešťania mu škodili a chceli sa zmocniť spomínanej bane. V roku 1534 po týchto sťažnostiach Ferdinand I. zakázal mestskej rade v Ľubietovej obťažovať Greimela pri prevádzke jeho bane a zariadenia na výrobu zelenej farby.[26]

Už z tohto obdobia pochádzajú aj jednoznačné dôkazy o následnom aplikovaní vyrábaného zeleného pigmentu, ktorý našiel uplatnenie najmä v maliarstve. Na trhu v Banskej Bystrici ju nakupovali aj levočskí umelci, ako napríklad známy majster Pavol z Levoče či maliar Teofil Stanzel. V roku 1523 mal zelený pigment z Banskej Bystrice majster Pavol vo svojom vlastníctve v cene jeden funt za 16 denárov (ďalej len den.) a časť z neho poskytol aj maliarovi Teofilovi Stanzelovi. Keďže Stanzel maľoval jeden dom v Levoči, nemal ho dostatok. Keď sa na neho obrátila mestská rada v Bardejove so žiadosťou o kúpu tohto zeleného pigmentu, musel ho dokúpiť na jarmoku v Banskej Bystrici. Stanzel ho následne predával v Levoči, a to tamojšej mestskej rade 8 funtov v cene jeden zlatý, ako aj iným záujemcom. Zároveň 1. augusta 1523 informoval bardejovských radných, že im prostredníctvom posla odoslal z Levoče 12 funtov bystrického zeleného pigmentu v hodnote 150 denárov.[27] Totiž jeden funt zeleného pigmentu im prisľúbil v cene 12 denárov.[28]

---

22 Tamže, pag. 282–284; MATULAY, C.: Mesto Banská Bystrica, s. 261, č, 773.

23 ŠABB, fond MMBB, mestský protokol – sign. V-28, pag. 283–284.

24 MATULAY, C.: Mesto Banská Bystrica, s. 270, č. 805.

25 Tamže, s. 330–331, č. 1031.

26 Tamže, s. 398–399, č. 1303–1307.

27 List in extenso aj ako faksimile publikovali NOVOTNÁ, M. – PIATROVÁ, A. et al.: Majster Pavol z Levoče, s. 176–179.

28 Jeden uhorský funt = 491,07 g.; 1 uhorský – budínsky cent = 58,92 kg. LACKO, M. – MAYEROVÁ, E.: Der

Ako už bolo naznačené, mesto Banská Bystrica sa angažovalo v produkcii zeleného pigmentu na Pieskoch už od roku 1505 a neskôr sa snažilo túto produkciu systematicky rozvíjať. K vážnemu ohrozeniu záujmov mesta na Pieskoch – Sandbergu došlo v 60. rokoch 16. storočia, keď štátny mediarsky podnik riadený Banskou komorou v Banskej Bystrici začal v blízkosti mestskej štôlne na zelenú farbu raziť prekop. Z toho dôvodu 1. februára 1564 mesto podalo sťažnosť komorským komisárom, ktorí boli práve v tom čase na dlhodobej vizitácii banskobystrického mediarskeho podniku. Mesto argumentovalo, že štôlňu prevádzkovalo dlhoročne už počas fuggerovskej správy mediarskeho podniku a aj po prevzatí podniku od Fuggerovcov do štátnej správy v roku 1546 jeho úradníci rešpektovali záujmy mesta pri prevádzke štôlne na zelenú farbu. Avšak, keď došlo k rozhodnutiu podfárať túto štôlňu istým prekopom podnikovými úradníkmi, muselo mesto proti tomuto zámeru protestovať, lebo to priamo ohrozovalo samotnú výrobu zelenej farby. V prípade podfárania by mohlo dôjsť k odvodneniu mestskej štôlne a zastavil by sa tak prítok banských vôd do žľabov na sedimentáciu pigmentu – malachitu (*farbrinnen*). Z toho dôvodu mesto žiadalo zastaviť banské aktivity pod mestskou štôlňou.[29] Akým spôsobom bola žiadosť mesta vybavená, nateraz nie je známe.

Mesto Banská Bystrica spravovalo predmetnú štôlňu na Pieskoch prostredníctvom mestského ťažiarstva, v ktorom mali podiely aj viacerí bystrickí mešťania. Napríklad 13. júla 1567 dal známy bystrický mešťan Wolfgang Glocknitzer do prenájmu svoje dva domy v meste, veľký a malý majer, záhrady, lúky, polia a podiel na štôlni na zelenú farbu, ktorý kedysi kúpil priamo od mesta, Krištofovi Gaundlovi na desať rokov za ročný nájom 100 uhor. zl. (1 zl. = 150 den.). Z toho sa mali uhradiť dlhy, ktorými boli Glocknitzerove majetky zaťažené.[30] Ďalší ťažiar mestského ťažiarstva bane na Pieskoch – Anton Greimel, syn vyššie zmieňovaného Jána Greimela, zomrel v roku 1562 a jeho $^{1}/_{16}$ v mestskom ťažiarstve zdedil jeho brat Jakub Greimel a tak spolu s vlastným podielom disponoval $^{2}/_{16}$. Keď sa Jakub v máji 1568 dostal do finančnej tiesne, dal svoj vlastný podiel ($^{1}/_{16}$) do zálohu mestu Banská Bystrica za 150 uhor. zl. (1 zl. = 100 den.). Podľa úpisu, ak by do roka zložil celú sumu, mal nárok aj na výnos z bane za predchádzajúci rok. Do januára 1571 sa jeho dlh zvýšil na 198 zl. 36 den., keďže od mesta získal aj 58 funtov zelenej farby, napriek tomu sa rozhodol dlh splatiť a podiel získať späť zo zálohu.[31] Naplniť deklarovaný zámer sa mu nepodarilo ani do smrti, a tak do roku 1597 celkový dlh Greimelovcov voči mestu narástol na 348 uhor. zl. 36 den. Napokon, 15. novembra 1597, mesto vyplatilo dedičov Jakuba Greimela za ich $^{2}/_{16}$, ktoré prešli do vlastníctva mesta 13. júla 1598. Okrem samotnej pohľadávky im ešte mesto vyplatilo 200 uhor. zl. v hotovosti, takže celková kúpna cena dosiahla 548 zl. 36 den. Predávajúcimi boli manželia Jakubových dcér – Uršuly, Anny a Margaréty. Išlo o Michala Schölla z Banskej Bystrice, Andreja Abrahamfyho zo Zvolena a Jána Göbela z Banskej Bystrice.[32] Predmetnou transakciou mesto posilnilo svoje postavenie v ťažiarstve mestskej štôlne na zelenú farbu, nachádzajúcej sa na Pieskoch – Sandbergu.

Thurzo-Kodex, s. 182 – tu aj s uvedením viacerých zdrojov.

29 ŠABB, fond MMBB, fasc. 421, č. 56.

30 Tamže, fasc. 171, č. 12.

31 Tamže, č. 13.

32 Tamže, fasc. 421, č. 55. Skomolené meno rodiny Greimelovcov a viaceré nepresné dáta o týchto transakciách uvádza JURKOVIČ, Emil: *Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica (na základe poverenia predstaviteľov mesta napísal v rokoch 1896–1922 Emil Jurkovič)*. Banská Bystrica 2005, s. 155.

Jednoznačným motívom, s ohľadom na relatívne vysokú kúpnu cenu, musela byť finančná atraktivita produkcie zeleného pigmentu. Túto tézu potvrdzujú aj rozsiahle obchodné aktivity mesta v súvislosti s exportom zeleného pigmentu začiatkom 17. storočia.

Zelený pigment z Pieskov mesto vyvážalo do Viedne a Norimbergu, kde ho nakupovali miestni obchodníci. Ako vyplýva z obchodnej bilancie známeho viedenského a norimberského obchodníka Juraja Althoffera, mesto Banská Bystrica mu splácalo istý úver, resp. poskytnutý kapitál práve dodávkami zeleného pigmentu.[33] Navyše si v tomto období mesto prenajalo od Banskej komory v Banskej Bystrici aj štôlňu na zelenú farbu v Španej Doline a tak mohlo výrobu pigmentu ešte zvýšiť. Celkom v roku 1600 dodalo mesto Althofferovi 30 bystrických centov zeleného pigmentu zo Španej Doliny v hodnote 550 zl. 5 den. (1 cent za 18 uhor. zl.) a 37 centov pigmentu z Pieskov – Sandbergu v hodnote 484 zl. 57 den. (1 cent za 13 uhor. zl.). Pri pigmente z Pieskov sa však Althoffer sťažoval, že niektoré dodávky boli znečistené a nekvalitné, čo zrejme súviselo aj s nižšou cenou sandberského pigmentu.[34] Mesto dĺžilo celkom 2 603 zl. Jurajovi Althofferovi, z čoho väčšinu tvoril Althofferov úver pre mesto vo výške 2 000 toliarov. Po dodávkach zelenej farby a ďalších protislužbách mesto po roku 1600 zostalo dlžné ešte 1 545 zl. 32 den. Pri týchto transakciách Althoffer kooperoval aj so známym bystrickým ťažiarom Jurajom Zahlweinom, ktorý v roku 1600 a opakovane aj neskôr zastával funkciu banskobystrického richtára. Zahlwein podnikal aj v medenorudnom baníctve najmä v Ľubietovej, kde založil pomerne úspešné ťažiarstvo. O výrobe zeleného pigmentu v Ľubietovej však z tohto obdobia chýbajú zmienky, preto je možné, s ohľadom na hlbokú krízu ľubietovského baníctva v druhej polovici 16. storočia, predpokladať, že sa tu kontinuita jeho výroby prerušila.[35]

Dodávky zeleného pigmentu Jurajovi Althofferovi pokračovali aj v nasledujúcich rokoch. Napríklad začiatkom roka 1602 dostal 15 sudov zelenej farby z Banskej Bystrice a hľadal pre ňu rôznych kupcov v oblasti Viedne.[36] V roku 1603 prevzal od mesta 29 bystrických centov pigmentu zo Španej Doliny v hodnote 532 zl. 35 den. a 47 bystrických centov sandberského pigmentu v cene 615 zl. 98 den., spolu teda v cene 1 148 zl. 33 den. Zo starej Althofferovej pôžičky pre mesto zostalo po roku 1603 nesplatených ešte 750 zl.[37] Obchod pokračoval aj potom, keď do marca 1604 dodalo mesto Banská Bystrica do Viedne pigment za 650 zl. V tomto období sa Juraj Althoffer sťažoval na ťažkosti s hľadaním nových kupcov pre bystrickú zelenú farbu.[38] Z uvedeného vyplýva, že produkcia zelenej farby v réžii mesta v prvej polovici 17. storočia stúpala, čo potvrdzuje aj účtovná kniha mesta pre rok 1651, keď mesto predalo až 274 centov 56 funtov sandberskej farby za 4 402 zl. 46 den. Medzi kupcami boli rôzni miestni obchodníci z uhorských miest a spomedzi nich najväčšieho odberateľa predstavoval Martin Kochlatsch, ktorý v priebehu roka nakúpil až 169 centov farby, a to jeden cent v cenách podľa uzavretých kontraktov

---

33 O Jurajovi Althofferovi viac GECSÉNYI, Lajos: A Memorandum Presented by the Merchants Living in Vienna Regarding East-West Trade (1615). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 61, 2008, č. 1–2, s. 53–64.

34 Jeden bystrický cent = 120 funtov = 60,33 kg. ŠABB, fond MMBB, fasc. 304, č. 103.

35 Podrobnejšie o Jurajovi Zahlweinovi SLANÝ, Július: Ľubietovská meď v 16. a 17. storočí. *Stredné Slovensko* 2, 1982, s. 174–176.

36 ŠABB, fond MMBB, fasc. 304, č. 101.

37 Tamže, č. 104.

38 Tamže, fasc. 304, č. 102.

za 15, 16 alebo 18 zl. Celkové výrobné náklady, ktoré tvoril plat strážnika výrobne zelenej farby na Pieskoch, predstavovali len 90 zl. ročne. Výnos z predaja zelenej farby tvoril najväčšiu položku medzi príjmami mesta Banská Bystrica. Okrem toho mesto na Pieskoch prevádzkovalo menší banský závod s niekoľkými robotníkmi a robotníčkami, ktorý ale zďaleka nebol tak rentabilný ako produkcia zelenej farby.[39] Spomínaný Martin Kochlatsch pôsobil ako obchodník s meďou, ktorý spolupracoval s bratmi, obchodníkmi Joannelliovcami de Telvana, a Banskou komorou v Banskej Bystrici pri predaji bystrickej medi. Po jeho smrti okolo roku 1653 zostala bystrická Banská komora dlžná jeho dedičom až 31 000 toliarov.[40] Z uvedeného veľkého množstva zelenej farby vyplýva, že farba musela v tom čase nájsť aj iné uplatnenie než len na trhu s umením.

Zmienka o zelenej farbe z Banskej Bystrice sa objavuje aj v objednávkach grófa Pavla Pálffyho (1592–1653) pre jeho zámok v Bojniciach z roku 1649, ktorý vtedy prestavoval. Pre zámockú kaplnku si priamo u správcu Banskej komory v Banskej Bystrici objednal rôzne medené plechy, ktoré sa použili pri výstavbe veže kaplnky, ale aj tucet kuchynských kotlíkov, šesť centov starých plechov a jeden sud zelenej farby (tj. 2 centy a 75 funtov). Kvôli týmto stavebným prácam do Bojníc povolal aj medikováča a maliara.[41]

S ohľadom na ekonomický význam výroby zeleného pigmentu si mesto svoje záujmy na Pieskoch pravidelne obhajovalo voči bystrickej Banskej komore, ktorá takisto produkovala predmetný pigment. Napríklad v roku 1677 predala bystrická komora známemu viedenskému obchodníkovi talianskeho pôvodu Hieronymovi Joannellimu de Telvana 40 centov zelenej farby.[42] Keďže razenie banských diel pre potreby komory opäť ohrozovalo mestskú štôlňu na farbu, došlo v októbri 1664 k uzavretiu dohody medzi mestom a komorou, ktorá mala predmetný spor ukončiť. Dohodu podpísal okrem iných komorských úradníkov aj Ján Andrej Joanelli de Telvana, ktorý vtedy ovládal obchod s banskobystrickou meďou.[43] Na túto dohodu sa mesto Banská Bystrica odvolávalo ešte aj v roku 1733, keď zo strany komory bola opätovne razená tzv. Sandberská dedičná štôlňa na Pieskoch smerom k špaňodolinským komorským banským poliam. Proti tomu však mesto znova protestovalo pred Banským súdom s odvolaním sa na zmluvu z 21. októbra 1664.[44] Mesto sa o prítok banských vôd z mestskej štôlne (*Sandberger grünstollen*) na Pieskoch dôsledne staralo, preto napríklad vo februári 1696 nechalo celú štôlňu zamerať, o čom sa zachovali detailné meračské záznamy.[45]

Po zavedení štátneho monopolu na meď a ustanovení štátnych administrátorov pre obchod s uhorskou meďou od roku 1681 sa do inštrukcií pre administráciu tohto obchodu dostalo aj nariadenie o predaji zelenej farby z Banskej Bystrice.[46]

---

39 DORUĽA, Ján: *O slovensko-nemeckom spolunažívaní v 16.–18. storočí*. Bratislava 2014, s. 163–272.

40 SÍKOROVÁ, Elena (ed.): *Hlavný komorskogrófsky úrad v Banskej Štiavnici (1001) 1524–1919 (1924) – Ordináriá HKG 1651–1784*. Katalóg I. 1651–1655. Banská Štiavnica 2000, s. 28–206.

41 Slovenský národný archív – špecializované pracovisko Slovenský banský archív v Banskej Štiavnici (ďalej len SNA – SBA), fond Banská komora v Banskej Bystrici (ďalej len BKB), kart. 10, inv. č. 473, korešpondencia z r. 1649.

42 Tamže, kart. 11, inv. č. 493, spis z 18. 9. 1677.

43 ŠABB, fond MMBB, fasc. 343, č. 26.

44 Tamže, fasc. 303, č. 30.

45 Tamže, fasc. 253, č. 37.

46 Österreichisches Staatsarchiv Wien (ďalej len ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv – Alte Hofkammer (ďalej len FHKA AHK), Ungarisches Münz- und Bergwesen (ďalej len UMB), rote Nr. 42, kart. 106, spis z 24. 9. 1686.

Už v roku 1685 predali administrátori pre meď Matej Mittermayer von Waffenberg a Michal Zollikofer von Altenklingen 12 banských centov a 85 funtov bystrickej zelenej farby v skladových miestach za hranicami Uhorska spolu s 2643 centami a 17 funtami medi.[47] Tým začala éra distribúcie bystrického pigmentu v réžii komorskej správy.[48] Monopolizácia výroby medi predznamenala novú paradigmu v celom banskom podnikaní, ktorá v uhorských rudných revíroch priniesla nástup kameralistickej hospodárskej politiky Habsburgovcov a posilnenie úlohy štátu v baníctve a hutníctve drahých a farebných kovov. V rámci úsilia o maximalizáciu výnosov štátu došlo k zálohovaniu produkcie uhorskej medi, podobne ako v prípade idrijskej ortuti. To sa uskutočnilo po prvý raz už v rokoch 1700–1703, keď monarchia získala od Spojených nizozemských provincií pôžičky v miliónoch zlatých a produkcia medi predstavovala garanciu ich splatenia. Obdobie tzv. „holandského monopolu" v obchode s uhorskou meďou trvalo až do úplnej amortizácie týchto úverov v polovici tridsiatych rokov 18. storočia.[49] Tieto zmeny sa dotkli do značnej miery aj výroby zeleného pigmentu na Pieskoch a v Špaňej Doline, v ktorej si Banská komora v Banskej Bystrici postupne začala intenzívnejšie presadzovať svoje ekonomické záujmy.

V predmetnom období sprostredkúval predaj bystrickej medi a zelenej farby administrátor Gottfried Kristián von Schreyvogel († 1737), ktorý bol poverený predávať jeden banský cent medi za 36 zl. a jeden cent zelenej farby za 60 zl., a to vývoznými cestami buď cez Viedeň alebo z Vroclavu do Amsterdamu.[50] V októbri 1735 sa úradníci Dvorskej komory vo Viedni sami pokúsili nájsť odbyt pre bystrický zelený pigment priamo v Amsterdame a na skúšku si z bystrickej Banskej komory vyžiadali dva centy tohto pigmentu, ktorý mali z Bystrice zaslať obchodnému agentovi Adriánovi von Alderwerelt do Amsterdamu ako vzorku.[51] Kontinuálna výroba zeleného pigmentu tak mestom Banská Bystrica na Pieskoch, ako aj bystrickou komorou v Špaňej Doline pokračovala v nezmenenej podobe až do obdobia technologických experimentov v 50. rokoch 18. storočia.

K technológii výroby zeleného pigmentu v ranom novoveku

Je pozoruhodné, že s výnimkou krátkej epizódy v druhej polovici 18. storočia sa zelená farba na Pieskoch vyrábala prakticky v nezmenenej podobe od 15. storočia. Ako bolo vyššie spomenuté, pri štôlni na zelenú farbu boli už v najstaršom období kaskádovito usporiadané sedimentačné nádrže, v ktorých sa zachytávali vytekajúce banské vody. O nich sa zmieňuje už Georgius Agricola (1494–1555) vo svojom najvýznamnejšom diele *De re metallica libri XII* z roku 1556: *Zachytávajú takúto vodu, z prameňov alebo zo štôlne vytekajúcu, do drevených nádržiek alebo vaní za sebou postavených a tie sa v nich usadzujú. Každý rok sa oškriabu a odkladajú, ako napríklad chrysocolla v Karpatskom pohorí a oker na Harci.*[52] V roku 1604 sa v Špaňej Doline nachádzalo 17 drevených sedimentačných nádrží na zachytávanie banských vôd, v ktorých

47 Jeden banský cent = 120 funtov = 59,40396 kg.

48 Tamže, spis zo 7. 8. 1686.

49 Von SRBIK, Heinrich: *Der staatliche Exporthandel* Österreichs *von Leopold I. bis Maria Theresia* : *Untersuchungen zur Wirtschaftsgeschichte Österreichs im Zeitalter des Merkantilismus*. Wien – Leipzig 1907, s. 234–392.

50 ÖStA, FHKA AHK, UMB, rote Nr. 61, kart. 156, spis z 5. 11. 1724.

51 SNA – SBA, fond BKB, kart. 19, inv. č. 549, spis z 15. 10. 1735.

52 AGRICOLA, Georgius: *Dvanásť kníh o baníctve a hutníctve*. Ostrava 2006, s. 539.

sa ročne vyrobilo približne 40 banských centov zelenej farby, a na Pieskoch – Sandbergu až 40 sedimentačných nádrží, z ktorých sa získavalo ročne 60 centov zelenej farby. V tomto období sa farba využívala na nátery stien, pričom sa rozlišovala kvalitnejšia bledozelená farba získaná z podzemných banských vôd (*Foderfarbe*) a tmavozelená farba z povrchových haldových vôd (*Mitterfarbe*).[53]

Svoj odraz našla výroba zeleného pigmentu na Pieskoch – Sandbergu a v Španej Doline aj vo viacerých cestopisoch zo 17. a 18. storočia. Medzi autorov, ktorí sa zmieňujú o výrobe pigmentu, patrí aj anglický lekár a prírodovedec Edward Browne (1644–1708).[54] Svoje cesty do uhorských banských revírov podnikol v rokoch 1669 a 1671 a z nich neskôr publikoval aj cestopis, v ktorom sa zmieňuje, že usadeniny zelenej farby z bystrických baní používajú maliari. V tomto prípade možno predpokladať, že ako maliarov myslel remeselníkov, ktorí túto zelenú farbu využívali na maľovanie interiérov, prípadne exteriérových fasád. Ďaleko väčšiu pozornosť však venoval cementačným vodám a cementácii medi.[55]

Podstatne viac informácií o samotnej technológii výroby priniesli bádatelia v 18. a začiatkom 19. storočia. Podľa údajov publikovaných Franzom Ernstom Brückmannom (1696–1754) v jeho diele *Magnalia Dei in locis subterraneis* z roku 1727 vytekala zo sandberskej štôlne na výrobu zeleného pigmentu číra banská voda, ktorá sa privádzala rôznymi kanálmi do drevených nádrží. V nich prebiehal proces sedimentácie banskej zelene, ako najmä v 18. storočí tento pigment nazývali, po latinsky aj *chrysocolla*. Podľa Brückmanna, ak sa v nádržiach nazbieralo dostatok sedimentu, ten sa z nich vybral, nechali ho usušiť a pritom sa rozdelil do troch akostných sort. Prvú sortu – tzv. obyčajnú – tvoril sediment s hrubými zrnami často zmiešaný s rmutom a tento pochádzal z nádrží najbližšie postavených k ústiu štôlne. Zo vzdialenejších nádrží pochádzala tzv. stredná sorta pigmentu s jemnejšími zrnami a najjemnejší pigment pochádzal z nádrží, do ktorých vtekali banské vody ako do posledných v celom výrobnom reťazci.[56] Brückmann sa taktiež zmienil o využívaní tejto farby maliarmi. Banský expert a profesor Banskej akadémie v Banskej Štiavnici Krištof Traugott Delius (1728–1779) sa vo svojom hlavnom diele *Anleitung zu der Bergbaukunst* z roku 1773 takisto zmieňuje o čírej banskej vode, ktorú pokladal za roztok rôznych skalíc. Údajne baníci pri zmáhaní banských diel občas nachádzali kusy banskej zelenej farby aj v starých dobývkach.[57]

Podľa zachovaných banských máp a nákresov z 18. a 19. storočia sa na Pieskoch – Sandbergu nachádzala tzv. Zelená štôlňa v údolí pod osadou pri šachte František, kde sú dodnes viditeľné kamenné pozostatky rôznych objektov. V tejto lokalite bol taktiež situovaný systém kaskádovito usporiadaných drevených nádrží na sedimentáciu vytekajúcich banských vôd. Zelená štôlňa bola jednou zo štyroch „mestských" štôlní na Pieskoch a bola vyrazená aj najhlbšie. V jej blízkosti sa v 18. storočí nachádzali aj tri obytné domy, výsek mäsa, byt mäsiara a dva objekty, ktoré slúžili na sušenie a uskladňovanie zelenej

---

53 VLACHOVIČ, Jozef: Technika dobývania, ťažby a úpravy rúd v mediarskom podniku v Banskej Bystrici v 16. – 18. storočí. *Historické štúdie* 7, 1961, s. 27.

54 O Edwardovi Browneovi podrobnejšie KONEČNÝ, Peter: Cestopisy európskych odborníkov ako forma komunikácie poznania o baníctve a hutníctve v Uhorsku, 1651–1759. *Montánna história* 7, 2014, s. 207–208.

55 BROWN, Eduard: *Cesta z Komárna do banských miest v Uhorsku a odtiaľ do Viedne*. Martin 1980, s. 45.

56 BRÜCKMANN, Franz Ernst: *Magnalia Dei in locis subterraneis, oder Unterirdische Schatz-Cammer aller Königreiche und Länder*. Braunschweig 1727, s. 252.

57 DELIUS, Christoph Traugott: *Poučení o zručnosti hornické: o teorii a užití včetně pojednání o principech hornické kamerální vědy*. Praha 2012, s. 384.

farby. Okrem toho mesto na Pieskoch prevádzkovalo ešte tri vyššie položené štôlne. Najvyššie na haldách bola umiestnená tzv. Farebná alebo Horná zelená štôlňa, o 10 siah nižšie sa nachádzala Stredná štôlňa a o 20 siah pod ňou bola tzv. Slobodníkovská (tretia) štôlňa. K mestskému ťažiarstvu patrila aj stupa, sklad rudy, dom banského dozorcu a ubytovňa pre baníkov v Richtárovej, ako aj taviaca huta v Harmanci. Mestské ťažiarstvo hospodárilo koncom 18. storočia striedavo so ziskom a inokedy so stratou.[58]

Podobne pod správou banskobystrickej Banskej komory na banskom závode v Špánej Doline existovala sušiareň a sedimentačné kade poniže osídlenia tak, ako sú zachytené na vedute Špánej Doliny z roku 1764.[59]

Analogický obraz o výrobe pigmentu priniesol aj uhorský geológ a mineralóg Kristián Andrej Zipser (1783–1864) začiatkom 19. storočia. Zipser opísal systém 29 vedľa seba umiestnených drevených nádrží v Špánej Doline, v ktorých prebiehala postupná sedimentácia kalu z banských vôd privádzaných kanálmi zo štôlní. Takýto systém existoval ešte aj v čase Zipserovho života na Pieskoch – Sandbergu v správe mesta Banská Bystrica. Odoberanie zeleného pigmentu usadeného na dne alebo stenách týchto nádrží prebiehalo podľa Zipsera dvakrát ročne. Najväčšie zo sedimentačných nádrží – posledné dve – sa nachádzali na konci celého reťazca týchto kadí, ktorými banské vody pokojne pretekali. Z tých posledných dvoch nádrží sa farba vyberala vedrami a prenášala sa do neďaleko stojacej budovy – sušiarne, v ktorej sa kal nechal vyschnúť. V sušiarni sa zelený pigment potom nakladal do sudov a tie sa odosielali do Viedne na Riaditeľstvo pre predaj banských produktov.[60]

Podľa svedectiev pamätníkov sa šesť drevených nádrží na sedimentáciu zeleného pigmentu vo veľkosti 5 × 20 metrov nachádzalo priamo pod baníckou osadou Piesky až do 50. rokov 20. storočia.[61] V polovici 20. storočia bola spomínaná osada zlikvidovaná kvôli snahe o sekundárne vyťaženie rozsiahlych háld na Pieskoch.

Fabrika Louisa de Witte na zelenú farbu a jej výroba v druhej polovici 18. storočia

V 50. rokoch 18. storočia došlo k pokusu o zásadnú zmenu technológie výroby zelenej farby, ktorého cieľom bolo túto výrobu realizovať v industriálnej podobe a dosiahnuť tak vyššiu efektivitu a rentabilitu. Napriek značnej snahe a investíciám tento pokus skončil neúspechom a výroba zelenej farby neskôr pokračovala tradičným – už overeným – vyššie spomínaným spôsobom. S ideou výstavby fabriky na výrobu zelenej farby prišiel Louis de Witte, ktorý predstavuje historicky dosiaľ málo známu osobnosť, a preto informácie o jeho biografii sú mimoriadne skúpe. S najväčšou pravdepodobnosťou pochádzal zo starého flámskeho šľachtického rodu, ktorý už od stredoveku pôsobil v Bruggách a Antverpách.[62] Navyše

[58] SUROVEC, Jozef: Zainteresovanosť ťažiarov v špaňodolinskom medenorudnom revíre v 18. storočí. In: KLADIVÍK, Eugen (ed.): *Zborník prednášok zo seminára Z histórie medenorudného baníctva v banskobystrickom regióne*. Banská Bystrica 2005, s. 65.

[59] Pozri tiež HUSÁK, Vladimír: Industriálne stopy renesančného mediarskeho podniku v Banskej Bystrici a jeho pokračovateľov – Príspevok k analýze ikonografie a k identifikácii priemyselných pamiatok v Špánej Doline. In: KLADIVÍK, Eugen (ed.): *Zborník prednášok zo seminára Z histórie medenorudného baníctva v banskobystrickom regióne*. Banská Bystrica 2005, s. 173–181.

[60] ZIPSER, Christian Andreas: *Versuch eines topographisch-mineralogischen Handbuches von Ungern*. Oedenburg 1817, s. 101–103.

[61] STILLHAMMEROVÁ, M.: O výrobe zelenej farby, s. 93.

[62] TIMMERMANS, Bert: *Patronen van patronage in het zeventiende-eeuwse Antwerpen*. Een elite als actor bin-

sa v 30. rokoch 18. storočia vo Viedni objavil istý maliar flámskeho pôvodu pod menom Ludwig de Witte, od ktorého sa zachovalo niekoľko olejomalieb na medi s jazdeckými motívmi z rokov 1737 a 1738.[63] Či išlo o osobu staviteľa fabriky na zelenú farbu, prípadne len o menovca, bude možné overiť len ďalším výskumom.

Dosiaľ sa nepodarilo objaviť ani prvotnú dohodu medzi Louisom de Witte a Dvorským kolégiom pre baníctvo a mincovníctvo o vzájomnej spolupráci, keďže de Witte bol síce realizátorom fabriky, ale celý projekt financovala štátna správa prostredníctvom Hlavného komorskogrófskeho úradu v Banskej Štiavnici a Banskej komory v Banskej Bystrici. Dvorské kolégium pre baníctvo a mincovníctvo vydalo pre podnikateľa de Witte dekrét 17. augusta 1752, v ktorom stanovilo, že po príchode do Banskej Bystrice má vyhliadnuť lokalitu v okolí mesta, kde by bolo možné fabriku na zelenú farbu vybudovať a uskutočniť prvý pokus s výrobou takejto farby zo Špane Doliny. K tomu mu mali poskytnúť 20 centov špaňodolinskej farby, preplatiť náklady na cestu a materiál do výšky 300 zl. Všetci komorskí, resp. banskí úradníci v banskobystrickom banskom revíre mu mali byť nápomocní pri realizácii jeho projektu. Cieľom zámeru malo byť to, aby sa banská zelená farba predávala v cene 60 zl. za jeden viedenský cent. Dvorské kolégium si od realizácie Witteho zámeru sľubovalo jednak zvýšenie kvality produkcie a jednak zvýšenie kvantity vyrábanej zelenej farby oproti starej metóde. Z predaja farby Úradom pre meď a ortuť vo Viedni mal de Witte dostávať podiel, ktorý by tvoril 15 grajciarov z každých získaných 100 zl. Nasledujúci deň o týchto podmienkach a plánovanom Witteho príchode dvorské kolégium informovalo podriadené úrady v Banskej Štiavnici a Banskej Bystrici.[64]

V septembri 1752 de Witte pricestoval do Špane Doliny a zistil, že tunajšie banské vody vytekajúce najmä z Dedičnej štôlne banského poľa č. 1, ale aj z Novej štôlne č. 10 boli veľmi vhodné na výrobu zelenej farby. S ohľadom na subtílne čiastočky z medi, z ktorých – ako sám uvádza – sa vyrábali všetky zelené farby, pokladal tiež za nutné tieto viac v roztoku skoncentrovať, čo malo byť jednoduché. Požadoval aj výstavbu samostatnej budovy pre fabriku na výrobu zelenej farby a v tejto veci sa 20. októbra 1752 obrátil na Hlavný komorskogrófsky úrad v Banskej Štiavnici. Tento úrad v zastúpení Bartolomeja Ludwiga von Hechengarten sa následne obrátil na Banskú komoru v Banskej Bystrici, aby jej úradníci vypracovali detailný návrh rozpočtu na výstavbu fabriky a pripravili ďalšie podklady ku kalkulácii výrobných nákladov, ako aj potenciálnej trhovej ceny za jeden cent banskej zelenej farby. Pritom sa mal vziať do úvahy starší návrh banského správcu Mateja Zipsera z Banskej Štiavnice, ktorý už predtým navrhoval zvýšiť produkciu zelenej farby i cementačnej medi. Bystrickí komorskí úradníci mali tiež posúdiť, do akej miery sa Zipserov návrh odlišuje od Witteho zámeru.[65] Pri tejto príležitosti bol spracovaný aj prehľad o produkcii zelenej farby a cementačnej medi v Špane Doline v rokoch 1742–1752, z ktorého vyplýva istá stagnácia oboch výrob, prípadne len udržiavanie stabilnej úrovne (tab. č. 1). Avšak kvantifikácia výroby zeleného pigmentu v réžii mesta Banská Bystrica na Pieskoch – Sandbergu pre to isté obdobie nateraz chýba, ale bude možné ju stanoviť ďalším výskumom.

---

nen een kunstwereld. Amsterdam 2008, s. 110–111, 243.

63 Viď zbierku Liechtensteinovcov vo Viedni (Liechtenstein. The Princely Collections, Vaduz–Vienna), inv. č. GE 2137 a inv. č. GE 2138, ako aj jednu olejomaľbu s názvom „Jazdecká škola" z roku 1737 v Szépművészeti Múzeum v Budapešti.

64 SNA – SBA, fond BKB, kart. 26, inv. č. 559, spis č. 72/1752.

65 Tamže, spis č. 116/1752.

Tab. 1: Produkcia zelenej farby a cementačnej medi v banskom závode bystrickej Banskej komory v Špa-nej Doline v rokoch 1742 až 1752

Rok	Zelená farba	Cementačná meď				
		Brutto		Vyrobená čierna cementačná meď		
	Cent	Funt	Púr	Funt	Cent	Funt
1742	11	77	36	41 ½	23	–
1743	16	85	30	48	21	–
1744	16	77	24	62	18	–
1745	18	25	33	49	21	–
1746	17	54	30	69	20	50
1747	13	25	26	16	18	–
1748	17	35 ½	36	–	22	–
1749	21	8 ½	64	6 ½	35	50
1750	13	23	32	3	18	25
1751	24	24	33	23 ½	14	50
1752	24	73	–	–	–	–
Celkom	**195**	**7**	**–**	**–**	**211**	**75**

Pozn. 1 viedenský cent = 100 funtov = 56,12 kg; 1 viedenský funt = 0,56 kg; 1 púr = 140 kg.
Zdroj: SNA – SBA, fond BKB, kart. 26, inv. č. 559, spis č. 128/1752.

Koncom októbra 1752 sa de Witte opäť obrátil na Banskú komoru v Banskej Bystrici a oznámil jej zámer realizovať svoje pokusy s cementačnými vodami zo Špa-nej Doliny, Smolníka, ale aj s banskými vodami z Kremnice, kde sa údajne tiež objavilo zelené sfarbenie v niektorých baniach. Je zaujímavé, že de Witte sa sprvu sústredil výhradne na cementačné vody, ktoré mienil zbavovať šľamu (kalu) a rôznych nečistôt a následne používať na výrobu zelenej farby. Svoje pokusy provizórne realizoval v triediarni a budova pre jeho fabriku sa mala postaviť po zime 1752/1753, pričom jej dĺžku plánoval na 14 siah a šírku na sedem siah. Kalkuloval aj s obytnými priestormi pre robotníkov fabriky. Banská komora v Banskej Bystrici následne vyslala do Špa-nej Doliny svojho stavebného pisára, aby vyhotovil plán a rozpočet celej stavby. Ako vyplýva zo spisu, aj samotných komorských úradníkov prekvapilo, že sa de Witte nezaujímal o banské vody, z ktorých priamo získavali zelený pigment, ale sústredil sa len na cementačné vody.[66] V januári 1753 jeho návštevu očakávali úradníci Vrchného inšpektorského úradu v Smolníku, kde mal pricestovať kvôli tamojším známym cementačným vodám.[67] V Smolníku ale žiadne ďalšie aktivity nevyvíjal.

Do konca decembra 1752 si de Witte u komorskej správy objednal vyhotovenie nielen dvoch medených kotlov s objemom 30 vedier pre každý z nich, ale aj 30 kovaných tyčí a ďalšie odlievané náradie. Kotle sa mali vyhotoviť v medenom hámri v Banskej Bystri-ci a železné, resp. odlievané náradie v komorskej železiarni v Hronci. V tom čase mal už vo svojom provizórnom laboratóriu v Špa-nej Doline umiestnené drevené nádrže

[66] Tamže, spis č. 128/1752.

[67] ÖStA, Finanz- und Hofkammerarchiv – Neue Hofkammer (ďalej len FHKA NHK), Münz- und Bergwesen – I. Abteilung (MBW I), kart. 204, spis z 20. 2. 1753.

na sedimentáciu pigmentu.[68] Hlavný komorskogrófsky úrad v Banskej Štiavnici očakával v prvom rade spracovanie detailného projektu a rozpočtu, ktorý následne malo posúdiť Dvorské kolégium pre baníctvo a mincovníctvo vo Viedni.[69]

Vo februári 1753 informovala správa bystrickej komory Hlavný komorskogrófsky úrad v Banskej Štiavnici, že projekt na Witteho fabriku by mal byť dokončený do piatich až ôsmich týždňov. Z neho by malo tiež vyplývať, koľko centov banskej zelenej farby možno ročne vyrobiť zo špaňodolinských cementačných vôd po zavedení novej metódy. Okolo 18. februára 1752 sa však de Witte nachádzal vo Viedni, kde sa angažoval pri výstavbe inej manufaktúry a kam odviezol aj 20 centov zeleného pigmentu zo Špane Doliny určených pre jeho prvotný experiment.[70] Od 20. februára komorskí úradníci začali pre Louisa de Witte zháňať potaš (uhličitan draselný), čo takisto potreboval k svojmu experimentálnemu zámeru. Zároveň bystrická komora konštatovala, že podľa vtedajšieho vývoja má tento projekt svoju opodstatnenosť a návrat Louisa de Witte z Viedne do Špane Doliny sa mal kvôli výstavbe fabriky urýchliť, hoci si komora bola vedomá, že sa tu nebude môcť trvalo zdržiavať.[71] Preto ešte vo februári 1753 začala bystrická komora hľadať vhodnú osobu, ktorú by de Witte mohol sám zaučiť do procesu výroby pigmentu a ktorá by ho v čase jeho neprítomnosti v Špane Doline mohla pri riadení prevádzky fabriky zastúpiť, o čo požiadal sám de Witte.

Hlavný komorskogrófsky úrad v Banskej Štiavnici tak mal nájsť schopného kandidáta na túto pozíciu.[72] Tento úrad zastúpený Bartolomejom Ludwigom von Hechengarten vzápätí vyslovil poľutovanie, že de Witte mieni svoje povinnosti v Špane Doline delegovať na tretiu osobu a označil to za riziko pre komorskú správu i jeho vlastné podnikanie.[73] Napätá komunikácia medzi komorskogrófskym úradom a Louisom de Witte pokračovala aj v nasledujúcom období. Dokonca 12. marca 1753 mu na príkaz dvorského kolégia do Viedne úrad zaslal rezolúciu, aby sa bezodkladne vrátil do Banskej Bystrice alebo Špane Doliny a nedelegoval vykonanie hlavnej skúšky s výrobou zeleného pigmentu na inú osobu. Prikázal mu, aby sa banskobystrický banský revír neopovážil opustiť, pokiaľ nebude hlavná skúška s výrobou úplne dokončená.[74] Popri tom ale komorskogrófsky úrad v marci 1753 začal hľadať vhodného úradníka, ktorý by viedol špaňodolinskú fabriku v čase Witteho neprítomnosti. V bystrickej komore dokonca pripravili text prísahy pre budúceho správcu fabriky.[75]

Napokon sa de Witte skutočne do Špane Doliny vrátil a vykonal hlavnú skúšku so zeleným pigmentom. Vrátiť sa do Viedne mohol až po vydaní povolenia od komorských úradov koncom septembra 1753, avšak do svojho odchodu mal ešte vyrobený zelený pigment nechať odoslať Úradu pre meď a ortuť vo Viedni, ktorý sa zaoberal predajom banských produktov.[76] Začiatkom novembra sa očakával jeho príchod do Viedne, ako aj prvé dodávky banskej zelenej farby vyrobené novou metódou. Vopred sa rátalo s vyda-

68 SNA – SBA, fond BKB, kart. 26, inv. č. 559, spis č. 146/1752.

69 Tamže, kart. 27, inv. č. 560, Resolutiones, č. 7/1753.

70 Tamže, kart. 138, inv. č. 600, Berichte, bez č. z 18. 2. 1753.

71 Tamže, inv. č. 600, Berichte, č. 9/1753.

72 Tamže, Berichte, č. 18/1753.

73 Tamže, kart. 27, inv. č. 560, Resolutiones, č. 24/1753.

74 Tamže, Resolutiones, č. 33/1753.

75 Tamže, Resolutiones, č. 38/1753 a 108/1753.

76 Tamže, Resolutiones, č. 93/1753.

ním vývozného povolenia pre vyrábaný pigment.[77] Ako vyplýva zo správy o návšteve radcu bavorskej Dvorskej komory von Lünbrunn v auguste 1753, popri prevádzke fabriky pokračovala výroba farby v Špan ej Doline aj tradičnou sedimentáciou. Oba spôsoby produkcie pigmentu si prezrela aj návšteva z Bavorska.[78]

Stavebné práce na objekte neskoršej fabriky v Špan ej Doliny sa rozbehli až na jar 1753. Ako vyplýva z doteraz známych prameňov, v skutočnosti išlo o prestavbu, resp. rozšírenie staršej triediarne rúbaniny pri šachte Ferdinand na výrobňu farby.[79] V júni 1753 boli ustanovení štyria kuriči pre potrebu fabriky, ktorí mali týždenný plat 1 zl. 30 gr. až 1 zl. 15 gr. a ktorí sa pri výrobe nepretržite striedali.[80] V júli vykonal medikováč pocínovanie medených kotlov pre túto prevádzku, aby ich agresívne cementačné vody nepoškodili. Súčasne sa pokračovalo s prípravou drevených kadí pre cementačnú vodu.[81] V priebehu augusta už práce pokročili natoľko, že všetko bolo pripravené na spomínanú hlavnú výrobnú skúšku, ktorá sa aj začala realizovať. Získalo sa šesť nádob zelenej farby, z čoho päť bolo plných pigmentu a jedna len čiastočne, a proces pokračoval sušením získaného pigmentu. Vysušený pigment sa mal následne odviesť do Viedne na vyššie zmieňovaný Úrad pre meď a ortuť. V procese sušenia sa v tom čase nachádzal aj zelený pigment vyrábaný tradičnou sedimentáciou v Špan ej Doline a mestom Banská Bystrica na Pieskoch.[82] V novembri sa už obstarávalo palivové drevo na kúrenie pod medenými kotlami vo fabrike. Do konca roka bolo sedimentáciou (mimo fabriku) vyrobených 28 centov 60 funtov zelenej farby a mesto Banská Bystrica predalo komore 37 centov farby vyprodukovanej na Pieskoch.[83] Koncom roka 1753 bola už špaňodolinská fabrika na zelený pigment v prevádzke, keďže Louis de Witte si do Viedne vyžiadal dva funty vo fabrike vyrábaného pigmentu ako vzorku.[84]

O výstavbe a vybavení Witteho fabriky v Špan ej Doline si možno utvoriť predstavu na základe detailného súpisu nákladov, ktoré si tento projekt vyžiadal do konca septembra 1753. Hlavným výrobným zariadením boli dva veľké medené kotle s váhou 23 centov 43 funtov, tri sitá, dva menšie medené kotle s váhou šesť centov 71 funtov, jedna stará pivovarnícka panva, ktorá bola privezená z komorského pivovaru v Uľanke, s váhou 20 centov, osem kusov kovových kohútikov, jeden väčší kovový kohútik, niekoľko rúr s 20 obručami na prívod cementačnej vody a viacero drevených dební rôznych veľkostí na zelenú farbu, ktoré vyrobil debnár z Uľanky. Na oplášťovanie týchto dební sa použili štyri centy a 95 funtov ľubietovského železa. Pri prestavbe bývalej triediarne pri šachte Ferdinand na fabriku sa použilo aj desať okien so 400 sklenými tabuľkami, z čoho dve okná boli nové, 12 kusov kvádrového kameňa, 68 žajdlíkov kolomaže, sto vajec, 18 lakťov plátna, rôzne druhy drevených dosiek a brvien, dve železné dvierka, 250 doskových klincov, dva plechy a štyri dvierka na pece, 11 podložiek pod medené kotle a 52 podložiek pod

77 Tamže, Resolutiones, č. 108/1753.

78 Tamže, kart. 138, inv. č. 600, Berichte, č. 48/1753.

79 V doterajšej literatúre sa budova pokladala za účelový objekt Witteho fabriky, avšak v skutočnosti išlo len o prestavbu už existujúcej triediarne rudy pri šachte Ferdinand. Prestavba pokračovala aj na jar 1754. Tamže, inv. č. 601, Berichte, č. 25/1754.

80 Tamže, kart. 1194, inv. č. 731, konzultačný protokol za jún 1753.

81 Tamže.

82 Tamže, konzultačný protokol za august 1753.

83 Tamže, konzultačné protokoly za november a december 1753.

84 Tamže, kart. 138, inv. č. 600, Berichte, č. 81/1753.

rošty. Viaceré investície sa uskutočnili aj do objektu cementácie medi, pričom sa musel zabezpečiť prísun cementačnej vody do Witteho fabriky. Okrem početných zámočníckych prác na rôznych dverách, dvierkach, zámkoch a kľúčoch musel zámočník zhotoviť aj 15 lyžíc, zrejme na naberanie pigmentu. Podnikový kováč dodal 1 200 doskových klincov na zhotovenie strechy fabriky. Okrem toho sa spotrebovalo aj 1 200 šindľových klincov, 608 hrubých dosiek, 105 tenkých dosiek a 3 330 doskových klincov. Celkové náklady, do ktorých boli započítané všetky výdavky na mzdy, materiál, ako aj dopravu, dosiahli až 5 273 zl. 55 ¼ gr.[85]

Z uvedeného vyplýva, že základ technológie výroby zeleného pigmentu spočíval v destilovaní cementačných vôd v medených kotloch, zrážaní prostredníctvom uhličitanu draselného (potaše) a v následnom sušení získaného substrátu. Dostavba fabriky v Špan ej Doline pokračovala v roku 1754 a popritom sa vyrábaný pigment už dodával Úradu pre meď a ortuť vo Viedni.[86] V januári 1754 boli v bystrickom medenom hámri pocínované panvy pre túto fabriku.[87] V priebehu roka de Witte nechal opraviť medené kotle medikováčovi, ktorého sám vyslal do Špan ej Doliny, keďže s ich stavom nebol spokojný.[88] V novembri 1754 žiadal de Witte ešte o 60 centov olova na zhotovenie rúr pre fabriku a aj o úhradu 1 000 zl. pre potreby ďalšej prevádzky špaňodolinskej fabriky. Bystrická komora jeho žiadosti odstúpila nadriadeným orgánom.[89] V priebehu roka 1755 de Witte opakovane žiadal o dofinancovanie fabriky na zelenú farbu, pričom mu komora vyplatila do júla 1754 až 900 zl. Súčasťou problémov s touto fabrikou bola aj značná spotreba palivového dreva, ktorým sa kúrilo pod spomínanými medenými kotlami.[90] To však predstavovalo ďalšiu nákladovú položku, ktorá pri výrobe pigmentu tradičnou metódou neexistovala. Postupom času sa stal prístup komorskej správy k Louisovi de Witte čoraz vlažnejší, obzvlášť, keď náklady na fabriku stúpali a výnosy zostali v nedohľadne. Navyše sa na jeho metódu výroby pigmentu začali kriticky pozerať aj banskí úradníci v Špan ej Doline.

V novembri 1755 sa správa Banskej komory v Banskej Bystrici informovala u podriadených, prečo sa ešte nepodarilo vyexpedovať zelenú farbu vyrábanú sedimentáciou z banských vôd tzv. Farebnej štôlne v Špan ej Doline. Koncom novembra banská správa špaňodolinských baní referovala, že kvôli značným dažďovým a neskôr snehovým zrážkam sa pigment získaný sedimentáciou nepodarilo v sušiarni (*Farbhaus*) úplne zbaviť vlhkosti. Vplyvom zrážok bolo množstvo pigmentu väčšie ako obvykle a priestor v sušiarni bol malý, a tak sušenie prebiehalo len pomaly. Z toho dôvodu pigment presťahovali do bašty pri kostole, a to do výplatnej miestnosti, ktorá bola nepretržite vykurovaná. Očakávali, že v priebehu niekoľkých dní bude možné pigment expedovať. Väčším problémom sa stalo znečistenie pigmentu, ktoré zapríčinili rôznym rmutom zanesené banské vody z Farebnej štôlne. Príčinu podľa banských úradníkov predstavovala stavba Witteho fabriky rozšírenej smerom k halde a presunutie triediarne rúd na priestranstvo pred fabrikou, pričom sa vykopali hlboké

[85] Tamže, fond Hlavný komorskogrófsky úrad v Banskej Štiavnici (HKG), kart. 6362, inv. č. 2575, vizitačný protokol z 10. 10. 1753.

[86] Tamže, fond BKB, kart. 28, inv. č. 561, Resolutiones, č. 62/1754; Tamže, kart. 237, inv. č. 640, Ordinaria, bez č. z 1. 1. 1754, 9. 4. 1754, 9. 7. 1754, 26. 8. 1754, 22. 12. 1754.

[87] Tamže, kart. 28, inv. č. 561, Resolutiones, č. 5/1754.

[88] Tamže, Resolutiones, č. 87/1754.

[89] Tamže, kart. 138, inv. č. 601, Berichte, č. 25/1754, 47/1754, 52/1754 a 66/1754.

[90] Tamže, inv. č. 602, Berichte, bez č. z 1. 1. 1755, č. 27/1755, 58/1755, 91/1755.

základy. Pri týchto zemných a stavebných prácach sa v centre baníckej osady zhromažďovali zrážkové vody a tie následne kontaminovali banské vody vo Farebnej štôlni. Keďže spomenuté stavebné a zemné práce boli v tom priestore ukončené, úradníci predpokladali, že kvalita banských vôd, a tým aj pigmentu, sa v nasledujúcom roku zlepší.[91]

Problémy s financovaním Witteho fabriky sa opäť objavili v apríli 1756, keď sa komorská správa zaoberala úhradou 1 500 zl. na prevádzku fabriky. Takisto pokračovali problémy s prívodom banských vôd do výrobne a de Witte požadoval ďalších 150 kusov rúr, ktoré by privádzali banské vody tak, aby výroba pigmentu sedimentáciou nebola opäť ohrozená. Začiatkom októbra 1756 de Witte požadoval úhradu viac než 330 zl. za prísady, ktoré používal pri výrobe zelenej farby.[92] V zime 1756/1757 si nechal do fabriky vyhotoviť tesármi štyri veľké drevené nádrže na farbu z červeného smreka (*Rothbaum*). V nej už vtedy prebiehal proces výroby zelenej farby. Okrem samotnej výrobne sa v budove nachádzali dve vrchné miestnosti, z ktorých jedna bola určená na sušenie pigmentu v lete a druhá na sušenie v zime. Napriek tomu v zimných mesiacoch presúvali pigment na sušenie do spomínanej bašty, ktorá bola vykurovaná. Pigment sa pripravoval celkom v desiatich kotloch, ktoré boli vtedy vo fabrike k dispozícii. Keď v marci 1757 banská správa objavila ďalšie cementačné vody v banskom poli č. 5, uvažovalo sa o obnovení výroby cementačnej medi v Španej Doline, pretože po roku 1753 boli všetky známe cementačné vody privádzané do fabriky na zelenú farbu. Po zimnej sezóne sa do konca marca 1757 podarilo vo fabrike vyrobiť 9 centov 6 funtov zelenej farby čistej váhy (po vysušení) v 12 sudoch, pričom ďalšie množstvo sa sušilo.[93] Nešlo tak o zásadne väčšie množstvá, než sa získali starou sedimentačnou metódou.

Z dôvodu hromadenia vyššie uvedených problémov, ako nízka produkcia, vysoké náklady, nedostatočné výnosy, častá neprítomnosť Louisa de Witte v Španej Doline a najmä nezvládnutá technológia výroby zelenej farby, bola prevádzka tejto fabriky zastavená. Louisovi de Witte sa nepodarilo produkovať stabilný zelený pigment, keďže jeho produkt na rozdiel od farby vyrábanej tradičnou sedimentačnou metódou rýchlo sčernel a tým sa znehodnocoval.[94] Začiatkom 60. rokov 18. storočia preto už fabrika nebola v prevádzke a zmienku o nej si spravil do svojho denníka aj princ Leopold, budúci cisár, pri návšteve dolnouhorských banských miest spolu s bratom Jozefom v júli 1764. Leopold si poznačil, že istý de Witte (*de Wid*) nechal v Španej Doline vystavať *skvelú budovu na skladovanie minerálnych vôd, aby z nich získal väčšie množstvo farby pomocou destilácie a vyzrážaním prostredníctvom potaše*. K tomu tiež dodal, že vyrobená farba nebola na vzduchu stabilná, a preto sa týmto spôsobom prestala vyrábať, hoci sa naň vynaložilo mnoho financií.[95] Tzv. Zlatá kniha banícka vyhotovená v roku 1764 s podrobným opisom erárnych baní v dolnouhorských banských mestách uvádza výrobu banskej zele-

[91] Tamže, Berichte, č. 93/1755.

[92] Tamže, kart. 139, inv. č. 603, Berichte, č. 29/1756, 46/1756, 85/1756, 86/1756.

[93] Tamže, inv. č. 604, Berichte, č. 4/1757, 11/1757, 25/1757, 30/1757, 34/1757, 35/1757, 39/1757, 63/1757 a 125/1757.

[94] ZIPSER, Ch. A.: Versuch eines topographisch-mineralogischen Handbuches, s. 101.

[95] VOZÁR, Jozef (ed.): *Denník princa Leopolda z cesty do stredoslovenských banských miest roku 1764*. Martin 1990, s. 98.

nej farby už iba tradičným spôsobom, a to sedimentáciou v drevených kadiach, v ktorých sa usadzovali čiastočky skalice a medi. Z kadí ho vyberali najmä na jar, aby sa v priebehu leta mohol vysušiť v blízkej sušiarni (*Farb- oder Trükherhaus*).[96]

Na jeseň 1767 sa Dvorskej komore pre baníctvo a mincovníctvo vo Viedni ohlásil úradník Vrchného lodného úradu Ján Wilhelm von Pruckmayer s ponukou na opätovné sprevádzkovanie Witteho fabriky v Špan ej Doline. Pruckmayer sa domnieval, že prostredníctvom obchodníkov by dokázal zabezpečiť odbyt takejto farby na dvoroch šľachty, ako aj na samotnom panovníckom dvore. Sám mal údajne dvojročné skúsenosti s výrobou zelenej farby a dokázal už predať približne 300 centov. V prípade udelenia povolenia od komorskej správy bol ochotný vycestovať do Banskej Bystrice a uskutočniť prvú skúšku s výrobou pigmentu v Špan ej Doline. Dvorskú komoru ale v prvom rade zaujímalo, či by bol ochotný financovať svoje podnikanie v bystrickom revíre na vlastné náklady alebo iným spôsobom, keďže po zlyhaní projektu Louisa de Witte už na strane štátu zjavne chýbala ochota investovať do ďalšieho neistého projektu.[97] Ako dopadla Pruckmayerova iniciatíva, dosiaľ nie je známe, avšak s najväčšou pravdepodobnosťou nedošlo ani k prvotnej výrobnej skúške.

Tab. 2: Výroba a predaj zelenej farby v rokoch 1775 až 1780, zaokrúhlené na celé centy a funty

Rok	Ročná výroba zelenej farby		Predaj zelenej farby na mieste v cene 80 zl. za 1 cent				Hodnota medi (29 zl./1 cent) v 1 cente zelenej farby		Náklady na výrobu zelenej farby vrátane straty medi		Náklady na výrobu jedného centu zelenej farby	
	Cent	F.	Cent	F.	Zl.	Gr.	Zl.	Gr.	Zl.	Gr.	Zl.	Gr.
1775	34	90	12	87	1 029	36	441	49	569	19	16	18
1776	30	49	15	85	1 268	36	385	59	532	58	17	28
1777	26	82	4	91	392	48	339	26	500	17	18	39
1778	30	55	6	41	513	12	386	42	500	19	16	22
1779	22	86	15	72	1 257	48	289	25	477	37	20	53
1780	28	68	8	24	659	12	363	4	459	51	16	1
Celkom	**174**	**31**	**64**	**1**	**5 121**	**12**	**2 206**	**27**	**3 040**	**23**	**17**	**26**
Ročný priemer	**29**	**5**	**10**	**66**	**853**	**32**	–	–	–	–	–	–

Pozn. 1 viedenský cent = 100 funtov = 56,12 kg; 1 viedenský funt = 0,56 kg; zlaté a grajciare (1 rýnsky zl. = 60 grajciarov = 120 denárov).
Zdroj: ÖStA, FHKA NHK, MBW II, rote Nr. 2630, spis č. 4223 z 3. 9. 1781

Koncom apríla 1768 sa Hlavný komorskogrófsky úrad v Banskej Štiavnici obrátil na Dvorskú komoru pre baníctvo a mincovníctvo vo Viedni, aby posúdila podanie miestneho štiavnického ťažiara a obchodníka Jána Freundta, ktorý sa ponúkol komorskej správe ako potenciálny odberateľ zeleného pigmentu produkovaného v Špan ej Doline. Freundt tvrdil, že by dokázal zabezpečiť predaj jedného centu zeleného pigmentu nie v cene 80 zl., ale až za 100 zl. Viedenskí komorskí radcovia však rozhodli, že pôvodná cena 62 zl. za cent bola

[96] Ten istý (ed.): *Zlatá kniha banícka – významný prameň k dejinám baníctva na Slovensku*. Košice 2000, s. 228.

[97] ÖStA, FHKA NHK, Münz- und Bergwesen – II. Abteilung (ďalej len MBW II), rote Nr. 2630, spis č. 25 z 5. 10. 1767.

už beztak zvýšená na 80 zl. Predaj za ešte vyššiu – Freundtom navrhovanú – cenu odmietli, keďže sa na trhu údajne objavoval falošný a nekvalitný zelený pigment, šírený vyššie spomínaným vojakom a funkcionárom Vrchného lodného úradu J. W. Pruckmayerom. Podľa stanoviska viedenských komorských úradníkov z 27. júna 1768 bol totiž špaňodolinský pigment *kvôli svojej kráse vychvaľovaný materiál* (*seiner Schönheit halber belobten Materialis*), a preto sa objavovali podvody okolo tejto farby. Zvýšenie predajnej ceny by najviac postihlo chudobných natieračov – maliarov (*Anstreicher*), ktorí ju spotrebúvali a v prípade falšovania bývali potom potrestaní.[98]

V 70. a 80. rokoch 18. storočia prešiel do správy bystrickej komory čiastočne aj odbyt zelenej farby vyrábanej mestom Banská Bystrica na Pieskoch – Sandbergu, ako to dosvedčujú viaceré pramene z predmetného obdobia. Mesto tak čoraz menšie množstvá na Pieskoch produkovanej farby predávalo komore, ktorá ich spolu so špaňodolinskou zelenou farbou dodávala Správe pre predaj banských produktov vo Viedni. Distribúciou farby sa v bystrickej komore zaoberal správca zásobovania ako úradník zodpovedný za problematiku odbytu farby.[99] V lete 1781 došlo opätovne k prerokovaniu ceny špaňodolinského a sandberského zeleného pigmentu komorskými úradmi s cieľom pozdvihnúť jeho predaj. Napokon, 3. septembra 1781, bolo vo Viedni rozhodnuté ponechať dovtedajšiu cenu 80 zl. za cent pigmentu v rámci krajín habsburskej monarchie a hľadať možnosti exportu, resp. predaja za hranicami monarchie, a to aj keby predajná cena v zahraničí mohla byť len 60 zl. za cent. Väčšiemu odbytu bystrickej banskej zelenej farby v zahraničí už vtedy bránila silná konkurencia francúzskej medenky (*Grünspan*). Pri tejto príležitosti boli v júli a auguste 1781 vypracované a Dvorskej komore pre baníctvo a mincovníctvo predložené detailné analýzy rentability výroby zeleného pigmentu v Španej Doline, na Pieskoch a v Ľubietovej. Ukázalo sa, že v Ľubietovej sa predsa len v malých množstvách podarilo obnoviť produkciu zelenej farby, ktorá tam predstavovala vedľajší produkt banskej činnosti súkromných ťažiarov. Výsledky týchto analýz sú zosumarizované v tabuľkách č. 2 a 3.

Hoci úradne stanovaná cena bola značne vysoká – až 80 rýn. zl. za cent, výrobné náklady predstavovali len 16 až 20 zl. na jeden cent, a to až po započítaní obsahu medi, ktorý bol stanovený na základe skúšok kovnatosti získaného pigmentu. Do nákladov tak započítavali aj stratu medi v cene 29 zl. za jeden cent medi. Reálne výrobné náklady boli preto ešte podstatne nižšie a v prepočte na jeden cent takmer zanedbateľné (od 3 do 8 zl.). Medzi tieto reálne náklady patrili výdavky na transport pigmentu, mzdy robotníkov, zhotovenie nových sedimentačných kadí alebo ich opravy, rôzne drevené dosky, údržbu prívodných kanálov a na sudy, v ktorých sa farba prepravovala.[100]

Čo sa týka produkcie zeleného pigmentu na Pieskoch v správe ťažiarstva mesta Banská Bystrica (tab. č. 3), tá bola z menšej časti predávaná priamo mestom (ročne 3 až 4 centy) a z väčšej časti dodávaná do štátneho výkupu Banskej komore v Banskej Bystrici. Výkupnú cenu komorská správa stanovila na 55 zl. za jeden cent farby. Okrem toho museli súkromní producenti z výroby pigmentu odvádzať urburu – kráľovskú daň, ktorá predstavovala $^{1}/_{12}$ produkcie. Mesto si z výroby každoročne navyše ponechávalo deputátny podiel s váhou 48 funtov. Pri produkcii 17 až 21 centov tak komora ročne vyplatila za výkup farby mestskému ťažiarstvu od 630 po 830 zl.[101]

98 Tamže, spis č. 187 z 27. 6. 1768.

99 Tamže, spis č. 3383 z 20. 7. 1781.

100 Tamže, spis č. 4223 z 3. 9. 1781, výkaz zo 17. 7. 1781.

101 Tamže, výkaz zo 7. 8. 1781.

Tab. 3: Výroba zelenej farby ťažiarstvom mesta Banská Bystrica na Pieskoch a súkromnými ťažiarmi v Ľubietovej v rokoch 1775 až 1780 a výkup ich produkcie Banskou komorou v Banskej Bystrici, zaokrúhlené na celé centy a funty

Producent	Rok	Výroba zelenej farby		Množstvo vykúpenej zelenej farby Banskou komorou v B. Bystrici		Výkupná cena vyplatená súkromným producentom (55 zl./1 cent)	
		Cent	Funt	Cent	Funt	Zl.	Gr.
B. Bystrica	1775	18	55	12	85	707	1
B. Bystrica	1776	21	53	15	14	832	42
B. Bystrica	1777	17	35	11	58	636	54
B. Bystrica	1778	17	71	11	60	638	8
Ľubietovskí ťažiari	1778	–	20	–	–	–	–
B. Bystrica	1779	17	8	11	45	638	8
Ľubietovskí ťažiari	1779	–	25	–	–	–	–
B. Bystrica	1780	Žiadna produkcia nebola dodaná do štátneho výkupu					
Ľubietovskí ťažiari	1780	–	21	–	–	–	–
Celkom		**92**	**89**	**62**	**63**	**3 444**	**55**

Pozn. 1 viedenský cent = 100 funtov = 56,12 kg; 1 viedenský funt = 0,56 kg; zlaté a grajciare (1 rýnsky zl. = 60 grajciarov = 120 denárov).
Zdroj: ÖStA, FHKA NHK, MBW II, rote Nr. 2630, spis č. 4223 z 3. 9. 1781.

V apríli 1782 sa Hlavný komorskogrófsky úrad v Banskej Štiavnici opäť pokúsil presadiť zníženie ceny zeleného pigmentu z 80 zl. na 60 zl. za jeden cent kvôli viaznucemu odbytu, ale nadriadená komora vo Viedni aj tento návrh odmietla.[102] Zotrvávanie na vysokej cene zelenej farby, postupný pokles odbytu, nedostatočný záujem o samotnú výrobu a celková stagnácia baníctva v banskobystrickom banskom revíre koncom 18. storočia sa tak podpísali na úpadku produkcie tohto pigmentu. Rozmach známy zo 16. a 17. storočia sa už viac nepodarilo oživiť, napriek opakovaným iniciatívam v priebehu 19. storočia. Navyše začala od začiatku 19. storočia enormne narastať konkurencia industriálne vyrábaných zelených pigmentov. Napríklad v roku 1800 istý gróf von Mitis objavil a po prvý raz vyrobil vo Viedni tzv. schweinfurtskú zelenú farbu, ktorá sa od roku 1814 začala kontinuálne vyrábať v Sattlerovej fabrike na pigmenty vo Schweinfurte. Neskôr začali schweinfurtskú zelenú farbu produkovať aj fabriky na farby v Norimbergu a v Sasku.[103] Týmto lacným a vo veľkých kvantách vyrábaným pigmentom už drahá a pomalou sedimentáciou získavaná banská zelená farba z bystrickej oblasti nemohla nijako konkurovať.

Hoci sa menšie množstvá zeleného pigmentu získavali na Pieskoch až do 20. storočia, slúžili už len na výrobu medi. Takto sa sedimentovaný malachitový kal zbieral i po zániku priamej banskej prevádzky, a to v množstve s ročným priemerom približne 1,5 t. Po vysušení sa dodával do medenej huty v Starých Horách, po jej odstavení v druhej polovici 19. storočia do huty v Banskej Štiavnici a od prelomu 19. a 20. storočia do elektroly-

[102] Tamže, spis č. 1805 z 3. 5. 1782.

[103] Pozri SCHAAFF, Rosedore – RIEDERER, Josef: Die Herstellung und Verarbeitung von Schweinfurter Grün. *Berliner Beiträge zur Archäometrie* 11, 1992, s. 197–205.

tického závodu pri medenom hámri v Banskej Bystrici, kde sa z vysušeného kalu vyrábala čistá meď.[104] Výroba medi zo sandberského malachitového kalu bola definitívne ukončená v roku 1950.

Záver

V predloženej štúdii sa po prvý raz podarilo zmapovať problematiku výroby uhorskej banskej zelenej farby v neskorom stredoveku a ranom novoveku, a to na základe početných archívnych fondov v archívoch v Banskej Bystrici, Banskej Štiavnici a vo Viedni. Najvýznamnejšie výsledky realizovaného výskumu je možné zosumarizovať do niekoľkých poznámok:

1) Produkcia zelenej farby v banskobystrickej oblasti prebiehala kontinuálne najneskôr od polovice 15. storočia až do roku 1950, avšak spôsob jej využitia sa v čase menil. Kým v starších obdobiach nachádzala využitie ako pigment na umeleckých dielach, od 16. storočia sa stala predovšetkým farbou na nátery interiérových stien a exteriérových fasád. V priebehu 19. storočia sa stala už len koncentrátom na výrobu medi. Napriek tomu sa pre jej kvalitu až do konca 18. storočia udržovala, s ohľadom na súdobé cenové relácie, jej vysoká cena. Vysokú hodnotu tomuto pigmentu prisudzovali už mešťania a obchodníci v druhej polovici 15. a v prvej polovici 16. storočia, keď sa výrobná základňa banskej zelenej farby stala predmetom početných majetkovo-právnych transakcií.
2) Najväčší rozmach produkcie zelenej farby v Špane Doline a na Pieskoch nastal koncom 16. storočia a najmä v 17. storočí, keď výnos z predaja tejto farby predstavoval najväčší príjem mesta Banská Bystrica. Ako vysvetlenie by sa teoreticky núkalo zhoršenie klímy a výdatné zrážky v období „malej doby ľadovej" od konca 16. do konca 17. storočia, ktorá istotne zasiahla aj banskobystrický región.[105] Výdatné zrážky tak mohli akcelerovať produkciu zelenej farby v bystrickom banskom revíre.
3) Až do druhej polovice 18. storočia sa zelená farba z bystrického revíru exportovala aj za hranice Uhorska. Viaceré z exportných trás a destinácií sa podarilo zdokumentovať v predloženej štúdii, no napriek tomu bude v budúcnosti potrebné pokračovať v skúmaní odberateľov bystrickej zelenej farby, čo by výrazne prispelo k presnej identifikácii potenciálnych pamiatok s touto farbou, ale aj k jednoznačnému zmapovaniu spôsobov jej využitia. Takýto výskum je zároveň významným príspevkom aj k dejinám umenia, materiálnej kultúry a histórii konkrétnych pamiatkových, príp. umeleckých objektov.
4) Potvrdilo sa tiež, že technológia výroby bystrickej zelenej farby zostala založená už od stredoveku až do likvidácie produkcie na princípe sedimentácie, ktorý bol pomalý a kopíroval poveternostné podmienky v celom cykle ročných období. Po zime dochádzalo vždy k zberu usadeného pigmentu a následne ideálne počas leta k jeho sušeniu. Spravidla na jeseň sa exportoval ku konkrétnym odberateľom. Je zaujímavé, že snahy urýchliť spomínané procesy, inovovať výrobu a zvýšiť jej objem v 18. storočí

[104] SOMBATHY, Ladislav: Cementácia medi na Špane Doline a výroba medených pohárov. In: KLADIVÍK, Eugen (ed.): *Zborník prednášok zo seminára Z histórie medenorudného baníctva v banskobystrickom regióne*. Banská Bystrica 2005, s. 87.

[105] Viac o tom TOMEČEK, Oto: *Drevorubači a uhliari v lesoch Banskej Bystrice*. Banská Bystrica 2010, s. 30–31.

skončili neúspechom. Napriek veľkým nádejam a investíciám do fabriky Louisa de Witte v Špan ej Doline v 50. rokoch 18. storočia ani tento projekt neuspel a k realizácii ďalších inovačných zámerov už neskôr nedošlo.

Bibliografia

Archívne pramene

Liechtenstein. The Princely Collections, Vaduz – Vienna.
Österreichisches Staatsarchiv Wien, Finanz- und Hofkammerarchiv:
Alte Hofkammer, Ungarisches Münz- und Bergwesen;
Neue Hofkammer, Münz- und Bergwesen – I. Abteilung;
Neue Hofkammer, Münz- und Bergwesen – II. Abteilung.
Slovenský národný archív – špecializované pracovisko Slovenský banský archív v Banskej Štiavnici:
fond Banská komora v Banskej Bystrici;
fond Hlavný komorskogrófsky úrad v Banskej Štiavnici.
Szépművészeti Múzeum, Budapešť.
Štátny archív v Banskej Bystrici:
fond Magistrát mesta Banská Bystrica.

Literatúra

AGRICOLA, Georgius: *Dvanásť kníh o baníctve a hutníctve*. Ostrava 2006.
BROWN, Eduard: *Cesta z Komárna do banských miest v Uhorsku a odtiaľ do Viedne*. Martin 1980.
BRÜCKMANN, Franz Ernst: *Magnalia Dei in locis subterraneis, oder Unterirdische Schatz-Cammer aller Königreiche und Länder*. Braunschweig 1727.
BURMESTER, Andreas – RESENBERG, Laura: *On Berggrün, Schiefergrün and Steingrün* : *Historic Green Pigments from Hungary*. München – Wien 2003.
BURMESTER, Andreas – RESENBERG, Laura: Von Berggrün, Schiefergrün und Steingrün aus Ungarn. *Restauro* 109, 2003, č. 3, s. 180–187.
ČELKO, Mikuláš: Baníctvo a Banská Štiavnica v období pôsobenia komorských grófov Turzovcov. *Montánna história* 4, 2011, s. 22–66.
DELIUS, Christoph Traugott: *Poučení o zručnosti hornické* : *o teorii a užití včetně pojednání o principech hornické kamerální vědy*. Praha 2012.
DORUĽA, Ján: *O slovensko-nemeckom spolunažívaní v 16.–18. storočí*. Bratislava 2014.
DRUGOVÁ, Zuzana a kol.: *Zelená miestnosť – Reštaurovanie maliarskej výzdoby*. Banská Bystrica 2007.
GECSÉNYI, Lajos: A Memorandum Presented by the Merchants Living in Vienna Regarding East-West Trade (1615). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 61, 2008, č. 1–2, s. 53–64.
HEYDENREICH, Gunnar – SPRING, Marika – STILLHAMMEROVÁ, Martina – PINA, Carlos M.: Malachite Pigment of Spherical Particle Form. In: VERGER, Isabelle (ed.): *14th Triennial Meeting, The Hague, 12–16 September 2005: Preprints*, 1. London 2005, s. 480–488.
HRADILOVÁ, Janka – HRADIL, David: Technologická specifika Mistra Pavla a jeho dílny. In: NOVOTNÁ, Mária (ed.): *Majster Pavol z Levoče a jeho doba*. Levoča 2018, s. 112–121.
HUSÁK, Vladimír: Industriálne stopy renesančného mediarskeho podniku v Banskej Bystrici a jeho pokračovateľov – Príspevok k analýze ikonografie a k identifikácii priemyselných pamiatok v Špan ej Doline. In: KLADIVÍK, Eugen (ed.): *Zborník prednášok zo seminára Z histórie medenorudného baníctva v banskobystrickom regióne*. Banská Bystrica 2005, s. 169–185.
JURKOVIČ, Emil: *Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica (na základe poverenia predstaviteľov mesta napísal v rokoch 1896–1922 Emil Jurkovič)*. Banská Bystrica 2005.
KONEČNÝ, Peter: Cestopisy európskych odborníkov ako forma komunikácie poznania o baníctve a hutníctve v Uhorsku, 1651–1759. *Montánna história* 7, 2014, s. 200–239.
KRIŽNAR, Anabelle – ŽELINSKÁ, Jana: Analýza materiálov a techník vybraných nástenných malieb na Slovensku okolo roku 1400. In: *Najnovšie poznatky z výskumov stredovekých pamiatok na Gotickej ceste III*. Rožňava – Bratislava 2020, s. 61–76.
LACKO, Miroslav – MAYEROVÁ, Erika: *Der Thurzo-Kodex – eine einzigartige Quelle zum europäischen Bergrecht und Münzwesen um 1500*. Innsbruck – Wien 2022.

LACKO, Miroslav: Protoglobalisierung im oberungarischen Metallhandel: Göllnitzer Bergbaurevier im ‚langen' 16. Jahrhundert. *Montánna história* 10, 2017–2018, s. 34–89.
MATULAY, Ctibor (ed.): *Mesto Banská Bystrica – Katalóg administratívnych a súdnych písomností I–II*. Bratislava 1980.
NOVOTNÁ, Mária – PIATROVÁ, Alena et al.: *Majster Pavol z Levoče: Ruky a zlato v službe ducha*. Bratislava 2017.
SCHAAFF, Rosedore – RIEDERER, Josef: Die Herstellung und Verarbeitung von Schweinfurter Grün. *Berliner Beiträge zur Archäometrie* 11, 1992, s. 197–205.
SÍKOROVÁ, Elena (ed.): *Hlavný komorskogrófsky úrad v Banskej Štiavnici (1001) 1524–1919 (1924) – Ordinária HKG 1651–1784*. Katalóg I. 1651–1655. Banská Štiavnica 2000.
SKLADANÝ, Marián: Baníctvo v Banskej Bystrici v stredoveku. In: NAGY, Imrich – GRAUS, Igor (eds.): *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I*. Zborník z vedeckej konferencie, ktorá sa konala v Banskej Bystrici v dňoch 27.–28. septembra 2005 pri príležitosti 750. výročia mesta. Banská Bystrica 2005, s. 70–86.
SKLADANÝ, Marián: Michal Königsberger (?–1505) – banskobystrický ťažiar a mecenáš. In: SNOPKOVÁ, Blanka (ed.): *Významné osobnosti v dejinách Banskej Bystrice*. Banská Bystrica 2010, s. 33–42.
SKLADANÝ, Marián: Zápas o banskobystrickú meď v polovici 15. storočia. *Historica – Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského* 27, 1976, s. 175–210.
SLANÝ, Július: Ľubietovská meď v 16. a 17. storočí. *Stredné Slovensko* 2, 1982, s. 168–182.
SOMBATHY, Ladislav: Cementácia medi na Špranej Doline a výroba medených pohárov. In: KLADIVÍK, Eugen (ed.): *Zborník prednášok zo seminára Z histórie medenorudného baníctva v banskobystrickom regióne*. Banská Bystrica 2005, s. 87–89.
SRBIK, Heinrich von: *Der staatliche Exporthandel* Österreichs *von Leopold I. bis Maria Theresia*. Untersuchungen zur Wirtschaftsgeschichte Österreichs im Zeitalter des Merkantilismus. Wien – Leipzig 1907.
SUROVEC, Jozef: Zainteresovanosť ťažiarov v špaňodolinskom medenorudnom revíre v 18. storočí. In: KLADIVÍK, Eugen (ed.): *Zborník prednášok zo seminára Z histórie medenorudného baníctva v banskobystrickom regióne*. Banská Bystrica 2005, s. 64–67.
STILLHAMMEROVÁ, Martina: O výrobe zelenej farby v Špranej Doline. In: KLADIVÍK, Eugen (ed.): *Zborník prednášok zo seminára Z histórie medenorudného baníctva v banskobystrickom regióne*. Banská Bystrica 2005, s. 90–93.
TIMMERMANS, Bert: *Patronen van patronage in het zeventiende-eeuwse Antwerpen*. Een elite als actor binnen een kunstwereld. Amsterdam 2008.
TOMEČEK, Oto: *Drevorubači a uhliari v lesoch Banskej Bystrice*. Banská Bystrica 2010.
VLACHOVIČ, Jozef: Technika dobývania, ťažby a úpravy rúd v mediarskom podniku v Banskej Bystrici v 16.–18. storočí. *Historické štúdie* 7, 1961, s. 5–30.
VOZÁR, Jozef (ed.): *Denník princa Leopolda z cesty do stredoslovenských banských miest roku 1764*. Martin 1990.
VOZÁR, Jozef (ed.): *Zlatá kniha banícka – významný prameň k dejinám baníctva na Slovensku*. Košice 2000.
ZIPSER, Christian Andreas: *Versuch eines topographisch-mineralogischen Handbuches von Ungern*. Oedenburg 1817.

Summary

Green Pigment Production in the Hungarian Kingdom until the Late 18th Century

Since only a few stable pigment production centres in Central Europe subsisted until the industrial period in the 19th century, those that became regionally known and influenced the European pigment market deserve the attention of historical research. One of the significant European green pigment production centres in the Late Middle Ages and the Early Modern Age was the Banská Bystrica mining district in present-day Central Slovakia, the former part of the Lower Hungarian mining area. Production of green copper pigment was carried out continually from the mid-15th century until 1950 at latest. However, the methods of its application changed over time. While in the Late Middle Ages this green pigment was applied as a colouring-matter for objects of art, from the 16th century it was used as a utilitarian colour for coating indoor walls and exterior facades. During the 19th century, the mentioned green pigment (Berggrün) was produced only as a concentrate for the production of copper. The greatest boom of green pigment production in Špania Dolina (Herrengrund) and Piesky

(Sandberg) occurred in the late 16th century and especially in the 17th century when the revenue from the sale of this pigment represented the largest income of the city of Banská Bystrica. Until the second half of the 18th century, the green pigment from Banská Bystrica (Neusohl) was also exported outside the Hungarian Kingdom. From the Late Middle Ages until the dissolution of whole production, a technology of green pigment production in the Bystrica mining district remained based on the principle of sedimentation, which was very slow and dependent on weather throughout the cycle of the seasons. During the 18th century, several efforts to innovate this technology and to improve pigment production failed, such as the costly project of a green factory in Špania Dolina designed by Louis de Witte in the 1750s.

ČLÁNKY A STUDIE 42-57

Francie a otevření Japonska*

ALEŠ KOTVA

Kotva, Aleš: France and the Opening of Japanese Ports

The paper aims to outline the circumstances that led France to conclude a treaty with Japan in the second half of the 19th century. The traditional historiographical approach to the issue of the opening of Japan's ports highlights the American role or Commodore Perry's mission of 1853 or analogically focuses on British, Russian, and Dutch policy in the Far East. However, France was one of the European states that had so far shown interest in Japanese ports in establishing trade relations. The paper aims to describe French activities in the Far East in relation to Japan, considering the missionary activity in the Ryukyu Islands and the actions of French admirals who attempted to open Japanese ports of their own accord in the 1840s. The core of the paper focuses on the first half of the 1850s and related French attempts to sign an agreement with Japan considering international circumstances.

Key Words *France; Japan; International Relations; 19th century; Europe*

Contact *Západočeská univerzita v Plzni; alespot@ff.zcu.cz*

DOI – 10.15452/Historica.2024.15.0003

Úvod

Podepsání *Smlouvy z Kanagawy* v březnu roku 1854 lze bez pochyby považovat za jeden ze zásadních milníků v dějinách mezinárodních vztahů. Dokument s názvem *Japonsko-americká smlouva o míru a přátelství* ukončil tzv. období sakoku, pod nímž se rozumí časová perioda od 30. let 17. století do roku 1854, během kter**é** došlo k naprosté izolaci Japonska od okolního světa. Tento bezprecedentní krok byl přímým následkem americké politiky, která v první polovině 19. století začala hledat vhodné cesty k rozšíření svého zahraničního obchodu, přičemž právě Kanagawská smlouva jí umožnila za tímto účelem využívat japonské přístavy Šimoda a Hakodate.

Své zájmy měly na Dálném východě dlouhodobě i evropské velmoci, ze kterých největší úsilí vynakládaly Velká Británie, Rusko a Francie, o čemž svědčí i jejich opakované pokusy o navázání kontaktů s Japonskem. První ruská loď připlula k japonským břehům již v roce 1778, britské lodě se zase k uzavřenému ostrovnímu státu několikrát přiblížily v první polovině 19. století. Je však nutno podoktnout, že v důsledku opakovaných neúspěchů evropské státy svou aktivitu směrem k Japonsku postupně omezily na minimum a zaměřily svou pozornost spíše na Čínu, jejíž význam stoupl po britském vítězství v první opiové válce (1839–1842) zakončené podpisem Nankingské dohody, jež posílila evropské pozice na Dálném východě.

Úspěch mise komodora Perryho vedl k obnovení zájmu o Japonsko a přispěl ke zvyšující se intenzitě pokusů o navázání oficiálních diplomatických i obchodních kontaktů

* Tento text vznikl v rámci Studentského grantového systému Vybrané problémy z moderních dějin II. (SGS-2022-028) řešeného na Katedře historických věd FF ZČU v Plzni a v rámci projektu TALENT 2023, který podporuje studijní činnost posluchačů doktorského studia.

s téměř po tři staletí uzavřenou zemí. Poněvadž se americký úspěch opíral o tzv. politiku dělových člunů spočívající na demonstraci námořní síly, nezbývala již tak vnitropoliticky destabilizovanému a mocensky slabému Japonsku jiná možnost než požadavkům evropských mocností vyhovět. V roce 1854 byla dohoda obdobná Kanagawské podepsána s Velkou Británií, o rok později ji s Japonskem podepsalo i Rusko, ke kterému se záhy připojilo Nizozemsko. Při zkoumání zmíněného fenoménu tak bývá zcela logicky kladen hlavní důraz na analýzu britské, americké a ruské politiky, ale zásadně dochází k ignorování francouzské role v celém procesu ukončení japonské izolace.

Francie na Dálném východě nedisponovala tak obrovskou mocí jako další světové mocnosti, dokonce politice v oblastech u Tichého oceánu nepřisuzovala tak velký význam, přesto se opakovaně pokoušela o prolomení politiky sakoku a již ve 40. letech 19. století začala v této oblasti vyvíjet hmatatelnou aktivitu. Ve svých snahách nezaostávala ani v polovině 50. let, kdy ze strany Paříže docházelo k opakovaným pokusům o uzavření dohody rovné těm, které byly podepsány s ostatními evropskými státy. Přesto se Francii podařilo s Japonskem uzavřít adekvátní smlouvu až ve druhé polovině roku 1858. Cílem této studie je proto zanalyzovat příčiny, které vedly k počátečnímu neúspěchu francouzských snah, a vložit je do souvislostí s mezinárodní politickou situací a francouzskými politickými a ekonomickými zájmy na Dálném východě. Jádro studie je zaměřeno na změnu na poli francouzské zahraniční politiky, jež nastala v souvislosti se státním převratem Ludvíka Napoleona (Napoleona III.) v roce 1852, který lze považovat za zásadní milník pro vývoj mezinárodních vztahů, jmenovitě na poli vztahů mezi Francií a Velkou Británií, kde začalo docházet k postupné spolupráci a sbližování, což se neodmyslitelně odrazilo i v mocenské politice na Dálném východě.

Studie byla sepsána na základě odborné literatury v českém, anglickém a francouzském jazyce a vydaných i nevydaných pramenů. Stěžejním dílem byla kniha *French Policy in Japan during the Closing Years of the Tokugawa Regime* od Merona Medziniho, která však kvůli staršímu datu vydání (1971) postrádá archivní materiály, jež v té době ještě nebyly zkompletovány. Z tohoto důvodu považuje autor za neocenitelný zdroj vydaný pramen *Le premier traité de la France avec le Japon* editovaný Henrim Cordierem obsahující diplomatickou korespondenci z první poloviny 50. let 19. století. Zmíněná korespondence pak byla rozšířena užitím archiválií umístěných ve francouzském archivu ministerstva zahraničních věcí v La Courneuve (*Ministère de l'Europe et des Affaires étrangères – Centre des Archives diplomatiques de La Courneuve*), jmenovitě fond *59 Correspondance politique Japon 1*, ve kterém je vedle francouzské korespondence zohledněna i britská.

K popisu nové francouzské zahraniční politiky po roce 1852 posloužila skvělým způsobem kniha *Le Second Empire: Politique, société, culture* od Jeana-Clauda Yona popisující místy až vyčerpávajícím způsobem komplexní změnu francouzské společnosti, kultury, ale i vnitřní a zahraniční politiky během existence Druhého francouzského císařství (1852–1870). K popisu problematiky z japonského úhlu pohledu a k pochopení složitého fungování Japonska během období Edo (1603–1867) a okolností vedoucích k ukončení období sakoku jsou vhodné knihy od Romana Kodeta (*Příběh samurajů*), francouzských historiků Francois a Mieko Macéových (*Le Japon d'Edo*) či na slovo vzatého odborníka na problematiku Japonska v 19. století Williama Beasleyho (*The Meiji Restoration*).

Otevření Japonska

Bitvou u Sekigahary 21. října roku 1600 skončila v Japonsku dlouhotrvající občanská válka nazývána *období válčících států*. Z konfliktu vzešel vítězně Tokugawa Iejasu převzavší titul šóguna, čímž se stal *de facto* suverénním vládcem Japonska. S nástupem rodu Tokugawa k moci vstoupila Země vycházejícího slunce do období Edo (1603–1868), které francouzští historikové François a Mieko Macé popsali jako období *válečníků bez válek, učenců bez zkoušek, obchodníků bez uznání a urbanizace v agrární zemi*.[1] Od roku 1614 vydávalo bakufu (šógunská administrativa) edikty, kterými postupně došlo k omezení přítomnosti cizinců na území Japonska. Do roku 1641 byl zredukován jak zahraniční obchod, tak i veškeré kontakty s cizinci. Za jediný výchozí bod obchodní interakce s Japonskem byl vytyčen uměle vytvořený ostrov Dedžima poblíž Nagasaki, do kterého měly povoleno vplout jen nizozemské lodě, které tak až do 19. století byly jediným komunikačním uzlem mezi Japonskem a evropskými národy.[2]

V období Edo došlo k naprosté izolaci Japonska od okolního světa. Celá země byla uzavřena sama do sebe a jen s minimálními změnami zakonzervována až do druhé poloviny 19. století. I navzdory mezinárodní uzávěře docházelo v Japonsku k určitému pokroku, který však odpovídal společnosti a politickému systému 17. století. Zaostalost země se začala výrazně projevovat na přelomu 18. a 19. století, když začala šógunská administrativa čelit zvyšující se škále problémů, na něž již nedokázala nalézt adekvátní odpověď. V letech 1813–1868 čelila státní garnitura více než 400 revoltám, přičemž v některých oblastech musely být povolány i ozbrojené složky. Ztěžující se dostupnost komodit v kombinaci se špatnou úrodou zapříčinily i několik vln hladomoru, celou situaci navíc zhoršovala neustále se navyšující inflace.[3]

Ve stejné době došlo k růstu zájmu ze strany evropských velmocí o Tichý oceán a oblast Dálného východu, čímž se zcela logicky zvýšila frekvence pokusů o navázání diplomatické a obchodní komunikace s uzavřeným Japonskem. Rostoucí ruské impérium stále usilovněji pronikalo na území Dálného východu a roku 1778 doplula k břehům ostrova Ezo (dnešní Hokkaidó) první ruská loď, jež byla v souladu s japonskou politikou izolace a jí odpovídajícími zákony odkázána k Nagasaki, kde však byla následně odmítnuta. V roce 1804 do Nagasaki doplul ruský kapitán Nikolaj Rezanov dožadující se otevření japonských přístavů pro mezinárodní obchod. Ačkoliv jeho mise skončila dalším neúspěchem, kontakty s cizinci začaly nabývat na intenzitě.[4] V moderní historiografii bývá v tomto ohledu poměrně často zmiňován incident s britskou fregatou *HMS Phaeton*, která k Japonsku doplula v roce 1808 při pronásledování nizozemských lodí Tichým oceánem. Kapitán Fleetwood Pellew nejenže doplul až k Nagasaki, ale po neúspěšném zakotvení dokonce vydal rozkaz k ostřelování Dedžimy.[5]

Aktivita zahraničních velmocí se neustála zvyšovala i navzdory ediktu, který v roce 1825 bakufu vydalo a na jehož základě měly být všechny cizinecké lodě od japonských břehů odehnány za použití síly. Obzvláště aktivní se v tomto směru ukázaly být Spojené státy americké, jež v první polovině 19. století začaly hledat nové způsoby rozšíření svého

1 MACÉ, François – MACÉ, Mieko: *Le Japon d'Edo*. Paris 2023, s. 21.

2 KODET, Roman: *Příběh samurajů : Život a svět válečníků starého Japonska*. Praha 2018, s. 244.

3 BEASLEY, William: *The Meiji Restoration*. Stanford 1972, s. 44–59.

4 KODET, R.: Příběh, s. 249.

5 TÝŽ: *Války samurajů : Konflikty starého Japonska 1156–1877*. Praha 2015, s. 408.

zahraničního obchodu. Vedle rybolovu a obchodu s Čínou začal Washington hledat i možnosti obchodu s Japonskem. Již v letech 1846 a 1849 vypluly za tímto účelem do Země vycházejícího slunce dvě americké expedice, avšak ani jedna z nich nedokázala prolomit japonskou politiku izolace.[6]

Markantní roli sehrál v procesu otevření japonských přístavů komodor Matthew Perry. Rodák z Rhode Islandu, veterán druhé americké války za nezávislost (1812–1815) a americko-mexické války (1846–1848), který 8. července 1853 připlul do přístavu Uraga poblíž Kanagawy vybaven čtyřmi válečnými loděmi a dopisem z Washingtonu, kterým se americký prezident Millard Fillmore dožadoval otevření japonských přístavů. Diplomatický přístup, který se do historiografie zapsal pod pojmem *politika dělových člunů* (*gun boat policy*), spočíval v jednoduchém principu opírajícím se o demonstraci síly. Komodor Perry dal šógunově vládní administrativě čas na vyjádření s tím, že se za rok vrátí s mnohem silnější flotilou pro odpověď.[7]

Šógunovi Tokugawu Jesadovi nezbylo nic jiného než ustoupit. Dne 31. března 1854 byla mezi Japonskem a Spojenými státy americkými podepsána *Smlouva o míru a přátelství* (podle místa podepsání také tzv. Kanagawská smlouva), kterou byly mezi zeměmi navázány oficiální diplomatické vztahy. Období izolace skončilo. Přístavy Hakodate a Šimoda byly otevřeny americkému obchodu, s čímž souvisel i postupně rostoucí počet cizinců korespondující se zvyšujícím se zájmem dalších evropských mocností. Do roku 1856 byla obdobná smlouva podepsána i s Velkou Británií, Ruskem a Nizozemím. Francii se však podpis dohody s Japonskem podařil až v roce 1858.[8]

Francie a Japonsko před rokem 1855

K prvním francouzským pokusům o navázání kontaktů s Japonskem došlo již v 17. století, avšak všechny skončily neúspěšně. Expanze do oblasti celé Asie byla spojena s Jeanem Colbertem, ministrem financí Ludvíka XIV., který v roce 1664 inicioval vznik Francouzské východoindické společnosti (*La Compagnie francaise des Indes orientales*), jejímž deklarovaným cílem byla expanze francouzského obchodu do oblasti Indie. Do konce 17. století došlo mezi oběma zeměmi k načrtnutí několika návrhů možné obchodní smlouvy, ani jeden však nebyl nakonec schválen.

Vedle Francouzské východoindické společnosti měla podstatný vliv na francouzské pronikání do oblasti Dálného východu Společnost pro zahraniční misie (*Société des Missions Étrangéres*) založená v roce 1663 s cílem šířit katolické vyznání víry do asijského světadílu, jež v konečném výsledku sehrála klíčovou roli ve 40. letech 19. století, kdy ze strany Francie začalo docházet k prvním pokusům o navázání dialogu s Japonskem. Zatímco Francouzská východoindická společnost zanikla během období napoleonských válek, Společnost pro zahraniční misie dále rozšiřovala svůj vliv a působnost i po roce 1815. V roce 1832 povýšil Vatikán oblast Korejského království (Království Čoson) na apoštolský vikariát, do jehož čela postavil otce Théodora-Augustina Forcada, člena francouzské Společnosti pro zahraniční misie. Právě Korejský poloostrov se tak stal výchozím bodem, ze kterého začali francouzští misionáři pronikat k japonským ostrovům, neboť součástí nově vytyčeného vikariátu byly i ostrovy Rjúkjú (dnešní Okinawa)

6 BEASLEY, W.: The Meiji, s. 87–88.

7 KEENE, Donald: *Emperor of Japan : Meiji and His World, 1852–1912*. New York 2022, s. 14–19.

8 KODET, R.: Příběh, s. 250–251.

nacházející se v těsné blízkosti Japonska.[9]

V roce 1843 přiřadila Společnost pro zahraniční misie otci Forcadovi nový cíl, a to pokusit se o rozšíření misionářské činnosti do Japonska. Ve stejné době operoval v Makau francouzský kontradmirál Jean-Baptiste Cécille, který zamýšlel otevřít Japonsko a navázat s ním oficiální obchodní vztahy. Právě souostroví Rjúkjú dlouhodobě figurovalo v Cécillově plánu jako vhodný bod pro prolomení japonské izolace, přičemž za tímto účelem hodlal využít právě katolické misionáře. V dubnu roku 1844 vyslal Cécille do Naha, hlavního města království Rjúkjú, korvetu Alcméne s cílem pokusit se o uzavření obchodní dohody alespoň s ostrovním královstvím. Byť kapitánovi Alcméne, Eugéne Fornier-Duplanovi, v tomto ohledu nebylo umožněno dohodu uzavřít, otec Forcade obdržel od místních autorit povolení na ostrovech setrvat. Společně s Augustem Ho, náboženským pedagogem čínského původu, kterého Cécille našel v čínských věznicích a jenž Forcada doprovázel, jim bylo umožněno studovat místní jazyk a poměry.[10]

O dva roky později, v červenci roku 1846, se Cécille rozhodl využít jazykové vybavenosti, které otec Forcade na ostrovech Rjúkjú nabyl, a využít jej jako oficiálního překladatele ve věci jednání s japonskými úředníky. Připlul s Forcadem a třemi válečnými loděmi do Nagasaki, kde se domáhal otevření japonských přístavů a navázání obchodních styků.[11] Veškerá jeho snaha však byla neúspěšná. Japonští úředníci jej upozornili, že svou výpravou hrubě porušil japonské zákony, a ihned ho ze země vykázali.[12]

Cécille sám se vrátil do Číny, kde pokračoval ve službách francouzského námořnictva. Ke konci 40. let 19. století začalo docházet i k postupnému utlumování misionářské činnosti, což bylo způsobeno jednak nemocí otce Forcada, jednak razantním snížením finančních prostředků na výkon misionářské činnosti v roce 1848. Francouzské působení u japonských břehů tím pádem začalo razantně slábnout. Forcadův nástupce, otec Pierre-Marie Leturdu, rezignovaně konstatoval, že *konvertovat zde jediného* člověka *na naši víru je, v rámci lidských možností, nemožné*.[13]

Změna francouzské zahraniční politiky

Od roku 1848 byla veškerá francouzská pozornost soustředěna na domácí politickou scénu vyznačující se obdobím dynamických změn, v jejichž důsledku došlo k logickému snížení zájmu o Dálný východ. V únoru roku 1848 svrhla únorová revoluce Červencovou monarchii (1830–1848) a nastolila Druhou francouzskou republiku (1848–1852), jež se od počátku své existence zmítala v sociálních, ekonomických i politických problémech. Krátká existence Druhé republiky byla v prosinci roku 1851 zakončena státním převratem prince-prezidenta Ludvíka Napoleona, který do svých rukou koncentroval veškerou exekutivní i zákonodárnou moc, čímž se stal suverénním vládcem Francie.

---

[9] MEDZINI, Meron: *French Policy in Japan during the Closing Years of the Tokugawa Regime*. Cambridge 1971, s. 2–5.

[10] BEILLEVAIRE, Patrick: Présences francaises á Okinawa : De Forcade (1844–1846) á Haguenauer (1930). *Ebisu : Études japonaises* 49, 2023, s. 135–137; MEDZINI, M.: French Policy, s. 5–7.

[11] Tamtéž, s. 6–7.

[12] Neúspěch jednání mohl být zapříčiněn i faktem, že jazyk, kterým se hovořilo na ostrovech Rjúkjú, se od japonského podstatně lišil. BEILLEVAIRE, P.: Présences, s. 147.

[13] MEDZINI, M.: French Policy, s. 7.

O rok později, konkrétně na symbolické datum 2. prosince,[14] svůj politický vzestup završil vyhlášením Druhého francouzského císařství.[15]

Někteří lidé si z ducha vzdoru říkají: císařství je válka. Já říkám, že císařství je mír,[16] prohlásil 9. října 1852 Ludvík Napoleon na půdě Obchodní komory v Bordeaux. Slavný citát byl mířen hlavně k evropským národům. Vyhlášení Druhého francouzského císařství představovalo dramatickou změnu jak na francouzské vnitropolitické scéně, tak i na poli mezinárodních vztahů. Obzvláště znepokojena byla Velká Británie, jež byla v období napoleonských válek hnacím motorem protifrancouzských koalic. S poměrně znatelnými obavami a s jasnou měrou skepticismu na Napoleonův státní převrat pohlíželi jak britští velvyslanci, tak i samotná královská rodina. Rodové příjmení Bonaparte vyvolávalo reminiscence na válečné konflikty z počátku století, a ze strany Londýna tak zcela logicky převažovalo přesvědčení, že nové francouzské císařství bude hrozbou pro evropský mír a pořádek. Obava z dalšího směřování Francie byla pro britské politické uvažování tématem natolik citlivým, až vedla ke změně na postu ministerstva zahraničních věcí. Henry John Temple, lord Palmerston, který projevil souhlas se změnou politického režimu ve Francii a Napoleonovi poblahopřál k převratu, se v důsledku bouřlivých debat vzdal ministerského křesla, ve kterém byl nahrazen střízlivěji uvažujícím Granvillem Georgem, lordem Granvillem.[17]

Nepochybně lze konstatovat, že Napoleon III. byl přesvědčen, že rokem 1815 ztratila Francie podstatnou část vlivu na utváření světové politické scény, a netajil se svým úmyslem obnovit její dominantní postavení na evropském kontinentě a zvýšit francouzský vliv na světových periferiích.[18] Druhé císařství začalo aktivně vstupovat nejen do evropské politiky, ale i do politiky světové. Zatímco za vlády Ludvíka Filipa (1830–1848) byl položen základ francouzskému koloniálnímu impériu, za Druhého císařství začalo docházet k jeho postupnému vytváření. Paříž začala aktivně vstupovat paralelně do evropských i světových záležitostí a francouzská koruna začala mít politické zájmy v Sýrii, Číně a Kočinčíně. Svůj zájem však obrátila i k Japonsku.[19]

Souběžně s posilováním své mocenské pozice se Paříži dařilo i narovnávat vztahy s evropskými panovnickými dvory a samotné britské obavy z narušení evropského míru se záhy po vyhlášení Druhého císařství ukázaly býti liché. Jako tradiční příklad bývá uváděna Krymská válka, do níž Francie vstoupila bok po boku s Velkou Británií.[20] Společný válečný i diplomatický postup obou zemí proti Rusku otevřel prostor pro zahájení diplomatických jednání a státních návštěv, které lze považovat za první pilíř na cestě k vybudování britsko-francouzského sblížení v 50. letech 19. století. Dne 16. dubna 1855 císař Napoleon III. navštívil britskou královskou rezidenci hrad Windsor a 18. srpna 1855 královna Viktorie

---

14 Datum korunovace Napoleona I. v roce 1804; zároveň datum Napoleonova vítězství v bitvě u Slavkova o rok později.

15 MICHELET, Maxime: *Napoléon III. : La France et nous*. Paris 2023, s. 51–66.

16 RÉGNIER, Philippe – RÜTTEN, Raimund – SCHNEIDER, Gerhard: *La Caricature entre république et censure : L'imagerie satirique en France de 1830 á 1880 : Un discours de résistance*. Lyon 2019, s. 280.

17 THOMAS, Daniel: The Reaction of the Great Powers to Louis Napoleon's Rise to Power in 1851. *The Historical Journal* 13, 1970, č. 2, s. 237–238.

18 YON, Jean-Claude: *Le second empire : Politique, société, culture*. Paris 2022, s. 119.

19 MICHELET, M.: Napoléon III., s. 83–84.

20 THOMAS, D.: The Reaction, s. 249–250.

Paříž.[21] Britský historik John Julius Norwich ve svém díle *Stručné dějiny Francie* konstatoval, že společnými návštěvami došlo nad hrobem Napoleona I. k usmíření dvou historicky znepřátelených národů.[22] Až do 60. let 19. století docházelo mezi Francií a Británií ke koordinaci kroků jak na poli obchodním,[23] tak i mezinárodním. Zvyšovala se i intenzita spolupráce směrem k mimoevropským oblastem, kterou významný britský politik, tou dobou ministr financí, Benjamin Disraeli v roce 1858 dokonce označil za […] *klíčový a základní kámen moderní civilizace*.[24]

Pokus o otevření Japonska v kontextu britsko-francouzské spolupráce

Spolupráce Londýna a Paříže dosáhla v oblasti Dálného východu takové úrovně, až pro ni historik Pierre Singaravélou použil označení *francouzsko-britský spolu-imperialismus*,[25] a právě její fungování je důležité z hlediska pochopení budování francouzského přístupu k Japonsku v 50. letech 19. století.

Francouzské postavení na Dálném východě bylo na počátku 50. let 19. století slabé. Misionářská činnost upadala a samotný otec Forcade se v roce 1853 kvůli svému neustále se zhoršujícímu zdravotnímu stavu dokonce musel vrátit do Francie. Ve funkci jej nahradil otec Leturdu, který však musel čelit pokračující snižující se finanční podpoře ze strany Společnosti pro zahraniční misie. Francie v této době na Dálném východě nekontrolovala ani jeden přístav, dokonce nedržela žádný komerční bod. V oblasti Indo-Pacifiku měla k dispozici jen zastaralé obchodní stanice v Indii.[26] Své postavení jen nepatrně zlepšila díky politice Françoise Guizota, působícího v letech 1840–1848 na pozici ministra zahraničí, z níž se pokusil o obnovení francouzského postavení na Dálném východě. Guizot využil čínského oslabení v důsledku první opiové války (1839–1842), jež vytvořila vhodné podmínky pro vyslání diplomatické mise Theodora de Lagrena, která byla 24. října 1844 úspěšně završena podpisem dohody s Čínou (smlouva z Whampoa), na jejímž základě Peking udělil Francii stejná práva, jaká Británii garantovala Nankingská dohoda.[27] Počátkem 50. let 19. století přesto Francie neprojevovala jediný úmysl obnovit jednání s Japonskem. Její pozornost byla primárně zaměřena na Čínu, kde probíhalo Tchajpingské povstání, a na Šanghaj, která byla v téže době sužována povstáním Společnosti malých mečů.[28]

Podstatný vliv na otevření Japonska a v konečném důsledku na obnovení zájmu o Zemi vycházejícího slunce ze strany Francie měly dvě zásadní události z let 1853–1854. První byla již zmiňovaná mise komodora Perryho, jejíž úspěch zafungo-

---

21 GILLIN, Edward: *Entende Imperial : British and French Power in the Age of Empire*. Gloucestershire 2022, s. 53–55.

22 NORWICH, John Julius: *Stručné francouzské dějiny : Od Galů ke Gaullovi*. Praha 2022, s. 366–369.

23 Za vrchol lze považovat podepsání dohody o volném obchodu nesoucí název Cobden-Chevalier. Více k dohodě viz GILLIN, E.: Entende Imperial, s. 103–108; srovnej s ILIASU, A. A.: The Cobden-Chevalier Commercial Treaty of 1860. *The Historical Journal* 14, 1971, č. 1, s. 67–98.

24 GILLIN, E.: Entende Imperial, s. 20–21.

25 *Co-impérialisme franco-britannique*; YON, J.-C.: Le second empire, s. 139.

26 MEDZINI, M.: French Policy, s. 4–8.

27 BEILLEVAIRE, P.: Présences, s. 136–137. Pro Francii bylo důležité, že dohoda legalizovala šíření křesťanství v Číně, viz BICKERS, Robert: *The Scramble for China : Foreign Devils in the Qing Empire, 1832–1914*. Glasgow 2012, s. 89–90.

28 Tamtéž, s. 131–134.

val jako určitý precedens vedoucí ke zvýšení zájmu o otevření izolovaného Japonska; druhým impulzem bylo vypuknutí Krymské války v roce 1853 a následné započetí britsko-francouzské spolupráce, jež se odrazila i v dění na Dálném východě.

V únoru roku 1854 Rusko přerušilo diplomatické styky s Británií a Francií. O dva měsíce později Londýn a Paříž vyhlásily ruskému impériu válku. Na Dálný východ se zprávy o vypuknutí evropského konfliktu dostaly na přelomu května a června 1854, přičemž se okamžitě začaly zrcadlit v akcích válčících států. Ze strany Petrohradu panovala obava, že by britské a francouzské námořnictvo mohlo začít využívat japonské přístavy proti ruským lodím v čínských vodách. Stejná míra skepticismu panovala i na britsko-francouzské straně a značně konsternován byl i komodor Perry, který předpokládal, že se jedna z válčících stran dříve nebo později pokusí využít japonské přístavy coby strategické body pro kontrolu pohybu znepřátelených lodí. Aby Perry zabránil možnosti otevření Japonska za nepřítomnosti Američanů, zakázal proto americkým lodím v Tichém oceánu poskytovat francouzským a ruským námořním silám uhlí.[29]

Ve stejné době si francouzský ministr zahraničí Édouard Drouyn de Lhuys uvědomoval, že s vypuknutím války došlo k vytvoření skvělé příležitosti pro prohloubení spolupráce mezi Francií a Velkou Británií na Dálném východě. Vycházel ze dvou předpokladů – jednak ze zkušenosti s první opiovou válkou, po které Čína zůstala značně oslabena, čímž vznikly vhodné podmínky pro rozšíření evropského vlivu v oblasti, a jednak z premisy, že pro Rusko je oblast Černého moře mnohem důležitější než Dálný východ, a Petrohrad tak zcela logicky nebude francouzské politice v Asii věnovat přílišnou pozornost. Drouyn de Lhuys předpokládal, že vlivem těchto okolností nastal vhodný okamžik pro další rozšiřování francouzských a britských zájmů, a instruoval francouzského velvyslance v Londýně Alexandra Colonna-Walewského ke koordinaci kroků s britským parlamentem.[30]

K prvnímu společnému pokynu došlo v květnu roku 1854, kdy krátce po podepsání Kanagawské smlouvy obdrželi britský superintendent v Číně John Browning a francouzský diplomat Alphonse de Bourboulon obdobné instrukce vyzývající k zahájení dialogu s Japonskem, [...] *jakmile k tomu dozraje vhodný čas*.[31] Hlavním bodem francouzských zájmů bylo dosáhnout stejných smluvních podmínek, které byly ze strany Japonska zaručeny Spojeným státům americkým. Vedle otevření přístavů měl Bourboulon usilovat i o nabytí práva exteritoriální jurisdikce, volné misionářské činnosti a doložky nejvyšších výhod. Současně byl Drouyn de Lhuysem upozorněn, že spolupráce s Velkou Británií je v tomto směru nanejvýš žádoucí, neboť jí byla vyjádřena podpora ze strany samotného císaře Napoleona III.[32]

Bourboulon však k vypuknutí Krymské války přistupoval zcela opačně než Drouyn de Lhuys. Na rozdíl od francouzského ministra zahraničí byl vypuknutím Krymské války znepokojen a nevnímal ji jako vhodnou příležitost k oslabení Ruska, ale naopak jako možnost k posílení ruského vlivu na Dálném východě. Zastával názor, že by Rusové mohli využít konfliktu k odvedení pozornosti evropských velmocí od Dálného východu

---

[29] MEDZINI, M.: French Policy, s. 9–10.

[30] Drouyn de Lhuys Walewskému, 5. ledna 1854. CORDIER, Henri (ed.): *Le premier traité de la France avec le Japon : Yedo, 9 Octobre 1858*. Leyde 1912, s. 14–15.

[31] Clarendon Cowleymu, 5. června 1854. Ministère de l'Europe et des Affaires étrangères, Centre des Archives diplomatiques de La Courneuve (dále jen AMAE), 59 Correspondance politique (dále jen 59 CP), Japon, 1.

[32] Drouyn de Lhuys Bourboulonovi, 6. března 1854. CORDIER, H. (ed.): Le premier traité, s. 16–18.

a pokusit se o otevření japonských přístavů. Již v březnu roku 1854 Bourboulon avizoval, že vzhledem k pokusům ruského admirála Jevfimije Puťatina o navštívení Nagasaki se jedná o dosti reálnou hrozbu.[33] Zároveň vyjadřoval obavu, že Francie na Dálném východě nedisponuje dostatečně silnou námořní silou, jež by jí umožnila praktikovat politiku dělových člunů, a tak urychlit japonské rozhodování. V dopise adresovaném ministru zahraničí 30. května 1854 svůj postoj obhajoval tvrzením, že nedostatek námořní síly lze považovat za jeden z hlavních důvodů selhání všech Puťatinových dosavadních pokusů o uzavření smlouvy s Japonskem, a dožadoval se silnější flotily. Byl si vědom úspěchu politiky dělových člunů, kterou uplatnily Spojené státy americké a před kterou bylo bakufu opakovaně varováno Nizozemci. Bourboulon byl přesvědčen, že Japonsko je možno otevřít pouze za demonstrace síly a považoval tento postup za zcela adekvátní.[34]

Nedostatek námořní síly dle Bourboulona dokonce mohl zapříčinit, že by se Francie během jednání dostala do nevýhodného postavení. Dle jeho názoru britská koruna disponovala podstatně silnějšími loděmi, které jí umožňovaly demonstrovat značně větší sílu, což ji v Bourboulonově vnímání opravňovalo k vyjednání lepších smluvních podmínek. Ve srovnání s britskou silou by Francie mohla být považována za slabší stát. Zmínil, že situace by se ve prospěch Francie pravděpodobně zlepšila tím víc, kdyby japonskému císaři byly nabídnuty dary stejné hodnoty, jaké mu nabídly Spojené státy americké.[35]

K demonstraci námořní síly vyzýval i britský ministr zahraničí George Villiers, lord Clarendon, který společný postup v rámci politiky dělových člunů považoval jak za ukázku britského a francouzského vlivu, tak za důkaz britsko-francouzského spojenectví a přátelství. Navrhl, aby byl vedením cesty do Japonska pověřen admirál James Stirling, velitel britských námořních sil v Číně, jenž měl k danému účelu využít každé lodi, která se na Dálném východě nacházela, ale přesto neměl užít síly, pokud to nebude nezbytně nutné v rámci sebeobrany. Francouzskému ministru zahraničí Drouyonovi doporučil udělat totožný krok.[36] Hned počátkem června francouzský ministr pro námořní záležitosti a kolonie Jean Étienne Théodore Ducos navrhl, aby byla flotila alokovaná u Réunionu poslána do Číny, kde by mohla podpořit Stirlingovo námořnictvo.[37]

Selhání britsko-francouzské spolupráce

V létě roku 1854 byl však do procesu britsko-francouzské spolupráce vražen klín. Se zvyšující se intenzitou Krymské války se změnil přístup Velké Británie k Dálnému východu. Japonsko ustoupilo do pozadí a prioritou se stala kontrola ruských námořních sil v oblasti. Samotný admirál Stirling byl zbaven úkolu využít vojenské lodě k otevření Japonska. Nově jich mělo být využito ke kontrole ruských pozic u Petropavlovsku a k ochraně královniných lodí před potenciálními útoky ze strany ruského námořnictva.[38] Nepochybně šlo přímou reakci na zvyšující se intenzitu přesunů ruských ozbrojených sil ve východní Asii. V červnu přesunul generální guvernér východní Sibiře Nikolaj Muravjev přes 800 mužů k ústí řeky Amur, posílil ruské pozice na řece Šilka a u Petropavlovsku a přikázal se stáhnout

33 Bourbolon Drouyn de Lhuysovi, 8. března 1854. Tamtéž, s. 15–16.

34 Bourbolon Ducosovi, 30. května 1854. AMAE, 59 CP, Japon, 1.

35 Bourboulon Drouyn de Lhuysovi, 19. května 1854. CORDIER, H. (ed.): Le premier traité, s. 21–23.

36 Clarendon Cowleymu, 5. června 1854. AMAE, 59 CP, Japon, 1.

37 Ducos Drouyn de Lhuysovi, 9. června 1854. AMAE, 59 CP, Japon, 1.

38 MEDZINI, M.: French Policy, s. 11–12.

jednotkám alokovaným na Sachalinu, který považoval za těžce hájitelný.[39] Ve stejnou dobu připlula ke Kamčatce i Puťatinova fregata Aurora, která se svými 44 děly začala představovat možné riziko. Veškeré ruské síly byly stahovány k oblasti Petropavlovsku, který Rusové považovali za potenciální místo budoucího střetnutí s britskými a francouzskými silami. Od července 1854 pak byly posíleny i britské pozice, a to flotilou kontradmirála Davida Powella Price, který měl rozkázáno potopit každou ruskou válečnou loď, která by zkřížila jeho cestu. Posílena byla i francouzská pozice. Společně s flotilou kontradmirála Price bylo k Číně přesunuto i loďstvo kontradmirála Augusta Febvriera Despointese, jenž měl veškeré své kroky koordinovat s Pricem.[40]

Protože se tak Bourboulon v žádném případě nemohl spolehnout na podporu ze strany kontradmirála Despointese, projevil v srpnu obavy, aby změna britské politiky neuškodila francouzské misi do Japonska, a požádal Drouyn de Lhuyse o možnost jednat s Japonskem samostatně, bez ohledu na britské zájmy, avšak jen do té míry, […] *do jaké se mi příležitost nabídne, aniž by touto izolovanou akcí došlo k poškození dokonalé jednoty, která mezi oběma vládami nyní existuje*.[41] Francouzskému ministrovi zahraničí dokonce navrhl, aby mise proběhla bez účasti Britů, kteří se v Japonsku, dle Bourboulonova názoru, netěšili příliš dobré reputaci, hlavně vinou kapitána Fleetwooda Pelleweho a jeho útoku na Nagasaki v roce 1808.[42]

Drouyn de Lhuys si vzápětí s Bourboulonem notoval, že takový přístup je samozřejmě adekvátní i navzdory stále se prohlubující britsko-francouzské spolupráci: *Ptáte se mě* […] *jestli musíte vyjednávat pouze ve shodě s Angličany. Vaše pokyny v žádném případě nenaznačují takovou solidaritu. Záměrem císařovy vlády je* […] *aby jejich vyslanci v Číně mezi sebou udržovali co nejlepší porozumění a vzájemně se podporovali, ale rozumí se, že každý si ponechává iniciativu a svou svobodu jednat*.[43] Mimo jiné označil Bourboulonův argument o japonské apatii vůči britské koruně za zcela opodstatněný a dospěl k názoru, že samostatný francouzský postup se ve výsledku jeví jako jediné možné řešení, které musí být – vzhledem ke společným francouzským a britským zájmům na Dálném východě – ostatně i v zájmu britské vlády. Bourboulonovi tak přenechal ve věci jednání s Japonskem plnou iniciativu.[44] Urychlené uzavření smlouvy bez ohledu na britské zájmy propagoval i francouzský ministr obchodu Pierre Magne, který považoval za otázku národní cti dosáhnout podmínek, které s Japonskem uzavřely Spojené státy americké. Uvědomoval si, že pozice Francie není na Dálném východě ani zdaleka srovnatelná s britskou, popřípadě americkou, a dal jasně najevo, že by Paříž měla vyvinout veškerou snahu směřující k otevření zámořských přístavů a rozšíření zahraničního obchodu, což by prospělo její reputaci coby námořní velmoci. Dle Magného nešlo jen o posílení vlivu, ale přímo o otázku národní cti.[45]

Avšak vlastní iniciativu projevila i britská koruna a Krymské válce a instrukcím z Londýna navzdory vyplul kapitán Stirling na podzim roku 1854 k Japonsku a v říjnu podepsal bez účasti francouzského zástupce s bakufu smlouvu, jež umožnila britským

---

39 STEPHAN, John: The Crimean War in the Far East. *Modern Asian Studies* 3, 1969, č. 3, s. 259–261.

40 KRÁLÍČEK, Václav: *Velký švindl : Krymská válka 1853–1855*. Praha 2018, s. 228–230.

41 Bourboulon Drouyn de Lhuysovi, 3. srpna 1854. CORDIER, H. (ed.): Le premier traité, s. 24–25.

42 Bourboulon Drouyn de Lhuysovi, 3. srpna 1854. Tamtéž, s. 25.

43 Drouyn de Lhuys Bourboulonovi, 7. října 1854. Tamtéž, s. 26.

44 Tamtéž.

45 Magne státnímu tajemníkovi ministerstva obchodu, 10. června 1854. AMAE, 59 CP, Japon, 1.

lodím využít přístavů v Nagasaki a Hakodate k zásobování.[46] Byť se jednalo o neoficiální a Westminsterem neautorizovaný krok, smlouva byla ve Velké Británii přijata a podporována. Clarendon neviděl jediný důvod, proč by smlouva neměla být ratifikována.[47] Na rozdíl od Francie však Stirlingův krok nebyl motivován otázkou prestiže či obchodu, ale spíše pragmatickými důvody. Podepsání dohody nemělo mít primárně komerční charakter, ale mělo se jednat spíše o jakýsi obranný akt namířený proti Rusku. Otevřením japonských přístavů si měla britská koruna otevřít cestu k systematičtější kontrole pohybu ruských plavidel.[48] Návrh smlouvy byl nepochybně ovlivněn probíhající Krymskou válkou, neboť zakazoval zakotvit u japonských přístavů lodi každého státu, s nímž by Velká Británie byla ve stavu válečného konfliktu. Britské lodě měly získat stejná práva a výhody, které byly zaručeny i ostatním národům, přičemž poslední článek dohody požadoval, aby se smluvní podmínky vztahovaly i na britského spojence – Francii.

Japonci však se Stirlingem navrhovanými podmínkami nesouhlasili a navrhli Britům dohodu obdobnou té, která byla podepsána se Spojenými státy americkými. Francie byla z návrhu zcela vyřazena. Londýn by podpisem smlouvy sice získal nárok na otevření přístavů Nagasaki a Hakodate, jiné přístavy by však britské lodě mohly navštívit pouze v případě potřeby. Zároveň by britská koruna nabyla doložky nejvyšších výhod, avšak pod podmínkou, že se její poddaní na japonské půdě podřídí místním zákonům, čímž byl z jednání vyřazen koncept exteritoriální jurisdikce.[49]

Stirlingovi nezbýval příliš velký prostor k jednání, neboť počátkem podzimu se společné britsko-francouzské síly pokusily o obléhání Petropavlovsku, jehož neúspěch dokonce vedl k sebevraždě kontradmirála Price. Stirling proto přijal japonský návrh, ponechal na místě smlouvu k ratifikaci a vyplul na moře, kde byl instruován k potírání pirátské činnosti. Počátkem zimy byl převelen na Japonské moře, kde měl bránit proplutí ruských lodí.[50] Nutnost podepsání francouzsko-japonské smlouvy se zvýšila o to více, když admirál Puťatin opustil krátce po ukončení obléhání Petropavlovsk, využil absence admirála Stirlinga a v prosinci zakotvil u Nagasaki. V únoru 1855 došlo k uzavření rusko-japonské dohody o přátelství, kterou Rusko vedle otevření přístavů nabylo v Zemi vycházejícího slunce také práva exteritoriální jurisdikce.[51]

Tím došlo k nárůstu francouzských snah o uzavření smlouvy. Několik měsíců po Puťatinovi se o uzavření dohody s Japonskem pokusil kapitán Tardy de Montravel připluvší do Nagasaki v květnu roku 1855, avšak nedisponující z japonského úhlu pohledu dostatečnými právy k zahájení jednání s bakufu. V přístavu však musel ponechat poškozenou loď *Colbert*, pro niž žádal o veškerou možnou podporu: *Vláda Jeho Veličenstva císaře Japonska nepovažovala za nutné vyhovět žádosti, kterou jsme jí doručili* [...] *a doufám, že Vaše Excelence poskytne naší lodi veškerou možnou podporu*.[52] Přístav navštívil za asistence admirála Stirlinga, v jehož přítomnosti japonští úředníci přistoupili na možnost otevření přístavů Hakodate a Šimoda francouzským lodím za stejných podmínek, za kterých byly otevřeny lodím britským, avšak de Montravel byl upozorněn, že na rozdíl

[46] Walewski Drouyn de Lhuysovi, 16. února 1855. AMAE, 59 CP, Japon, 1.

[47] Walewski Drouyn de Lhuysovi, 10. února 1855. Tamtéž.

[48] FOX, Grace: The Anglo-Japanese Convention of 1854. *Pacific Historical Review* 10, 1941, č. 4, s. 412–415.

[49] Tamtéž, s. 414–420.

[50] STEPHAN, J.: The Crimean War, s. 261–268.

[51] KEENE, D.: Emperor of Japan, s. 21–27.

[52] De Montravel Drouyn de Lhuysovi, 30. května 1855. CORDIER, H. (ed.): Le premier traité, s. 27.

od Stirlinga nedisponuje dohodou, která by podobný krok umožnila. Samotný Montravel také na rozdíl od Stirlinga nedisponoval ani dostatečnými pravomocemi k podepsání adekvátní smlouvy a ministrovi zahraničí si postěžoval, že […] *je politování hodné, že nemám pravomoc jednat tak, jak to učinil anglický admirál*.[53]

V srpnu roku 1855 došlo k neformálnímu prolomení komunikace mezi Francií a Japonskem, a to když velitel fregaty *Sybille* de Maisonneuve zakotvil u Hakodate s posádkou, které po dlouhé cestě na moři hrozilo onemocnění kurdějemi. Hakodate navzdory oficiálně platným instrukcím ze strany bakufu zakazujícím poskytnutí pomoci Evropanům, se kterými nebyla uzavřena smlouva, poskytlo Francouzům pomoc, umožnilo jim vstoupit na japonskou půdu, doplnit zásoby a navštívit místní nemocnici. Vstřícnosti Hakodate se vzápětí pokusil využít i kontradmirál Nicolas François Guérin, který k městu dorazil ve stejný rok, ve snaze využít k zahájení dialogu probíhajícího konfliktu s Ruskem: *Francouzi mají sice ve zvyku navštěvovat guvernéry pouze těch měst, kde kotví válečné lodě, avšak zákon zdvořilosti mi poroučel navštívit i guvernéra Hakodate*.[54] Guérin byl upozorněn, že není oprávněn ke komunikaci s japonskými úřady, ale pokud disponuje oficiálním pověřením od svého panovníka, jsou ochotni jej přijmout a zahájit jednání. Guérin pro jejich přístup našel pochopení: *Důvody takového chování jsou nasnadě. Umístěni mezi Čínou, jejíž stará ústava se hroutila ze všech stran a kterou obřími kroky napadali barbaři ze Západu, jak Evropanům ještě před několika lety říkali, a ruskými državami ve východní Asii, kde car shromáždil armádu o síle 30 000 mužů za účelem, který bylo snadné předvídat a který podezřívavá japonská politika snadno odhalila, museli šógun a jeho radní uvažovat o dvojím nebezpečí, které jim hrozilo*.[55]

Vzhledem ke skutečnosti, že ani Guérin nebyl zmocněn k otevření jednání s Japonskem, musel ze Země vycházejícího slunce odplout. Francouzské aktivity v oblasti opět na čas ustaly. Konečného úspěchu dosáhla Paříž až v říjnu 1858 díky úspěšné misi barona Grose.[56]

Podepsání francouzsko-japonské obchodní smlouvy

Až do roku 1858 byla francouzská aktivita směrem k Japonsku opět omezena jen na misionářskou aktivitu. Na ostrovech Rjúkjú zůstalo několik misionářů, kteří se pokoušeli o nalezení vhodného plánu, který by jim umožnil proniknout na japonskou půdu. Jako jeden z nejzajímavějších pokusů se jevil plán otce Leturdu, který již ke sklonku roku 1853 plánoval vylodění u ostrova Ezo (dnešní Hokkaidó), přes jehož horský terén se služebníci Krista měli dostat do japonského vnitrozemí a šířit křesťanskou víru. Ani tento plán se však nesetkal s příliš velkým úspěchem.[57] S rostoucím počtem cizinců se měnil i zprvu vstřícný přístup ze strany ostrovů Rjúkjú a misionáři si začali stěžovat na zvyšující se nehostinnost. Domácí obyvatelé měli zakázáno se s cizinci stýkat a služebníci samotných otců mohli se svými pány komunikovat jen během bohoslužeb. *Naše kdysi oblíbené cesty pro procházky teď brání plevel a trní* […] *žijeme tu jako na poušti* […] *pracujeme jen*

[53] De Montravel Drouyn de Lhuysovi, 8. července 1855. Tamtéž, s. 27–29.

[54] Guérin Hamelinovi, 7. srpna 1855. Tamtéž, s. 29–30.

[55] Tamtéž, s. 31.

[56] CORDIER, H. (ed.): Le premier traité, s. 32.

[57] MEDZINI, M.: French Policy, s. 8–12.

pod přísným dohledem.[58] Přesto se 24. listopadu 1855 podařilo Francii dosáhnout dílčího úspěchu, když admirál Guérin dosáhl za pomoci politiky dělových člunů s ostrovy Rjúkjú smlouvy, na jejímž základě bylo francouzským lodím umožněno zakotvit v Naze.[59]

K obnovení pokusů o otevření japonských přístavů se naskytla další příležitost v roce 1856 v souvislosti s ukončením Krymské války a vypuknutím Druhé opiové války. Společné britsko-francouzské vítězství v Krymské válce bylo považováno za jeden ze stěžejních aspektů sbližování Paříže s Londýnem. Druhá opiová válka na druhé straně otevřela prostor pro obnovení kooperace na Dálném východě. Francie samotná byla ke vstupu do dalšího válečného konfliktu s Čínou motivována myšlenkou na upevnění dobrých vztahů s Velkou Británií, a ačkoliv Británie do konfliktu vstoupila především z důvodů ekonomických, bylo možné podobné diplomatické tendence pozorovat i na její straně.[60] John Bowring spatřoval ve válce skvělou příležitost k podniknutí dalších kroků směrem k Japonsku a již v roce 1856 navrhl společnou akci, jež by vedla k posílení vlivu západních mocností v Zemi vycházejícího slunce. Stejnou příležitost viděl i Clarendon, který o svých úmyslech záhy informoval francouzského velvyslance ve Velké Británii, hraběte Persignyho.[61] Nakonec však zůstalo jen u rýsování základního diplomatického schématu. K žádné akci vůči Japonsku v důsledku mezinárodních událostí nedošlo. V roce 1857 zasáhlo britskou koloniální politiku Velké indické povstání, kterému musela začít věnovat okamžitou pozornost. Zcela logicky tak došlo k ustoupení problematiky Japonska do pozadí a veškerá politika na Dálném východě, pokud byla vůbec řešena, byla omezena pouze na Čínu.[62]

Druhá opiová válka však zapůsobila jako hybatel událostí i v Japonsku. Samotné bakufu se začalo obávat, aby Edo nepotkal osud Pekingu, a již nebyla diskutována otázka, zda by s cizími velmocemi měla být podepsána obchodní smlouva, ale rozhovory se vedly již jen o její budoucí podobě. Iniciativy se v tomto ohledu chopil Townsend Harris, první americký konzul v Japonsku, který již v roce 1856 dorazil do Šimody. V prosinci roku 1857 odjel do Eda na jednání s představiteli bakufu. Výsledkem bylo podepsání Smlouvy o přátelství a obchodu, kterou se Japonsko zavázalo otevřít americkému obchodu přístavy Edo, Ósaka, Kanagawa (Jokohama), Nagasaki, Niigata a Hjógo (Kóbe). Američané dále nabyli práva exteritoriální jurisdikce a šíření křesťanství, jež se však vztahovalo pouze na cizince na japonské půdě.[63]

Záhy po Harrisovi smlouvu s Japonskem podepsalo i Rusko, Nizozemí a Velká Británie. Tyto tzv. nerovné smlouvy definitivně ukončily politiku izolace a naplno otevřely Japonsko pronikání zahraničního vlivu.[64] Paralelně s britským zmocněncem, Bowringovým nástupcem Jamesem Brucem, lordem Elginem, vyplul do Japonska i zmocněnec francouzské koruny Jean-Baptiste Louis, baron Gros. Vybaven třemi loděmi a misionáři z Rjúkjú v roli překladatelů vystoupil v září roku 1858 v Šimodě. Dne 9. října roku 1858 se Francii po všech zdlouhavých a neúspěšných pokusech podařilo podepsat obchodní dohodu s Japonskem.[65]

---

[58] Lettre Commune, 7. července 1857, L'Institut de recherche France-Asie (dále jen L'IRFA), Publications MEP (1840–1962), bibliothéque numérique, Lettres communes (dále jen LC).

[59] BEILLEVAIRE, P.: Présences francaises, s. 150–151.

[60] GILLIN, E.: Entende Imperial, s. 88–91.

[61] MEDZINI, M.: French Policy, s. 13–14.

[62] BICKERS, R.: The Scramble, s. 143–146.

[63] BEASLEY, W.: The Meiji, s. 104–108.

[64] KODET, R.: Příběh, s. 251.

[65] CORDIER, H. (ed.): Le premier traité, s. 35. Celý text dohody tamtéž, s. 76–88.

Závěr

Jednání mezi Francií a Japonskem v letech 1854–1858 jsou důkazem složitého postavení Francie na Dálném východě v první polovině 19. století. V porovnání s ostatními mocnostmi, jež ve zkoumaném období měly v oblasti Dálného východu mocenské a ekonomické zájmy, Francie nepochybně zaostávala. Nedisponovala námořní silou, kterou měly k dispozici Spojené státy americké, a nemohla praktikovat silnou a (vzhledem k individuálním akcím jednotlivců) samostatnou politiku, kterou disponovali poddaní britské koruny.

Podobně jako Ruské impérium, Velká Británie i Spojené státy americké se Francie pokoušela o navázání kontaktů se Zemí vycházejícího slunce ještě před podpisem Kanagawské smlouvy v roce 1854, avšak ani v tomto případě nešlo o organizované akce, které by *ipso facto* směrovaly explicitně k otevření Japonska. Šlo primárně o aktivitu Společnosti pro zahraniční misie a jejích misionářů, kteří však vedli diskuse o otevření japonských přístavů v čistě teoretické rovině a pouze za účelem šíření křesťanské víry. Rozhodně nebyli motivováni mocenskými zájmy jako činitelé ostatních států (Puťatin, Perry, Stirling). K určité změně došlo v tomto ohledu v druhé polovině 40. let, kdy se misionáře umístěné na Rjúkjú pokusil k otevření Japonska využít kontradmirál Cécille, kterého lze na francouzské straně řadit mezi představitele námořnictva, jež projevovali snahu o otevření Japonska z mocenského úhlu pohledu. Avšak neúspěch jeho mise vedl společně se složitou vnitropolitickou situací ve Francii mezi lety 1848–1852 k úpadku zájmu o Japonsko jako takové.

Ke změně politického kurzu došlo až v kontextu změny ve sféře zahraniční i vnitřní politiky Ludvíka Napoleona, jenž se v roce 1852 stal francouzským císařem Napoleonem III. Hned dva roky po jeho nástupu na trůn vstoupilo Druhé francouzské císařství do Krymské války, která vytvořila prostor vhodný k britsko-francouzskému diplomatickému sblížení. Nalezení *modu vivendi* umožnilo oběma zemím zintenzivnění spolupráce a koordinaci politických kroků i směrem k mimoevropským oblastem. Z diplomatické korespondence francouzských zmocněnců s ministrem zahraničních věcí z daného období lze vyvodit závěr, že nešlo jen o spolupráci z rozumu, ale vskutku o zásadní změnu ve vývoji britsko-francouzských vztahů. Kooperace v Evropě nebyla v dálněvýchodní politice jen reflektována, ale byla s ní úzce provázána, o čemž svědčí existence společného britsko-francouzského plánu na otevření Japonska, v němž vedle legitimních zmocněnců figurovali i dotyční ministři zahraničí a diplomaté. Navzdory perspektivním principům spolupráce se však nepodařilo sjednotit francouzský a britský přístup k Japonsku. Velká Británie v otevření japonských přístavů spatřovala možnost rozšíření svého zahraničního obchodu a kontrolu ruského vlivu v oblasti dálněvýchodních moří, zatímco Francie přistupovala k otevření Japonska spíše z perspektivy mezinárodní prestiže, jež nepochybně souvisela s narativem Napoleonovy zahraniční politiky.

Zprvu však veškeré francouzské snahy o podepsání dohody s Japonskem selhávaly vlivem Krymské války na dění na Dálném východě, kde se evropský konflikt projevil odvedením pozornosti britských a francouzských námořních sil od Japonska směrem k Rusku. Obsahem instrukcí z Paříže a Londýna již nebyla přímá výzva ke spolupráci vedoucí k otevření japonských přístavů, ale spíše apel na zvýšení pozornosti směrem k ruským aktivitám. Samotná Krymská válka pak v kombinaci s podepsáním Kanagawské smlouvy (Japonsko-americké smlouvy o míru a přátelství) v březnu roku 1854 zapůsobila

jako určitý katalyzátor událostí aktivující činnost ostatních mocností. Krátce po podepsání Kanagawské smlouvy se dosažení podobné bilaterární smlouvy stalo cílem Ruska, Velké Británie, Nizozemí, ale i Francie. Rozdíl byl pouze v tom, že japonské přístavy nově hrály v kontextu Krymské války nejen roli obchodní, ale také důležitou roli strategickou. Největší zájem na jejich otevření tak zcela logicky začaly mít válčící strany, tedy Rusko, Velká Británie a Francie.

Jako první se iniciativy chopila právě Velká Británie, pro kterou se nabytí vlivu v japonských přístavech stalo důležitým strategickým krokem namířeným proti Rusku. Bez ohledu na Francii se pak kapitánovi Stirlingovi podařilo v říjnu roku 1854 podepsat s Japonskem dohodu po vzoru Kanagawské smlouvy. Stejného úspěchu však dosáhlo i Rusko, pro jehož obchod otevřel japonské přístavy v únoru roku 1855 admirál Puťatin. Francii se však podobný krok v letech 1854 a 1855 nezdařil.

Na neúspěch francouzských snah o otevření japonských přístavů měl podstatný vliv také fakt, že francouzská pozice na Dálném východě byla výrazně slabší než britská či ruská. Britská mocenská převaha v oblasti umožňovala královniným činitelům na Dálném východě samostatnější a údernější politiku, a to i navzdory probíhající Krymské válce; zatímco kapitán Stirling podepsal bez oficiálního pověření z Londýna s Japonskem smlouvu o otevření přístavů již v říjnu roku 1854, Francie se k podobnému kroku vzhledem k nedostatku adekvátní námořní síly připojit nemohla. S tím souvisí i skutečnost, že představitelé francouzské koruny si na rozdíl od svých britských protějšků nedovolili provést vlastní akci a neodvážili se s bakufu podepsat dohodu, k jejímuž vyjednání neměli z Paříže dostatečné oprávnění. Určitou roli sehrála i obava Quai d'Orsay a jejích státníků (jmenovitě Bourboulona) ze skutečnosti, že by s Francií pro zmíněný nedostatek námořní síly mohla být v atmosféře diplomacie dělových člunů uzavřena méně výhodná smlouva.

Ke konečnému podepsání *Francouzsko-japonské dohody o přátelství a obchodu* tak došlo až v roce 1858, kdy se k jejímu podepsání naskytla příležitost důsledkem několika příznivých mezinárodních okolností. V důsledku druhé opiové války (1856–1860) se Japonsko začalo obávat čínského modelu ve vztahu k cizincům a v roce 1858 souhlasilo s podpisem série nových nerovných smluv se Spojenými státy americkými, Velkou Británií a Ruskem. Francie pak byla již jen další evropskou mocností, která nastalého politického klimatu využila k prosazení vlastních cílů a k sérii nerovných smluv připojila svůj podpis.

Bibliografie

Archivní prameny

Ministère de l'Europe et des Affaires étrangères, Centre des Archives diplomatiques de La Courneuve, 59 Correspondance politique, Japon, 1.

L'Institut de recherche France-Asie, Publications MEP (1840–1962), bibliothéque numérique, Lettres communes.

Tištěné prameny

CORDIER, Henri (ed.): *Le premier traité de la France avec le Japon : Yedo, 9 Octobre 1858*. Leyde 1912.

Literatura

BEASLEY, William: *The Meiji Restoration*. Stanford 1972.
BEILLEVAIRE, Patrick: Présences francaises *á* Okinawa : De Forcade (1844–1846) *á* Haguenauer (1930). *Ebisu : Études japonaises* 49, 2023, s. 136–137.
BICKERS, Robert: *The Scramble for China : Foreign Devils in the Qing Empire, 1832–1914*. Glasgow 2012.
FOX, Grace: The Anglo-Japanese Convention of 1854. *Pacific Historical Review* 10, 1941, č. 4, s. 411–434.
GILLIN, Edward: *Entende Imperial : British and French Power in the Age of Empire*. Gloucestershire 2022.
ILIASU, A. A.: The Cobden–Chevalier Commercial Treaty of 1860. *The Historical Journal* 14, 1971, č. 1, s. 67–98.
KEENE, Donald: *Emperor of Japan : Meiji and His World, 1852–1912*. New York 2022.
KODET, Roman: *Příběh samurajů : Život a svět válečníků starého Japonska*. Praha 2018.
KODET, Roman: *Války samurajů : Konflikty starého Japonska 1156–1877*. Praha 2015.
KRÁLÍČEK, Václav: *Velký švindl : Krymská válka 1853–1855*. Praha 2018.
MACÉ, Francois – MACÉ, Mieko: *Le Japon d'Edo*. Paris 2023.
MEDZINI, Meron: *French Policy in Japan during the Closing Years of the Tokugawa Regime*. Cambridge 1971.
MICHELET, Maxime: *Napoléon III. : La France et nous*. Paris 2023.
NORWICH, John Julius: *Stručné francouzské dějiny : Od Galů ke Gaullovi*. Praha 2022.
RÉGNIER, Philippe – RÜTTEN Raimund – SCHNEIDER, Gerhard: *La Caricature entre république et censure : L'imagerie satirique en France de 1830 á 1880 : Un discours de résistance*. Lyon 2019.
STEPHAN, John: The Crimean War in the Far East. *Modern Asian Studies* 3, 1969, č. 3, s. 257–277.
THOMAS, Daniel: The Reaction of the Great Powers to Louis Napoleon's Rise to Power in 1851. *The Historical Journal* 13, 1970, č. 2, s. 237–250.
YON, Jean-Claude: *Le second empire : Politique, société, culture*. Paris 2022.

Summary

France and the Opening of Japanese Ports

The Treaty of Commerce and Friendship was signed between the United States and Japan on March 31, 1854. This treaty put an end to Japan's policy of Sakoku, which was based on the idea of complete isolation from the rest of the world. As a result, Japan's ports were opened to foreign trade, allowing foreigners to penetrate the Land of the Rising Sun. Other world powers such as Russia and Great Britain signed similar agreements with Japan by 1855. France signed a trade treaty with Japan by 1858. The purpose of this study is to examine French interests in the Far East concerning Japan and to illuminate the circumstances that led France to sign the agreement with Japan.

The study is divided thematically into multiple chapters, which follow the gradual development of French policy towards Japan from the 1840s to 1858. A certain amount of space is dedicated to the missionary activities carried out by the French Society for Foreign Missions, which had a significant presence in the Far East before 1854. The missionaries of this society played a crucial role in establishing contact with Japan. The main focus of the study is on the change that occurred in the French political landscape after 1852, which was marked by Napoleon III's ascension to power and the proclamation of the Second French Empire. These events led to a new French foreign policy that centred around cooperation with Great Britain.

The cooperation between British and French politicians in the Far East was significant, particularly their joint attempt to establish communication with Japan. Unfortunately, France's efforts were unsuccessful in 1854–1855. During this time, the British Crown acted independently and disregarded French interests by reaching an agreement with Japan in October 1854, without the involvement of French officials.

In the last part of the article, the author intends to explain the global circumstances that reignited French fascination with Japan. This includes a reference to the actions of the initial American consul, Townsend Harris, who played a crucial role in subsequent developments in the Land of the Rising Sun. The impact of the Second Opium War (1856–1860) and the actions of Baron Gros, who signed the French Treaty of Friendship and Commerce with representatives of the Shogun's administration on October 9, 1958, are also taken into consideration.

ČLÁNKY A STUDIE 58-80

Industrialisation, Domestic Work and Domestic Industry in the Bohemian Lands at the Turn of the 20th Century*

PETR POPELKA

Popelka, Petr: Industrialisation, Domestic Work and Domestic Industry in the Bohemian Lands at the Turn of the 20th Century

Economic historians have paid due attention to the phenomenon of domestic work, especially in connection with the theory of proto-industrialisation, for decades. However, domestic production has not been a marginal issue even in those economies of European countries that can be considered industrialised. The phenomenon of domestic industry was significant in the Bohemian lands as well as in some other countries of the Habsburg monarchy (e.g. Vorarlberg and Galicia) or East and Southeast Europe until the turn of the 20th century. Both the industrial and protoindustrial forms of production coexisted in the society of Central Europe for a relatively long time. This is what Witold Kula called "the coexistence of anachronisms". This study focuses on the causes of the persistence of protoindustrial forms of production, their field structure, and gender aspects, as well as on the comparison of data from official statistics and from the period press. Specific examples present domestic work not only as a social problem but also as a strategy to earn a living mainly for country people.

Key Words *Industrialisation; Domestic Work; Domestic Industry; Bohemian Lands*

Contact *Ostravská univerzita; petr.popelka@osu.cz*

DOI – 10.15452/Historica.2024.15.0004

Introduction

During the so-called long 19th century, major civilisational changes had taken place around Europe, accompanied by a complex societal transformation, referred to as modernisation. Major changes in economic production and labour relations were also part of this general process. The classical model, based on a chronological sequence of the individual stages of economic development with characteristic labour relations, presents, following the development in West and Central Europe, a gradual transition from pre-industrial labour relations (before 1700), proto-industrial relations (1700–1820) and industrial relations (1820–1980) to post-industrial relations (after 1980). This development pattern enables to create an evaluation of the predominant labour forms that evolved from handcraft to labour forms connected with various types of putting-out and manufactory production, factory work and, lastly, deregulated labour and labour of the present time based on knowledge economy.[1] Handcraft in this model suffered a crisis as industrialisation

* This study was created in connection with the project SGS08/FF/2022 Czechoslovak Society in the First Half of the 20th Century, conducted in 2022 at the Faculty of Arts of the University of Ostrava.

1 KOMLOSY, Andrea: *Globalgeschichte. Methoden und Theorien*. Böhlau Verlag 2011, pp. 102–107.

progressed, demonstrating its uncompetitiveness and retreating into the background, only to be replaced by a more advanced form of work in factories. However, not only is this notion barely applicable to non-European environments, but research since the 1970s has essentially shown the unsustainability of the thesis regarding the global decline of small business in 19th-century Central Europe.[2] For this reason, we can see a transition from the classical model described above to a synchronous model assuming an overlap and a combination of different types of work and various ways of production.[3]

The phenomenon of the so-called domestic work and domestic industry, i.e. traditional forms of organised domestic work, has justifiably become an important topic in the historiography of economic and social history, as well as in historical or economic ethnology.[4] In historical research, domestic work has been studied primarily in connection with two topics: 1. The theory of proto-industrialisation and the question of the transition from proto-industrial forms of production to a modern factory industry and 2. The question of the evolution of the social status of craftsmen during the commencement and development of industrial factory production.

To this day, the concept of proto-industrialisation is one of the main topics of economic and social history. While the concept itself has undergone very extensive discussion, research into the pre-industrial handcraft of rural domestic producers has remained the centre of attention. The shift from proto-industrial forms of production to modern factory production, its pace and specifics in different production sectors, represents a classic topic that has been dealt with both by case studies for various European regions or production sectors and by works whose ambition was an international comparison.[5] Nonetheless, the question of the persistence of production organised by traditional forms in societies that had embarked on a path to industrial society remains in the background. It is generally believed that proto-industrial forms of production had lost their original function during industrial production, becoming a complement to factory production.[6]

---

[2] PIERENKEMPER, Toni: *Gewerbe und Industrie im 19. und 20. Jahrhundert*. München: Oldenburg 1994, pp. 61–73; LUFT, Robert: „Des Handwerks goldener Boden". Handwerker im Übergang zum Kleinunternehmer in Böhmen in späten 19. Jahrhundert. In: HOFFMANN, Robert (ed.): *Bürger zwischen Tradition und Modernität*. Böhlau 1997, pp. 315–334; BLACKBOURN, David: Handwerker in Kaiserreich: Gewinner oder Verlierer? In: WENGENROTH, Ulrich (ed.): *Prekäre Selbstständigkeit. Zur Standortbestimmung von Handwerk, Hausindustrie und Kleingewerbe im Industrialisierungsprozess*. Stuttgart 1989, pp. 7–21.

[3] KOMLOSY, Andrea: Work and Labor Relations. In: KOCKA, Jürgen – LINDEN, Marcel van der (ed.): *Capitalism : The Reemergence of a Historical Concept*. Bloomsbury 2016, pp. 33–69.

[4] For the evolution of the term Hausindustrie, see KRIEDTE, Peter: *Hausindustrie : Bemerkungen zu einem gewerbegeschichtlichen Begriff*. In: LEGNER, Friedrich (ed.): *Handwerk, Hausindustrie und die historische Schule der Nationalökonomie*. Bielefeld 1998, pp. 105–131; LUKÁŠ, Josef: Domácká výroba. *Sociální revue. Věstník ministerstva sociální péče* 11, 1930, pp. 19–36, 125–134, 265–270.

[5] CERMAN, Markus – SHEILAGH, Ogilvie C. (eds.): *European Proto-Industrialization. An Introductory Handbook*. Cambridge 1995; BOLDORF, Marcel: *Europäische Leinenregionen im Wandel. Institutionelle Weichenstellung in Schlesien und Irland (1750–1850)*. Böhlau 2006; DITT, Karl – POLLARD, Sidney (eds.): *Von der Heimarbeit in die Fabrik. Industrialisierung und Arbeiterschaft in Leinen- und Baumwollregionen Westeuropas*. Paderborn 1992; MAGER, Wolfgang – EBELING, Dietrich (eds.): *Protoindustrie in der Region. Europäische Gewerbelandschaften vom 16. bis zum 19. Jahrhundert*. Bielefeld 1997; SCHÄFER, Michael: *Eine andere Industrialisierung. Die Transformation der sächsischen Textilexportgewerbe 1790–1890*. Stuttgart 2016; KRIEDTE, Peter – MEDICK, Hans – SCHLUMBOHM, Jürgen: Sozialgeschichte in der Erweiterung – Proto-Industrialisierung in der Verengung? Demographie, Sozialstruktur, moderne Hausindustrie: eine Zwischenbilanz der Proto-Industrialisirungs-Forschung. *Geschichte und Gesellschaft* 18, 1992, pp. 70–87, 231–255.

[6] MYŠKA, Milan: *Region a industrializace. Studie k dějinám industrializace ve Slezsku (1800–1918)*. Ostrava 2014, pp. 77–78; IDEM: *Opožděná industrializace : Protoindustriální výrobní vztahy a formy za průmyslové revoluce*

Unlike discussions related to the theory of proto-industrialisation, the problem of the social status of craftsmen in the period of industrialisation is a topic that already resonated strongly in the 19th century (Gustav Schmoller, Werner Sombart, Karl Bücher, Eugen Schwiedland, Josef Gruber, Emanuel Adler, and others).[7] Historians repeatedly returned to the topic as a research problem during the 20th century, when a relatively large number of social history authors of the 19th century touched on the evolution of craftsmen, whether in connection with research into the development of social structures (J. Kocka, H. U. Wehler, Fredrich Lenger, H. G. Haupt, G. Crossick, etc.) or by analysing the transformation of the position of craftsmen in a chosen town or craft, but more recently also in terms of gender (specifically, the phenomenon of female or child domestic work). In research, craftsmen in towns are generally preferred, while rural crafts are mostly sidelined.[8] I find particularly inspiring those works that highlight the plurality of strategies employed to ensure existence, in which independent status and ownership played a significant role.[9] The research of crafts and domestic work is also carried out in connection with other research specialisations, most notably with labour history, in which domestic work is studied together with research into the so-called informal sector (*informelle Sektor*).[10] This is a very varied range of activities in which an individual enters a variety of social relationships, and which can also represent a certain stage of life.[11]

Besides historians, the phenomenon of domestic work has also been increasingly studied by ethnologists. In addition to reflecting the technological level in the individual production sectors, ethnologists also apply a socio-cultural perspective tied to smaller social groups (families, local communities, regions).[12] Since as early as the second half of the

---

na příkladu lnářského průmyslu ve Slezsku. Ústí nad Orlicí 1987; IDEM: Výrobní vztahy v tzv. domáckém průmyslu na Moravě a ve Slezsku na sklonku 19. století. In: *Z dějin textilu 5*. Trutnov 1988, pp. 59–75.

7 SCHMOLLER, Gustav: *Zur Geschichte der deutschen Kleingewerbe im 19. Jahrhundert. Statistische und nationalökonomische Untersuchungen*. Halle 1870; ADLER, Emanuel: Ueber die Lage des Handwerks in Oesterreich. In: *Wiener Staatswissenschaftliche Studien*, Band 1. Freiburg i. B. – Leipzig – Tübingen 1898, pp. 1–130; SCHWIEDLAND, Eugen: *Die Entstehung der Hausindustrie mit Rücksicht auf Österreich*. Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung 1, 1892, pp. 146–170; SOMBART, Werner: *Der moderne Kapitalismus*. Band II/2. München – Leipzig 1916; SOMBART, Werner: Die Hausindustrie in Deutschland. *Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik* IV, 1891, pp. 103–156; LIEFMANN, Robert: *Wesen und Formen des Verlags (des Hausindustrie)*. Freiburg – Leipzig – Tübingen 1899.

8 LUFT, Robert: „Des Handwerks goldener Boden". Handwerker im Übergang zum Kleinunternehmer in Böhmen in späten 19. Jahrhundert. In: HOFFMANN, Robert (ed.): *Bürger zwischen Tradition und Modernität*. Böhlau 1997, pp. 281–334; EHMER, Josef: *Soziale traditionen in Zeiten des Wandels. Arbeiter und Handwerker im 19. Jahrhundert*. Frankfurt/New York 1994; BLACKENBURG, Christine – DIENEL, Hans-Liudger (eds.): *Alt und Jung im Handwerk*. Stuttgart 2011; WENGENROTH, Ulrich (ed.): *Prekäre Selbstständigkeit* : *Zur Standortbestimmung von Handwerk, Hausindustrie und Kleingewerbe im Industrialisierungsprozess*. Stuttgart 1989; LENGER, Friedrich: *Sozialgeschichte der deutschen Handwerker seit 1800*. Frankfurt am Main 1988; ENGELHADT, Ulrich (ed.): *Handwerker in der Industrialisierung*. Stuttgart 1984.

9 See, for example, HAUPT, Heinz Gerhard: Besitz und Selbstständigkeit ale Teil von Arbeiterstrategien im 19. und 20. Jahrhundert. *Geschichte und Gesellschaft* 43, 2017, pp. 240–263.

10 For Central Europe, see KOMLOSY, Andrea: *Arbeit* : *Eine globalhistorische Pespektive*. Wien 2014; EAD: *Spinnen – Spulen – Weben. Leben und Arbeiten im Waldviertel und anderen ländlichen Textilregionen*. Krems – Horn 1991; EAD: Textiles Verlagswesen, Hausindustrie und Heimarbeit. Prototyp des informellen Sektors im 18. und 19. Jahrhundert. In: EAD (ed.): *Ungeregelt und unterbezahlt* : *Der informelle Sektor in der Weltwirtschaft*. Wien 1997, pp. 63–85.

11 NEDERVEEN MEERKERK, Elise van: Temporary Service? A Global Perspective on Domestic Work and the Life Cycle from Pre-Industrial Times to the Present. *Geschichte und Gesellschaft* 43, 2017, pp. 217–239.

12 DRÁPALA, Daniel: „Domácký průmysl" Moravy na přelomu 19. a 20. století. Dobová reflexe tradiční ru-

19th century, in addition to the typological and technological questions of traditional production, ethnological research has included a microanalytical focus, aimed at capturing the image of the material culture of the world of domestic work of specific settlement sites or production circuits. Besides thoroughly capturing the evolution of today's often extinct technologies, it is of interest primarily due to its broad cultural and historical focus on studying human everydayness. A more in-depth microhistorical analysis has thus made it possible to survey the various forms of individual involvement in production activities – from occasional or seasonal work to a permanent source of income as the main occupation, and the economic, social and cultural dimensions of its pursuit. These works aimed to reconstruct the living conditions of domestic producers, which were interpreted within smaller social groups based on families, a locally anchored community of producers or a regionally profiled production circuit.[13]

This study aims to present the various forms of domestic work in the Bohemian lands during a period when they started to be seen as an important part of the newly formulated social question.[14] Domestic work was still a significant (whether main or additional) source of livelihood for quite large groups of rural and, to a lesser extent, urban populations. Due to legislative circumstances, social changes as well as social practice, in the 19th century traditional domestic work underwent the process of precarisation, and the problem of the so-called domestic industry and domestic workers was born. However, the image of 19th-century domestic work is quite varied, indicating that the world of domestic work was not only a collection of miserable existences, but also of newfound chances.

Domestic Work and Domestic Industry in the Bohemian Lands at the Turn of the 20th Century

During the 17th and 18th centuries, proto-industrial forms of production became firmly established in the Bohemian Lands, and the Central European region had developed into an area with a strong representation of domestic handicraft. Proto-industrial production was significantly applied primarily in domestic and manufactory textile production, but also in the form of centralised manufactories.[15]

The domestic industry, forming in Central European proto-industrial regions, continued to thrive even during the Industrial Revolution and mass industrialisation. However,

---

kodělné výroby a jejího ekonomického potenciálu v lokálním společenství. *Etnografické rozpravy* 22, 2013, pp. 55–75; SCHEUFLER, Vladimír: Domácká výroba v českých zemích. In: *Příspěvky k etnografii národního obrození v Čechách*. Praha 1978, pp. 116–131.

13 DRÁPALA, Daniel: Changes and Differentiations in the Organization of Handmade Production. In: DOUŠEK, Roman – DRÁPALA, Daniel – NOVOTNÁ, Marie (eds.): *Traditional Folk Culture in Moravia* : *Time and space*. Brno 2015, pp. 121–129.

14 Rákosník, Jakub: Otázka sociální. In: ČECHUROVÁ, Jana – RANDÁK, Jan (eds.): *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*. Praha, 2014, pp. 509–528; DROBESCH, Werner: Die „sociale Frage" in der Habsburgermonarchie im zeitgenössischen gesellschaftwissenschaftlichen Diskurz. *Moderní dějiny / Modern History* 20, 2012, No 1, pp. 1–12; FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří (ed.): *Sozial-reformatisches Denken in den böhmischen Ländern 1848–1914*. München 2010.

15 MYŠKA, Milan: Proto-Industrialisierung in Böhmen, Mähren und Schlesien. In: CERMAN, Markus – SHEILAGH, Ogilvie C. (edd.): *Proto-Industrialisierung in Europa. Industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter*. Wien 1995, pp. 177–189; FREUDENBERGER, Herman: *Lost momentum. Austrian Economic Development 1750s–1830s*. Wien – Köln – Weimar 2003; JINDRA, Zdeněk – JAKUBEC, Ivan a kol.: *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*. Praha 2016, pp. 228–248.

its economic function was changing. If, in the early modern period, the domestic industry, forming in the rural milieu, represented a substitution for crafts restricted by guild regulations, in the course of the Industrial Revolution it had become a complement to factory production. In many cases, this complement was necessary and rather widespread. However, only some domestic producers followed up on the proto-industrial traditions. A part of the domestic industry was created throughout the 19th century from scratch – whether as a way out of the dangers of poverty or, in the late 19th century, as a result of its cost advantages. We can mention three basic types of domestic industrial-age industry, namely: 1. Domestic industry based on pre-industrial traditions; 2. Domestic industry that is newly emerging as a way out of impending pauperism and 3. Domestic industry that is emerging in major towns, with a focus on the service sector.

The start of the Industrial Revolution and industrialisation did not eradicate domestic work, which continued to evolve in parallel with factory production. According to the 1902 census of industrial plants in the Bohemian lands, 93.3 % of the plants operated with fewer than five employees. These smallest production units employed a total of 41.8 % of all employees in industrial production. The number of employees registered as domestic workers in the statistics was also by no means insignificant. In the Cisleithanian part of the Austro-Hungarian Empire, a total of 15 % of all people active in industry were in the position of domestic workers, making up 40 % of all registered industrial plants. Statisticians recorded the strongest representation of domestic work in Galicia, the Bohemian lands, Vorarlberg and Trieste, and the lowest (only 8 % of those active in industry) in Lower Austria.[16] In the early 20th century, the share of workers engaged in domestic production in the Bohemian lands was 17.2 % of all those active in industry (a total of 276,203 people). From a regional perspective, domestic production was spread all over the territory of the Bohemian lands, albeit to an unequal extent. It was strongly represented especially in mountain and foothill areas, with the strongest representation in Bohemia in the political districts of Žamberk/Senftenberg, Nové Město nad Metují/Neustadt an der Mettau, Jilemnice/Starkenbach and Kraslice/Graslitz. During the first third of the 20th century, there was a rapid decline in the importance of the domestic industry. In 1930, when the second national census of industry was conducted, the share of domestic workers in the Bohemian lands was already only 4.5 % (a total of 91,966 people).[17]

The share and character of the domestic industry at the turn of the 20th century were highly variable, not only concerning the individual regions but especially in the field of production. In the early 20th century, the highest share of domestic workers in Cisleithania worked in the textile industry, which employed 46 % of all people working at home, but strong representation could also be found in the clothing industry (33 %) and in the woodworking, glassware and stone industries (14 %). In the Bohemian lands, the structure was similar. Domestic work here was particularly widespread in the textile industry (40 % of all domestic producers, i.e. around 168,000 people), clothing and footwear production (20.9 % of domestic producers; 57,636 people), wood processing (7.5 % of domestic producers; 20,790 people), small-scale iron production (2.9 % of domestic producers; 7,963 people), and fashion jewellery and glassmaking (5.7 % of domestic producers; 15,633 people).[18]

[16] KOMLOSY, A.: Textiles Verlagswesen, p. 79; BEDNÁŘ, Karel: Domácká práce v průmyslu českých zemí koncem 19. století. *Historická geografie* 4, 1970, pp. 146–163.

[17] BEDNÁŘ, Karel: *Rozmístění průmyslu v českých zemích na počátku 20. století (1902)*. Praha 1970, pp. 46–48.

[18] Ibidem, pp. 46–48.

However, a comparison of the state statistics data with those in the period press and private surveys suggests that the actual number of residents who were fully or partially engaged in domestic production was much higher.[19] The reason is both the lack of a generally accepted definition of domestic work and the fact that family members (children, the elderly or disabled) also helped out with domestic production, either in part or in full. Qualified estimates suggest that, at the turn of the 20th century, up to 1.6 million people (20 % of the total population) in the Bohemian lands were fully or partly dependent on domestic work.[20] It can therefore be stated that, in the late Austrian Empire, the existence of domestic work and domestic industry was not a marginal phenomenon, but still a very significant one.[21] It was quite common in the business practice of the Bohemian lands to combine factory and domestic production, especially among entrepreneurs active in the textile industry.[22]

Throughout the second half of the 19th century, domestic handcraft had become increasingly discussed not only as a major economic phenomenon but, above all, as an extremely vexing social and political problem.[23] In the context of the social question, the problem of the position of craftsmen and the domestic industry was becoming an ever more frequent public topic, mainly in connection with the business policy of the Austrian state. This included both the protection of sole traders against the factory industry and actual support of trades (*Gewerbeförderung*).[24] This fact is reflected in an increase in interest in domestic producers and their social status, both in this period's journalism (mainly from the 1880s to the First World War) and at the level of provincial authorities (the Land Diet and provincial government meetings), economic institutions (mainly chambers of commerce and trade), and political administration (surveys by the Ministry of Trade, proposals to adjust conditions in the domestic industry as well as efforts by the political authorities in the individual lands to monitor domestic work and deal with the most acute problems), as well as at the level of the Monarchy's supreme representative body – the Imperial Council.[25] In period discussions, interest in domestic producers resonated both for economic (com-

[19] This is shown, for example, by a research carried out into the north-west Moravian region. One example for all: In the small foothill village of Drozdov, in the political district of Zábřeh, the 1902 census of industry recorded only one domestic producer, who made a living sewing woollen men's clothes at home. Local teacher František Kahánek, who carried out field research and put together a list of domestic work, stated at around the same time that two factories were working in this municipality, providing job for about 500 people in the municipality and its immediate surroundings through the domestic production of threaded buttons. Furthermore, two families allegedly made a living by the domestic production of brushes, two families by the production of brooms and five families by the domestic production of shingles and ladders. KAHÁNEK, František: *Domácký průmysl na horách hejtmanství Zábřežského*. Zábřeh 1909; Zemský archiv Opava (Olomouc), collection Obchodní a živnostenská komora Olomouc, cart. No 867.

[20] SCHEUFLER, Vladimír: *Domácká výroba v českých zemích*. *Etnografický atlas 2*. Praha 1991, p. 14.

[21] MYŠKA, M.: *Region a industrializace*, p. 78.

[22] DUBSKÁ, Pavla: *Vývoj lnářského a hedvábnického průmyslu na Šumpersku od poloviny 19. století do roku 1918*. Unpublished Ph.D. thesis. Olomouc 2021.

[23] EBERT Kurt: *Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich* : *Die Taafische Sozialgesetzgebung für die Arbeiter im Rahmen der Gewerbeordnungensreform (1879–1885)*. Wien 1975, p. 58.

[24] GRUBER, Josef: Průmyslová politika. In: TOBOLKA, Zdeněk Václav (red.): *Česká politika*. Díl 4: *Moderní stát a jeho úkoly*. Praha 1911, pp. 137–432.

[25] *Bericht der k. k. Gewerbe-Inspektoren über die Heimarbeit in Österreich*. Band I–III. Wien 1900–1901.

petition of domestic work in relation to registered trade production) and social reasons (domestic work as an important source of income for the lower social strata), as well as for moral and educational ones.[26]

The Specifics of Domestic Work at the Turn of the 20th Century

The domestic form of work had several specifics compared to factory work. Above all, compared to factory workers, there were quite a few socio-cultural differences, resulting from the character of domestic work, its organisation and differences in social status. Especially in parts of the 19th century national economic literature, these distinctions were evaluated in favour of domestic work, which then seemed more natural: *Domestic work is work in the family. Parents and children, as well as married couples, are not separated, the mother can take care of the household, the father can oversee of the children's upbringing, the children are supervised by their parents. The working time is free, allowing alternation with other jobs, does not require constant attention as with machines in a factory, and is not subject to supervisory control. The way of work is simple* [...]*, the work tasks are generally not as monotonous and mechanical as in the factory as a result of the advanced division of labour, but by their diversity and often artificiality they make greater demands on the mental activity and ingenuity of the worker. The worker usually completes the whole product, not merely certain tasks like factory workers in a large unit of workers gathered for the work, and their work provides them with greater satisfaction and joy.*[27] However, this liberal 19th century national economic narrative did not reflect the obvious crisis phenomena, most notably the deepening social inequalities emerging as a product of industrial modernity.

Domestic work showed a number of traditional characteristics in the monitored period.[28] The basic production unit of domestic production was the domestic worker's household. The producers worked at home (i.e. in their dwelling), usually in living spaces where there was a close connection between the world of work and the household or family life. One exception was a production which required separation of the workspace for practical hygienic reasons (dustiness of the production, odour, etc.). Examples of domestic work taking place separately from the living space included glass grinding or metalworking domestic production. The connection between the work and private sphere encouraged the involvement of a wider family circle in domestic production, which was quite common in many production sectors (e.g. domestic textile production, fashion jewellery production, etc.). Involving children in domestic production, often from a very young age, brought several of problems reflected at the time, most notably the neglect of school attendance, strenuous work affecting the children's bodies and

[26] ŠOUŠA, Jiří – ŠTAIF, Jiří: Diskurzivní reprezentace sociální otázky. Čechy na přelomu 19. a 20. století. In: HLAVAČKA, Milan – CIBULKA, Pavel (eds.): *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén*. Praha: Historický ústav 2013, pp. 100–134; ŠTAIF, Jiří: *Modernizace na pokračování. Společnost v českých zemích (1770–1918)*. Praha 2020, p. 237; KLADIWA, Pavel: Sociální reportáže Maxe Wintera jako prostředek boje s chudobou a jako historický pramen. In: HLAVAČKA, Milan – CIBULKA, Pavel (eds.): *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén*. Praha 2013, pp. 135–147.

[27] RYCHLÍK, Karel: Domácký průmysl. *Obzor národohospodářský* IV, 1899, p. 213.

[28] DÜLMEN, Richard van: „Arbeit" in der frühneuzeitlichen Gesellschaft. In: KOCKA, Jürgen – OFFE, Klaus (eds.): *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Frankfurt am Main – New York 1999, pp. 80–87.

their social isolation.[29] These phenomena, which had emerged despite the existing legal protection of children in factories, triggered an extensive questionnaire event through which the Ministry of Trade surveyed the true state of child labour.[30]

The working habits of domestic workers were rather different from those of factory workers. If factory workers were going through the process of discipline, in most cases domestic workers did not go through this specific experience.[31] The clash of factory discipline with the life of rural domestic small-scale producers was aptly reflected by, for example, the operators of model workshops (*Musterwerkstatt*). These were not only production units but also places of practical training through which entrepreneurs could practically train domestic workers. For example, in the late 1860s, the operators of lace model workshops from the Ore Mountains (Krušné Hory) mentioned the fact that the female attendants (usually children and girls up to 18 years of age) had completely irregular attendance, while entrepreneurs referred to the workshops as chaotic (*Taubenschlage*). Domestic workers were not subject to the "dictate of the watch" and began their work "simply when it was daytime", which significantly disrupted the running of the workshops. Besides the pre-modern understanding of time and the associated fluctuations in the working hours, the considerable walking distance, as well as the lack of suitable footwear, were further complications for the model workshop attendants. As a result, in winter the parents brought their children to the workshops in a back basket. Many of the girls were still attending school simultaneously with their work and, eventually, had responsibilities in the domestic agricultural holding. Nevertheless, over several years, hundreds of girls were successfully trained in handmade lace production.[32] This points to difficulties in managing world of work and, at the same time, family and household.

A number of the domestic producers lived in their own homes and often owned or rented agricultural land, which in both cases significantly reduced the cost of living. However, other domestic producers had to live in rental housing – whether as tenants of wealthier villagers or in towns in tenement houses. Rents were generally higher in towns, while in the countryside it was possible to live in rental housing more cheaply.[33] In some cases, the rent was quite a large part of the cost of living and directly affected the

---

[29] For example, according to a report by a trade inspector from the Hradec Králové inspection district, the children of the local weavers often neglected their school attendance, and in the case of their mother or father falling ill, they did not show up at school for weeks. In some areas, e.g. in Orlické Mountains or in northwest Moravia, the children of weavers made extra money after school by making threaded buttons, thus earning money for clothes and school supplies. The lack of exercise, prolonged sitting and hunching over work had a negative effect on the children's physical development. *Bericht der k. k. Gewerbe-Inspektoren über die Heimarbeit in Österreich*. Band I. Wien 1900, pp. 267, 323; Ibidem, Band 2, p. 111.
The neglect of school attendance was not unique in the rural society of the Bohemian lands of the second half of the 19th century, which was often complained about by the school inspectors. CIBULKA, Pavel – KLADIWA, Pavel – POKLUDOVÁ, Andrea – POPELKA, Petr – ŘEPA, Milan: *Čas změny. Moravský a slezský venkov od zrušení poddanství po Velkou válku*. Praha 2021, pp. 143–175.

[30] *Erhebung über die Kinderarbeit in Österreich im Jahre 1908*. Wien 1911–1913.

[31] NEBŘENSKÝ, Zdeněk: *Katedrály industriálního věku* : *Textilní továrny a sociální otázka v českých zemích 1884–1914*. Praha 2019, p. 78.

[32] DOTZAUER, Richard – SCHEBEK, Edmund: *Die Musterwerkstätten für Spitzenfabrikation in böhmischen Erzgebirge*. Prag 1871, pp. 8–9.

[33] MESCH, Michael: *Arbeiterexistenz in der Spätgründerzeit. Gewerkschaften und Lohnenentwicklung in Österreich 1890–1914*. Wien 1984, p. 192.

standard of living of the household. However, living on one's property was not automatically an advantage, as rental housing in towns typically brought with it a higher housing culture than in the countryside, contrasting with the dilapidated houses of the rural domestic weavers that had become the period symbols of poverty.[34]

The particularity of domestic production was also the fact that those involved in it were, due to the lack of legislation, outside the protective legal framework. In fact, producers in the domestic industry were not workers in the sense of the Trade Act (both the Trade Act of 1859 and its 1883 amendment), from whose scope domestic work was excluded and thus was effectively in no way regulated by the state.[35] While, from as early as the 1890s, it was possible to observe a systematic effort from the side of the Ministry of Trade to create legislative regulations for domestic work, long discussions and numerous bills did not result in the desired outcome.[36] Most of the legal regulations applicable to both factory workers and craftsmen (maximum working hours, prohibition of child labour, night work by women and adolescents, etc.), nor most legal insurances, did not apply to domestic workers. Domestic producers did not have employment record books or an obligation of association. The complexity of the problem is also illustrated by the fact that, at the level of legal practice, even in the highest Cisleithanian judicature there was no consensus on defining the commonly used terms of domestic work and domestic industry.[37]

The particularity of domestic work, resulting from the above, was the weak level of cohesion of domestic workers and their organisation.[38] The isolation of domestic workers complicated the possibility of formulating and advocating their common interests, which was in stark contrast to the situation in, for example, the factory textile industry.[39] Self-help activities also developed belatedly in the domestic industry milieu. Even at the turn of the 20th century, when, for example, the cooperative movement positively influenced even the hitherto peripheral rural areas of the Bohemian lands, in the domestic industry milieu cooperatives developed only very gradually.

Domestic Work as a Symbol of Pauperism: Reflecting the Decline of Domestic Weaving Production

The discourse of domestic work at the turn of the 20th century is usually based on the picture of the decline experienced during the Industrial Revolution and subsequent industria-

[34] HERZ, Hugo: *Die Heimarbeit und der Nothstand der Heimarbeiter in der mährischen Textilindustrie*. Brünn 1904, p. 61.

[35] EBERT, Kurt: *Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich* : *Die Taafische Sozialgesetzgebung für die Arbeiter im Rahmen der Gewerbeordnungensreform (1879–1885)*. Wien 1975, p. 145.

[36] *Bericht der k.k. Gewerbe-Inspektoren über die Heimarbeit in Österreich*. Band I. Wien 1900, pp. V–VI; *Verhandlungen des ständigen Arbeitsbeirates über den Entwurf eines Gesetzes, betreffend die Regelung der Arbeitsverhältnisse in der Heimarbeit*. Wien 1913.

[37] *Ottův slovník obchodní*, Díl 1. Praha 1912, p. 638.

[38] For example, a poll by the *Oděvník* magazine from 1900 indicated that only 7 % of tailors were members of support associations and 5 % of educational associations (calculated from less than 3,000 questionnaires from the entire Bohemian lands). POPPER, Max: *Bída dnešního dělnictva krejčovského*. Praha 1900, pp. 46–52.

[39] Characteristically, weavers in factories represented a driving force in promoting the interests of the textile workers and the basis of their common identity and self-confidence. However, they also maintained a clear distance from their colleagues involved in domestic work, who were accustomed not only to low pay but also to overall harsher treatment. FASORA, Lukáš: *Dělník a měšťan* : *Vývoj jejich vzájemných vztahů na příkladu šesti moravských měst 1870–1914*. Brno 2010, pp. 48–49.

lisation. Domestic work was seen as a developmentally older, uncompetitive form of work that was a significant source of poverty. In the course of the 19th century, it had acquired a new face in Europe – mass poverty, or pauperism.[40] Poverty became a major topic in the 19th century and, permeated not only then period journalism but also became one of the key fields in art.[41] Domestic weavers had become one of the main faces of newspapers as well as of artistic interpretations of pauperism. In the European context, the greatest period of publicity was undoubtedly earned by the situation of the Silesian weavers in the Eulengebirge region/Góry Sowie, which resulted in a massive social revolt in 1844 that was severely suppressed by the state authorities.[42] However, this was a manifestation of a deep crisis that other Central European linen industry regions, including the Silesian-Moravian linen industry area, were also undergoing.[43] Even in later decades, the picture of the problematic social situation of domestic weavers did not change much, except perhaps in the 1860s, when linen production was able to profit from the temporary crisis of cotton production. However, handcrafting in the cotton and linen industries continued to decrease in competitiveness, resulting in a latent crisis starting no later than the 1870s, which long affected all Central European regions concentrating on domestic weaving production.[44] In the case of weaving, the social elites expected a gradual decline of the craft that was slowly being mechanised, but it was important to make the transition socially bearable and to eliminate undesirable excesses, including political radicalisation.

It was none other than weaving production which most domestic workers in the Bohemian lands were still associated at the turn of the 20th century. According to the 1902 census, weavers made up 36.2 % of all domestic workers in the Bohemian lands (99,877 people). In essence, linen weaving was still fully dependent on domestic workers (83 % of all linen weavers worked at home; a total of 26,847 people), and cotton weaving in no small part (52.5 % of cotton weavers worked at home; a total of 61,946 people). As weavers formed the largest part of domestic workers, their social status attracted the most attention. Period observers drew particular attention to the very low earnings of domestic weavers, which failed to ensure the dignified existence of weaving households, as well as the poor working conditions and an overall low material and spiritual culture.[45]

The situation of domestic weavers was depicted in very sad colours at the time. In the journal *Obzor národohospodářský*, the following shocking words were written about the weavers' plight in the late 19th century: *A year ago (i.e. in 1898), there was such terrible poverty in the district of Žamberk that people were closing down, hammering shut and lea-*

---

40 LEPENIES, Phillip: *Armut. Ursachen, Formen, Auswege*. München 2017, pp. 50–62.

41 FLUM, Carmen: *Armeleutemalerei. Darstellungen der Armut im deutschsprachigen Raum 1830–1914*. Merzhausen 2003.

42 HODENBERG, Christina von: *Aufstand der Weber* : *Die Revolte von 1844 und ihr Aufstieg zum Mythos*. Bonn 1997.

43 KUTNAR, František: Sociální otázka tkalcovská v polovině 19. století. *Sborník historický* 2, 1954, pp. 186–232.

44 MYŠKA, Milan: Hospodářsko-politické předpoklady rozvoje lnářského průmyslu v českých zemích 1830–1914. In: ZÁŘICKÝ, Aleš (ed.): *Milan Myška* : *Z díla hospodářského historika*. Ostrava 2010, pp. 265–278.

45 See, for example, WINTER, Max: Skizzen aus dem Mährisch-Schlesischen Weberland. *Arbeiter-Zeitung* 9, No. 50 from 19. 2. 1899, No 57 form 26. 2. 1899; No 64 from 5. 3. 1899; No 71 from 12. 3. 1899; No 78 from 19. 3. 1899; No 85 from 26. 3. 1899. On line: http://www.max-winter.org/htm/1899_02.htm.
From later artistic reflections, see, for example, ŠÍR, Josef: *Tkalci* : *Sociální román*. Vrchlabí 1933; MARTÍNEK, Vojtěch: *Stavy rachotí* : *Kronika ze starých časů*. Praha 1939.

ving their debt-ridden homes. Typhoid caused by hunger broke out, and corpses were lying for days in homes with the dying and the living, who, in mute resignation, also awaited unaided the merciless death of starvation. In the district of Žamberk, like in the weaving districts in North Moravia, the authorities were forced to appeal for public assistance by organising fund-raising campaigns, providing other suitable work, etc. The same poverty afflicted people outside the gates of Vienna itself, and Minister Dipauli was clearly moved by the terrible images of social misery found in the individual weaving shacks during his visit to Waldviertel in February of this year, as the official newspaper reports themselves informed.[46] Similarly dramatic images filled the pages of professional periodicals as well as dailies with clear culmination around the turn of the 20th century. They were connected with efforts to enforce effective support mechanisms and state regulation of hitherto unregulated domestic work. As part of these efforts, a number of surveys were conducted to describe and suggest possible solutions to the problems of textile and clothing domestic producers.[47]

According to partial period statistics, the wages of domestic weavers were essentially steadily decreasing. At the turn of the 20th century, they were reaching, in several cases, half or only a third of the wages of factory textile workers, not to mention the wages in heavy industry or engineering, which were even higher in comparison.[48] Even in the discourse, the main cause of the persistence of domestic weaving work was seen in its cheapness, or, in the words of entrepreneurs, "low operating costs".[49] Moreover, the critical wage situation was intensified by several waves of price increases that took place in Cisleithania mainly between 1906 and 1914.[50] The period statistics stated unequivocally that if the families of domestic workers were reliant only on income from domestic production, they were worse off than the families of factory workers. The households of domestic workers, especially whenever there was a lack of work or adverse circumstances, had to economise significantly compared to the households of factory workers, and the consumer basket of domestic and factory workers could thus be, and generally also was, considerably different.

In the early 20th century, Hugo Herz, an associate professor of German technical education in Brno, compared the living standards of domestic and factory workers, showing, on specific examples, differences in the families' life possibilities. A six-member family of a domestic weaver from the Rýmařov region/Römerstadt had an annual income of just 450–500 crowns, with a total of three family members contributing to the earnings. The family was just managing to scrape by with its income, and any fluctuation would

46 RYCHLÍK, K.: Domácký průmysl, p. 165.

47 For example, *Untersuchungen über die Lage des Handwerks in Österreich mit besonderer Rücksicht auf seine Konkurrenzfähigkeit gegenüber der Grossindustrie*. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik, Band 71). Leipzig 1896; FLÖGL, Alphons: *Bericht in Angelegenheit des Webernothstandes in Mähren* : *Mit besonderer Berücksichtigung der Weberverhältnisse in Mähren*. Brünn 1899; POPPER, Max: *Bída dnešního dělnictva krejčovského*. Praha 1900; *Die Wohnungs- und Gesundheitsverhältnisse der Heimarbeiter in der Kleider- und Wäscheconfection*. Wien 1901.

48 If a weaver in North Moravia could make up to 5 guldens a week around 1890 (which was the standard wage at the time in, for example, the textile factories in Brno), around 1895 it was only three guldens, and around 1901 only 2–2.5 guldens. FISCHER, Richard: Severní Morava : Hospodářský přehled. *Obzor národohospodářský 6*, 1901, pp. 257–258.

49 DUBSKÁ, P.: Vývoj, p. 83.

50 MACHAČOVÁ, Jana: Mzdy dělnictva v brněnské průmyslové oblasti do roku 1918. *Slezský sborník* 77, 1979, pp. 188–198.

mean a plunge into utter poverty. The family spent the most money on food (slightly less than 280 crowns), clothing (104 crowns), housing, including heating and lighting (slightly less than 95 crowns), and various minor expenses (slightly less than 21 crowns). A nine-member family of a domestic weaver in Libina/Deutsch Liebau, in which four people worked, had an annual income of 720 crowns, of which 550 crowns was spent on food, 80 crowns on housing, 60 crowns on heating and 10 crowns on lighting. In this case, the weaver's family was even living on debt. The incomes of textile factory workers looked much different. For example, a family of four from Březová nad Svitavou/Brüsau, operating mechanical looms in the factory of the company Aron und Jacob Löw-Beer, had an annual income of 1,272 crowns. This family was even able to afford a maid (which was far from typical in the working-class milieu) and spent 627 guldens on food alone – i.e. more than most families of domestic weavers earned in a year.[51]

The difference in incomes had a direct impact on the consumption basket of the weaving families. While a weaver's family of four employed in a factory in North Moravia could spend almost 11 crowns a week on food and cover all their basic life needs, the same family of a domestic weaver had less than 4 crowns at their disposal, which significantly affected the consumption of domestic weavers' families. In the case of domestic weavers, the largest item in the food budget was bread (1 crown), potatoes (60 halers), coffee (46 halers) and tobacco (60 halers). There was little money left for milk, fat, meat or vegetables. The main diet of domestic weavers at the turn of the 20th century was therefore potatoes, various thin soups, sauerkraut, mash and bread. In contrast, a factory weaver spent most of their weekly budget on milk (nearly 3 crowns), bread (2 crowns and 44 halers), meat (2 crowns), fat and vegetables.[52]

Domestic workers sought to increase their low incomes extensively, i.e. by extending the working hours, as stated by most observers at the time. If, at the turn of the 20th century, a factory worker in the textile industry typically worked ten to eleven hours a day, a domestic weaver extended the working hours to twelve or even sixteen hours a day. However, it should be noted here that, compared to other industries, in the textile industry we can find the highest share of employees working more than 10 to 11 hours a day.[53] The long working hours, low-quality diet and minimal work safety measures left their marks on the health of many domestic weavers. Publications of the time pointed out the high morbidity – e.g. in the case of tailors and textile workers it was mainly respiratory diseases (typically bronchitis and pulmonary tuberculosis), rheumatism and anaemia.[54] However, malnutrition and inadequate housing conditions also caused other problems. For example, in the North Moravian town of Štíty/Schildberg, half of the mothers from weaving families were reportedly unable to breastfeed their young children, who had to be given artificial nutrition.[55] In the North Moravian weaving village of Německá

[51] HERZ, H.: Die Heimarbeit, pp. 52–62.

[52] Ibidem, pp. 59–60; ŠTAIF, J.: Modernizace, pp. 243–247.

[53] *Die Arbeitszeit in den Fabriksbetrieben Österreichs*. Wien 1907, pp. 202–203; MESCH, Michael: *Arbeiterexistenz in der Spätgründerzeit. Gewerkschaften und Lohnenentwicklung in Österreich 1890–1914*. Wien 1984, pp. 53–58.

[54] GROTJAHN, Alfred: *Die Berufskrankenheiten der Schneider und Textilarbeiter*. Berlin 1913, pp. 3–16; *Die Wohnungs- und Gesundheitsverhältnisse der Heimarbeiter in der Kleider- und Wäscheconfection*. Wien 1901, pp. 90–95.

[55] FLÖGL, Alphons: *Bericht in Angelegenheit des Webernothstandes in Mähren* : *Mit besonderer Berücksichtigung der Weberverhältnisse in Mähren*. Brünn 1899, p. 27.

Huzová/Deutsch Hause, not a single young man was recruited to the army in the decade 1891–1901 due to the men's dire medical condition.[56]

The reasons for the dismal state of domestic weavers were common knowledge – the pressure of mechanised factory production, the problem of the sales of domestic workers' products, and, above all, the problematic organisation of labour, where a trader-factor generally stood between the producer and the final customer, influencing the falling weavers' wages. However, even the weavers themselves shared some of the blame for this situation. For many of them, it was scarcely conceivable to leave the traditional craft and pursue a different profession, or lead their children to a different profession. For example, when the Frenštát factory owner Šídlo had dozens of girls and boys from weaving families trained in the knitting of stockings and gloves, which promised better prospects and intended to set up a knitting cooperative, thus reduce the terrible unemployment in the mountain region, he was successful with only a quarter of the trainees.[57] In certain cases, there was also a gender dimension to the problem. The entrepreneur Alois Menčík recalled that in 1875, when his father founded a weaving mill in Černý Důl/Schwarzental, he had great problems with the workers, as he assumed that the local numerous domestic weavers would be happy to do the work. However, they could not get used to the fast running of the mechanical weaving machines and hated their noise, therefore leaving the factory work in droves and returning to their handlooms. To resolve the problems, Menčík recruited young girls into the factory, whose initial training went well.[58] A case from the related clothing production is telling as well. Even from the period preceding the First World War, we have a report from trade inspectors that dressmakers, making gloves utilizing of domestic work, did not want to leave their houses for factories, even when they knew that they would have significantly higher wages there.[59] Due to the dismal living conditions, a part of the domestic weavers opted to leave their native cottages and migrate for work, but for some weavers, leaving their native villages and fearing uncertainty in their new jobs and homes was hard to overcome.[60]

The solution to the social question of domestic weavers was discussed in period discourse mainly in two directions: 1. The provision of vocational training that would contribute to the rationalisation and innovation of weaving production; 2. The creation of common interest organisations, especially weaving cooperatives.

The issue of the elevation of crafts was discussed in Cisleithania in the second half of the 19th century concerning, among other things, the issue of improving education.[61]

---

[56] FISCHER, R.: Severní Morava, p. 257.

[57] MYŠKA, Milan: „Osvětou a sebeobranou ku pravé svobodě a zámožnosti" aneb stručné dějiny Tkalcovského výrobního družstva ve Vyšních Lhotách. *Slezský sborník* 114, 2016, pp. 81–96.

[58] NEBŘENSKÝ, Z.: Katedrály, p. 93.

[59] *Bericht der K. K. Gewerbe- Inspektoren über ihre Amtstätigkeit im Jahre 1913*. Wien 1914, p. 306.

[60] For instance, Flögl states that from the small town of Rýžoviště/Braunseifen and the surrounding area, two hundred weavers, including family members, left only between 1896 and 1898 to work mostly in Germany. Several weaving villages in North Moravia (Červená Voda, Štíty, Německá Huzová, etc.) went through a similar process, spawning a wave of migration to German cities (Hamburg, Bremen) and to US. FLÖGL, A.: Bericht, p. 33.

[61] HAAS, Wilhelm: *Die Gewerbeförderung und gewerbliche Bildungswesen in Österreich*. Wien – Leipzig 1918; KLIMBURG, Rudolf: *Die Entwicklung des gewerblichen Unterrichtswesens in Oesterreich*. In: Wiener staatswissenschaftliche Studien, Zweiter Band. Tübingen – Leipzig 1900, pp. 1–240; KADLEC, Petr: *Vzdělání – společnost – hospodářství. Utváření profesně vzdělávací infrastruktury v Předlitavsku od poloviny 19. století do roku 1914 na příkladu rakouského Slezska*. Ostrava 2020.

The complex transformation of the individual phases in textile production underwent fundamental changes during the Industrial Revolution, which also directly affected the requirements for the workers' qualifications. If spinning had undergone rapid mechanisation and even before the mid-19th century hand spinning was quickly losing significance, handcraft prevailed for a long time in weaving. The purpose of weaving schools, established in the Habsburg monarchy from the 1850s, was systematic practical and theoretical teaching of the craft. The problem, however, was that weaving schools, like other industry-profiled vocational schools, were created naturally way, without a coherent vision, depending purely on the local initiative and possibilities. After a strong wave of establishments in the 1870s, there were three dozen textile schools in Cisleithania, 23 of which were in the Bohemian lands in areas with the strongest concentration of the textile industry. The vast majority of schools in the Bohemian lands were focused on weaving (21 institutes). By the First World War, the number of weaving schools in the Bohemian lands had grown to 29 (there were 34 weaving schools in all of Cisleithania).[62]

Weaving schools were primarily meant to encourage the transition to modern mechanical factory mass production, which was reflected in efforts to acquire costly mechanical looms for schools. To a lesser extent, they were also intended to help domestic weavers innovate handcraft, especially in the form of weaving courses. In addition to full-time classes from Monday to Saturday (usually one or two years long), these educational institutions often offered a variety of courses (evening, Sunday). These evening or Sunday courses, intended for weavers practising the craft, were relatively well attended, and their students made up the majority of those educated at weaving schools.[63] In contrast, only a limited number of students, usually a few dozen in a given year, generally attended regular full-time classes, intended to educate new qualified labour forces. Then again, weaving schools were attended exclusively by boys, which corresponded to the fact that, in the 19th century, weaving was almost exclusively a male domain. On the other hand, it cannot be said that only the children of weavers studied here – according to statistics from the early 20th century, only 39 % of students had at least one parent employed in textile production.[64] As a result, the role of weaving schools in the process of tackling the social question of domestic weavers cannot be overrated. The limited number of schools and students, a small degree of specialisation, the low age of students and their employment on in lower positions in companies caused the Ministry of Cult and Education to, with effect from 1910, reorganise the textile schools to rationalise and specialise vocational education.

The second way to ensure the improvement of the position of domestic weavers was to promote self-help activities, especially the establishment of associations and cooperatives.[65] The first weaving cooperatives began to form in the Austrian Empire as late as the

---

62 KADLEC, Petr: Changes in education for textile production in the industrialisation process. *Vlákna a textil / Fibres and Textiles* 26, 2019, No 4, pp. 32–46.

63 IDEM: Vzdělání, pp. 405–422.

64 IDEM: Changes, pp. 38–39.

65 For more details on the cooperative movement in the Bohemian lands, see LORENZ, Torsten: Družstevnictví střední a východní Evropy v procesu utváření národních společností 1850–1940 : Pokus o periodizaci. *Moderní dějiny / Modern History* 21, 2013, No 1, pp. 1–18; NĚMCOVÁ, Lidmila – PRŮCHA, Václav: The Co-operative System in its Historical Perspective. In: *The Cooperative Movement in Historical Perspective*. [Twelfth International Economic History Congress. Sevilla 1998]. [Part 2.] Praha 1998, pp. 7–24; BAŽANTOVÁ, Ilona: *Družstevní a svépomocné koncepce v českém ekonomickém myšlení* : *Vývoj názorů a pokusů o praktickou realizaci do roku 1948*.

end of the 19th century (Waidhofen an der Thaya, Horní Kostelec/Ober Kosteletz, Vyšní Lhoty/Ober Ellgoth, Jilemnice/Starkenbach). A more significant wave of establishments came to the Bohemian lands only after 1918 and was associated with the post-war hunger for textile products. However, most newly established or renewed weaving cooperatives after 1918 were short-lived, their activity lasting, on average, only four years.[66] Especially provincial institutions considered the establishment of cooperatives as an effective tool for activating weavers and a platform for formulating and advocating common interests. Weaving cooperatives had the potential to better win state and provincial commissions, were able to negotiate more favourable prices for materials for their members, spread innovations more efficiently among weavers, and acquire more expensive production facilities by using common means. Limiting the influence of business intermediaries in the form of factors and linen traders may also have had a major impact on improving the situation of domestic weavers.

However, in the long run, not even the implementation of the idea of cooperatives brought much success to the development of the domestic industry. A unique analysis of the operation of a weaving cooperative, established in 1900 in Vyšní Lhoty in the Beskydy Mountains, shows the modest results of the cooperative efforts of domestic weavers. While they were able to jointly secure several modern machines, procure material together and, above all, had the chance to win at least smaller commissions for both provincial and state institutions, despite its best efforts the cooperative was not competitive in the long run, and after the First World War it was already only languishing.[67] This, however, was already the time of the inevitable decline of domestic weaving, which was completely replaced by mechanical looms in the interwar period.[68]

Domestic Work as a Chance: Lace Production in the Bohemian Lands at the Turn of the 20th Century

Lace-making, like weaving, can be considered a handcraft that had a long tradition in the Bohemian lands. The first mentions of lace-making from the mid-16th century come from the Erzgebirge/Krušnohoří, which developed into the most important lace-making region of the Habsburg monarchy as early as the 18th century.[69] Lace-making employing domestic production was organised by Saxon traders in the form of the putting-out system. In the last decade of the 18th century, the lace production here reportedly sustained between 14,000 and 18,000 domestic producers.[70] The positive development in lace-making also continued in the first half of the 19th century, when the protectionist policy of the state, which, in 1818, imposed heavy tariffs on imports of lace into the Habsburg monar-

Praha 2002.

66 KRISTEN, Vladimír: Ústřední jednota hospodářských družstev a domácká výroba. *Český lid* 79, 1992, No 4, pp. 343–354.

67 MYŠKA, M.: Osvětou a sebeobranou, pp. 81–96.

68 For the Liberec region, this process is documented in detail by HAWELKA, Walter: *Geschichte des Kleingewerbes und Verlages in der Reichenbereger Tucherzeugung*. Reichenberg 1932, pp. 147–160.

69 DORMITZER, Maxmilian – SCHEBEK, Edmund: *Die Erwerbsverhältnisse im Böhmischen Erzgebirge*. Prag 1862.

70 CRONBACH, Else: Die österreichische Spitzenhausindustrie : Ein Beitrag zur Frage der Hausindustriepolitik. In: *Wiener Staatswissenschaftliche Studien*, Band 7. Wien – Leipzig 1907, p. 26.

chy, contributed to the development of the sector. In the 1840s, this positive trend was disrupted by a domestic production crisis, which also affected domestic lace production and called for many support measures. The association Zentralkomitee zur Förderung der Erwerbstätigkeit der Böhmischen Erz- und Riesengebirge, founded in 1843, played an important role in the Ore Mountains region. The association initially had a charitable character. At the turn of the 1850s and 1860s, the admission of entrepreneurs Richard Dotzauer and Maximilian Dormitzer converted it into an institution dedicated to systematically supporting the economic activities of the Erzgebirge population.[71] Support for lace-making consisted primarily of acquiring foreign know-how through the organisation of lace-making courses and schools with the participation of foreign experts.[72] From the turn of the 1860s and 1870s, the Central Committee supported the establishment of the so-called model workshops (*Musterwerkstätte*), whose operation was secured by the famous Berlin lace merchant Johann Jacob Wechselmann, who was well acquainted with lace production in both France and Belgium. Besides model workshops, the association also arranged the creation and distribution of lace patterns.[73] It was only later that vocational schools (*k. k. Fachschulen*) were established as well, focused on lace production. Besides the Erzgebirge, during the 17th and 18th centuries lace-making also spread significantly to the area of the Český Les/Böhmerwald, East Bohemia (Vamberk/Wamberg and its surroundings) and eventually also to Krain (around the town of Idrija).

The quality of handmade lace was already quite high in the 1860s, as evidenced by the great success of Czech lace at the World's Fair in Paris in 1867. Already at that time, according to estimates by the Chamber of Commerce and Trade in Cheb/Eger, tens of thousands of people were reportedly involved in lace production in Erzgebirge, whether year-round or seasonally.[74] Since the 1870s, lace production in both the Bohemian lands and Saxony had been aided by a new boom, related to the decline of French lace-making after the 1870/1871 Franco-Prussian War. Especially after the World's Fair in Vienna in 1873 it became an attractive luxury commodity, its production newly spreading, besides the Bohemian lands, to Krain and Küstenland. At the turn of the 20th century, lace products were of great interest mainly abroad, and Czech lace had become primarily an export commodity (including exports to the USA), whose export volume had a rising tendency.[75]

As a result of the 1902 census of industrial plants, Else Cronbach put the number of people involved in bobbin lace-making in Austria at 11,579 domestic producers, to which we can add another 574 people employed in this production in plants. From the geographical point of view, the vast majority of lace-makers worked in Bohemia (10,726 domestic workers and 551 workers in plants; the majority of these were registered in the district of the Chamber of Commerce and Trade in Cheb – 7,454 domestic workers and 269 workers in industrial plants), and a smaller part in Krain (710 domestic workers).

---

71 SCHEBEK, Edmund: *Richard Ritter von Dotzauer*. Prag 1895, pp. 244–245.

72 STOCKLÖW, Josef: Die Spitzenfabrikation im böhm. Erzgebirge. In: *Mittheilungen des Vereins zur Geschichte der Deutschen in Böhmen*, Band X, XI. Prag 1872, 1873.

73 DOTZAUER, R. – SCHEBEK, E.: Die Musterwerkstätten.

74 Ibidem, p. 163.

75 As of 1906, 211 quintals of linen lace and hems worth more than 932,000 crowns were exported from Austria, and 43 quintals of silk lace worth 257,000 crowns. The Central Lace Course (Zentralspitzenkurz in Wien) even estimated the total lace production in the Ore Mountains region at 2.5 million crowns in the same year. CRONBACH, E.: Die österreichische Spitzenhausindustrie, p. 19.

However, the author of the research observes that lace production was generally done as a side job and that the official statistical numbers do not correspond to reality. An investigation by the Viennese Directorate of Lace Courses reported up to 40,000 people in Cisleithania, while Cronbach's estimates based on the statistics of chambers of commerce and trade and the estimates of traders stated between 30,000 and 35,000 people, of which around 15,000 lace-makers were based in the Erzgebirge, 12,000 in Krain and Küstenland, around 3,000 in the area of Český Les/Böhmerwald, and at least 2,000 lace-makers in the Vamberk region. The estimated value of Austria's lace-making annual production was 4 million crowns.[76]

Lace-making in the 19th century was the domain of women, adolescent girls, and even children. According to period reports, children as young as six were involved in the production of simple lace patterns. However, in the case of a shortage of work, bobbin lace-making was also, to a limited extent, done by men, especially during the winter months. However, in the discourse of the discussed period, lace-making was considered to be typically female domestic work, requiring care and skill.

In terms of the livelihood of the rural population, lace production was a chance to secure a decent standard of living, especially in areas suffering from a lack of well-paid work. The putting-out system generally organised the work in domestic lace production. The working tools used to make lace were simple, and not expensive to acquire, so the domestic producers could get them without any problems. The most expensive item was the sample book, which was generally provided to domestic workers by the merchant, with the use of suitable patterns being crucial for good lace sales. Indeed, the patterns were subject to rapid changes related to changes in fashion trends. Also, the material, i.e. thread, was generally provided to domestic producers by the merchant. Procuring thread on one's own made little sense for domestic producers, as in such a case they bore the immediate consequences of the rapidly increasing material prices.[77]

According to the investigations of the discussed period, revenues from lace production were highly differentiated and fluctuated significantly depending on the quality of the work done as well as the skill. Although even in period literature we see lamentations about the declining revenues from domestic lace production, the situation here was infinitely better than that of domestic weaving.[78] Else Cronbach has extensively documented the enormous disparities in the remuneration of lacework in individual regions and the cases studied. In the early 20th century, the average hourly wage in lace production for an adult woman was 6–12 halers per hour, and the daily wage 0.8–1.6 crowns. This means that at its lowest level, it was only slightly below the average of the daily nominal wage common in textile factories. At its upper limit, it was comparable to the daily incomes in the chemical or construction industries, i.e. industries with above-average earnings.[79] The work of children and the elderly, which was common in lace-making, was generally valued less, at an average of 3–6 halers per hour of work. The differences in remuneration were due to both

[76] Ibidem, pp. 17–20; SCHLOSAREK, Franz: *Die Heimarbeit in der Spitzenindustrie des deutsch-böhmischen Erzgebirge*. Jena 1922, pp. 7–10.

[77] SCHLOSAREK, F.: Die Heimarbeit, p. 15.

[78] DOTZAUER, R. – SCHEBEK, E.: Die Musterwerkstätten, p. 164.

[79] FASORA, L.: Dělník a měšťan, p. 65.

the pace of work and the various difficulties of the lace patterns. The choice of lace pattern depended on both the skill and choice of the lace maker. In general, however, the wages in domestic lace production were significantly higher than in the case of the aforementioned weaving.[80]

There was a strong chance of decent financial security for families where the man had a relatively well-paid job and his wife and children contributed by seasonal lace-making. The specific example of a family from Vysoká Pec near Nejdek/Hochofen shows the possibility of relatively high savings for such families. The family of five (the man working in a rolling mill, his wife, two adolescents and the man's old mother) had only a small cottage, a field and one cow, but thanks to seasonal lace-making, self-sufficiency from farming and their housing they saved more than half of their income each year – a total of 960 crowns, allowing not only a decent standard of living, but also the chance to save. Nevertheless, bobbin lace-making was able to secure livelihoods even for incomplete families. An indigent woman with two daughters living in rental housing in Mutěnín/Muttersdorf managed to earn 876 crowns a year together with her daughters, which satisfied the life necessities of all family members quite sufficiently. She spent only 48 crowns (i.e. only 5.5 % of the family's annual earnings) on rent and could save the rest to provide for other life necessities, which was a truly excellent result in the context of this period, one that many working-class families in towns could only dream of.[81]

According to these investigations, families used the incomes from lace production very prudently, tending to save for a rainy day. In the foothill and mountain areas, these families were used to a modest diet, consisting mainly of potatoes, milk or buttermilk, and soups, while butter and meat appeared on the table only very rarely. The level of clothing and housing conditions proved to be more favourable than the diet, especially when compared to town workers. Most lace-makers lived in their own homes, where the standard of living was generally quite decent, which was characterised by sufficient light and air. Lace production thus presented the possibility of a dignified existence and significant improvement of income, especially for families living in mountain and foothill areas (Erzgebirge, Böhmerwald), but also in the rural milieu with developed agricultural production (South Bohemia).

Conclusion

Despite the implementation of production in centralised factories during industrialisation, at the turn of the 20th century domestic work remained a significant segment of the economy. Despite all negative prognoses, both handcraft and domestic work proved to be irreplaceable in many ways. It was a dynamically evolving segment, in which some domestic producers experienced crisis and decline (domestic weaving), while some traditional producers managed to adapt successfully (handmade lace production). Furthermore, throughout the 19th century, a whole range of new industries emerged within domestic work (such as ready-to-wear clothes production, jewellery production, and basketry).

At the turn of the 20th century, the prevailing social discourse in all of Central Europe was built on the thesis of crisis and decline in handcraft, which was becoming non-com-

[80] CRONBACH, E.: Die österreichische Spitzenhausindustrie, pp. 87–113.

[81] Ibidem, pp. 113–126.

petitive in the factory industry. Unquestionably, there were several reasons for this. The objective situation of a significant part of domestic producers was worsening over time. In Central Europe, this was undoubtedly true for domestic spinning, which had disappeared over several decades with the invention of the self-actor, and also for the most widespread form of domestic production, domestic weaving. Unlike spinning, domestic weaving persisted for a long time, mainly due to the interest of textile entrepreneurs, who combined both domestic and factory production in their practice. At the turn of the 20th century, domestic weavers therefore became the prototypes and most visible representatives of the declining domestic production, thanks to scientific analyses, period statistics, and the interest of public intellectuals, including writers and journalists. Although the social dimension of the crisis of domestic weaving generated proposals to improve the social status of these producers, they had little significant effect. Neither the support of weaving education nor the spreading of ideas of self-help activities solved the position of domestic weavers in the long run. Consequently, during the first third of the 20th century, the situation led to a noticeable marginalisation of this form of domestic production.

On the other hand, a part of the traditional domestic textile production managed to adapt well, as evidenced by the situation in lace-making. This traditional production, thanks to the long-standing popularity of lace, used in fashion throughout the entire 19th century, managed to successfully resist machine production. In addition, this sector embraced innovation in patterns that allowed for flexible adjustments in production according to the current demand. Moreover, lace-making production and its innovation were supported by centralised educational organisations (1879 k. k. Zentral–Spitzen Kurs; 1912 k. k. Anstalt für Frauen- Hausindustrie), which contributed to the development of lace-making education in the individual regions. As a result, women, who formed the overwhelming majority of lace producers, were able to secure a decent livelihood in the period context.

During the 19th century, additional groups of people entered the world of domestic work, engaging in new types of production activities both in the countryside and in towns. Domestic work demonstrated not only the ability to persist but also, to a considerable extent, to adapt and creatively respond to the period's economic challenges. As a result, domestic work at the turn of the 20th century took on a dual nature: on the one hand, it was considered precarious, often portrayed bleakly in newspapers as work generating deep social issues, but on the other hand, it was also seen as a life strategy, a means for individuals to rise from the bottom of society and live a dignified life.

Bibliography

Archival sources

Zemský archiv Opava (Olomouc), fund Obchodní a živnostenská komora Olomouc

Printed sources

ADLER, Emanuel: Ueber die Lage des Handwerks in Oesterreich. In: *Wiener Staatswissenschaftliche Studien*, Band 1. Freiburg i. B. – Leipzig – Tübingen 1898, pp. 1–130.

Die Arbeitszeit in den Fabriksbetrieben Österreichs. Wien 1907.

Bericht der k. k. Gewerbe-Inspektoren über die Heimarbeit in Österreich. Band I–III. Wien 1900–1901.

CRONBACH, Else: Die österreichische Spitzenhausindustrie. Ein Beitrag zur Frage der Hausindustriepolitik. In: *Wiener Staatswissenschaftliche Studien*, Band 7. Wien – Leipzig 1907, pp. 1–212.

DORMITZER, Maxmilian – SCHEBEK, Edmund: *Die Erwerbsverhältnisse im Böhmischen Erzgebirge*. Prag 1862.
DOTZAUER, Richard – SCHEBEK, Edmund: *Die Musterwerkstätten für Spitzenfabrikation in böhmischen Erzgebirge*. Prag 1871.
FISCHER, Richard: Severní Morava : Hospodářský přehled. *Obzor národohospodářský* 6, 1901, pp. 76–80, 116–122, 157–163, 224–226.
FLÖGL, Alphons: *Bericht in Angelegenheit des Webernothstandes in Mähren. Mit besonderer Berücksichtigung der Weberverhältnisse in Mähren*. Brünn 1899.
GROTJAHN, Alfred: *Die Berufskrankenheiten der Schneider und Textilarbeiter*. Berlin 1913.
HERZ, Hugo: *Die Heimarbeit und der Nothstand der Heimarbeiter in der mährischen Textilindustrie*. Brünn 1904.
KAHÁNEK, František: *Domácký průmysl na horách hejtmanství Zábřežského*. Zábřeh 1909.
LIEFMANN, Robert: *Wesen und Formen des Verlags (des Hausindustrie)*. Freiburg – Leipzig – Tübingen 1899.
POPPER, Max: *Bída dnešního dělnictva krejčovského*. Praha 1900.
RYCHLÍK, Karel: Domácký průmysl. *Obzor národohospodářský* IV, 1899, pp. 165–172, 213–221, 272–282.
SCHEBEK, Edmund: *Richard Ritter von Dotzauer*. Prag 1895.
SCHMOLLER, Gustav: *Zur Geschichte der deutschen Kleingewerbe im 19. Jahrhundert. Statistische und nationalökonomische Untersuchungen*. Halle 1870.
SCHWIEDLAND, Eugen: Die Entstehung der Hausindustrie mit Rücksicht auf Österreich. *Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung* 1, 1892, pp. 146–170.
SOMBART, Werner: Die Hausindustrie in Deutschland. *Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik* IV, 1891, pp. 103–156.
WINTER, Max: Skizzen aus dem Mährisch-Schlesischen Weberland. *Arbeiter-Zeitung* 9, No. 50 from 19. 2. 1899, No 57 form 26. 2. 1899; No 64 from 5. 3. 1899; No 71 from 12. 3. 1899; No 78 from 19. 3. 1899; No 85 from 26. 3. 1899.
Die Wohnungs- und Gesundheitsverhältnisse der Heimarbeiter in der Kleider- und Wäscheconfection. Wien 1901.

Literature

BAŽANTOVÁ, Ilona: *Družstevní a svépomocné koncepce v českém ekonomickém myšlení* : *Vývoj názorů a pokusů o praktickou realizaci do roku 1948*. Praha 2002.
BEDNÁŘ, Karel: Domácká práce v průmyslu českých zemí koncem 19. století. *Historická geografie* 4, 1970, pp. 146–163.
BEDNÁŘ, Karel: *Rozmístění průmyslu v českých zemích na počátku 20. století (1902)*. Praha 1970.
BLACKBOURN, David: Handwerker in Kaiserreich: Gewinner oder Verlierer? In: WENGENROTH, Ulrich (ed.): *Prekäre Selbstständigkeit* : *Zur Standortbestimmung von Handwerk, Hausindustrie und Kleingewerbe im Industrialisierungsprozess*. Stuttgart 1989, pp. 7–21.
BLACKENBURG, Christine – DIENEL, Hans-Liudger (eds.): *Alt und Jung im Handwerk*. Stuttgart 2011.
BOLDORF, Marcel: *Europäische Leinenregionen im Wandel. Institutionelle Weichenstellung in Schlesien und Irland (1750–1850)*. Böhlau 2006.
CERMAN, Markus – SHEILAGH, Ogilvie C. (eds.): *European Proto-Industrialization* : *An Introductory Handbook*. Cambridge 1995.
CIBULKA, Pavel – KLADIWA, Pavel – POKLUDOVÁ, Andrea – POPELKA, Petr – ŘEPA, Milan: *Čas změny* : *Moravský a slezský venkov od zrušení poddanství po Velkou válku*. Praha 2021.
DITT, Karl – POLLARD, Sidney (eds.): *Von der Heimarbeit in die Fabrik* : *Industrialisierung und Arbeiterschaft in Leinen- und Baumwollregionen Westeuropas*. Paderborn 1992.
DRÁPALA, Daniel: „Domácký průmysl" Moravy na přelomu 19. a 20. století : Dobová reflexe tradiční rukodělné výroby a jejího ekonomického potenciálu v lokálním společenství. *Etnografické rozpravy* 22, 2013, pp. 55–75.
DRÁPALA, Daniel: Changes and Differentiations in the Organization of Handmade Production. In: DOUŠEK, Roman – DRÁPALA, Daniel – NOVOTNÁ, Marie: *Traditional Folk Culture in Moravia* : *Time and space*. Brno 2015, pp. 121–129.
DUBSKÁ, Pavla: *Vývoj lnářského a hedvábnického průmyslu na Šumpersku od poloviny 19. století do roku 1918*. Unpublished Ph.D. theses. Olomouc 2021.
DÜLMEN, Richard van: „Arbeit" in der frühneuzeitlichen Gesellschaft. In: KOCKA, Jürgen – OFFE, Klaus (Hg.): *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Frankfurt am Main – New York 1999.
EBERT Kurt: *Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich* : *Die Taafische Sozialgesetzgebung für die Arbeiter im Rahmen der Gewerbeordnungensreform (1879–1885)*. Wien 1975.
EHMER, Josef: *Soziale traditionen in Zeiten des Wandels* : *Arbeiter und Handwerker im 19. Jahrhundert*. Frank-

furt – New York 1994.
ENGELHADT, Ulrich (ed.): *Handwerker in der Industrialisierung*. Stuttgart 1984.
FASORA, Lukáš: *Dělník a měšťan : Vývoj jejich vzájemných vztahů na příkladu šesti moravských měst 1870–1914*. Brno 2010.
FREUDENBERGER, Herman: *Lost momentum. Austrian Economic Development 1750s–1830s*. Wien – Köln – Weimar 2003.
GRUBER, Josef: Průmyslová politika. In: TOBOLKA, Zdeněk Václav (red.): *Česká politika*. Díl 4: *Moderní stát a jeho úkoly*. Praha 1911, pp. 137–432.
HAUPT, Heinz Gerhard: Besitz und Selbstständigkeit ale Teil von Arbeiterstrategien im 19. und 20. Jahrhundert. *Geschichte und Gesellschaft* 43, 2017, pp. 240–263.
HAWELKA, Walter: *Geschichte des Kleingewerbes und Verlages in der Reichenbereger Tucherzeugung*. Reichenberg 1932, pp. 147–160.
KADLEC, Petr: *Changes in education for textile production in the industrialisation process*. *Vlákna a textil / Fibres and Textiles* 26, 2019, No 4, pp. 32–46.
KADLEC, Petr: *Vzdělání – společnost – hospodářství : Utváření profesně vzdělávací infrastruktury v Předlitavsku od poloviny 19. století do roku 1914 na příkladu rakouského Slezska*. Ostrava 2020.
KLADIWA, Pavel: Sociální reportáže Maxe Wintera jako prostředek boje s chudobou a jako historický pramen. In: HLAVAČKA, Milan – CIBULKA, Pavel (eds.): *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén*. Praha 2013, pp. 135–147.
KOMLOSY, Andrea: *Arbeit : Eine globalhistorische Pespektive*. Wien 2014.
KOMLOSY, Andrea: *Globalgeschichte. Methoden und Theorien*. Böhlau Verlag 2011.
KOMLOSY, Andrea: Textiles Verlagswesen, Hausindustrie und Heimarbeit. Prototyp des informellen Sektor sim 18. und 19. Jahrhundert. In: KOMLOSY, Andrea (ed.): *Ungeregelt und unterbezahlt : Der informelle Sektor in der Weltwirtschaft*. Wien 1997, pp. 63–85.
KOMLOSY, Andrea: Work and Labor Relations. In: KOCKA, Jürgen – van der LINDEN, Marcel (edd.): *Capitalism : The Reemergence of a Historical Concept*. Bloomsbury 2016, pp. 33–69.
KOMLOSY, Andrea: *Spinnen – Spulen – Weben : Leben und Arbeiten im Waldviertel und anderen ländlichen Textilregionen*. Krems – Horn 1991.
KRIEDTE, Peter: Hausindustrie : Bemerkungen zu einem gewerbegeschichtlichen Begriff. In: LEGNER, Friedrich (ed.): *Handwerk, Hausindustrie und die historische Schule der Nationalökonomie*. Bielefeld 1998, pp. 105–131.
KRIEDTE, Peter – MEDICK, Hans – SCHLUMBOHM, Jürgen: Sozialgeschichte in der Erweiterung – Proto-Industrialisierung in der Verengung? : Demographie, Sozialstruktur, moderne Hausindustrie: eine Zwischenbilanz der Proto-Industrialisirungs-Forschung. *Geschichte und Gesellschaft* 18, 1992, pp. 70–87, 231–255.
KRISTEN, Vladimír: Ústřední jednota hospodářských družstev a domácká výroba. *Český lid* 79, 1992, No 4, pp. 343–354.
KUTNAR, František: Sociální otázka tkalcovská v polovině 19. století. *Sborník historický* 2, 1954, pp. 186–232.
LENGER, Friedrich: *Sozialgeschichte der deutschen Handwerker seit 1800*. Frankfurt am Main 1988.
LEPENIES, Phillip: *Armut : Ursachen, Formen, Auswege*. München 2017.
LORENZ, Torsten: Družstevnictví střední a východní Evropy v procesu utváření národních společností 1850–1940 : Pokus o periodizaci. *Moderní dějiny / Modern History* 21, 2013, No 1, pp. 1–18.
LUFT, Robert: „Des Handwerks goldener Boden" : Handwerker im Übergang zum Kleinunternehmer in Böhmen in späten 19. Jahrhundert. In: HOFFMANN, Robert (ed.): *Bürger zwischen Tradition und Modernität*. Böhlau 1997, pp. 315–334.
LUKÁŠ, Josef: Domácká výroba. *Sociální revue. Věstník ministerstva sociální péče* 11, 1930, pp. 19–36, 125–134, 265–270.
MAGER, Wolfgang – EBELING, Dietrich (eds.): *Protoindustrie in der Region : Europäische Gewerbelandschaften vom 16. bis zum 19. Jahrhundert*. Bielefeld 1997.
MACHAČOVÁ, Jana: Mzdy dělnictva v brněnské průmyslové oblasti do roku 1918. *Slezský sborník* 77, 1979, pp. 188–198.
MESCH, Michael: *Arbeiterexistenz in der Spätgründerzeit : Gewerkschaften und Lohnenentwicklung in Österreich 1890–1914*. Wien 1984.
MYŠKA, Milan: Hospodářsko-politické předpoklady rozvoje lnářského průmyslu v českých zemích 1830–1914. In. ZÁŘICKÝ, Aleš (ed.): *Milan Myška : Z díla hospodářského historika*. Ostrava 2010, pp. 265–278.
MYŠKA, Milan: *Opožděná industrializace : Protoindustriální výrobní vztahy a formy za průmyslové revoluce na příkladu lnářského průmyslu ve Slezsku*. Ústí nad Orlicí 1987.
MYŠKA, Milan: „Osvětou a sebeobranou ku pravé svobodě a zámožnosti" aneb stručné dějiny Tkalcovského

výrobního družstva ve Vyšních Lhotách. *Slezský sborník* 114, 2016, pp. 81–96.
MYŠKA, Milan: Proto-Industrialisierung in Böhmen, Mähren und Schlesien. In: CERMAN, Markus – SHEILAGH, Ogilvie C. (ed.): *Proto-Industrialisierung in Europa. Industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter.* Wien 1995, pp. 177–189.
MYŠKA, Milan: *Region a industrializace* : *Studie k dějinám industrializace ve Slezsku (1800–1918)*. Ostrava 2014.
MYŠKA, Milan: Výrobní vztahy v tzv. domáckém průmyslu na Moravě a ve Slezsku na sklonku 19. století. In: *Z dějin textilu 5*. Trutnov 1988, pp. 59–75.
NEBŘENSKÝ, Zdeněk: *Katedrály industriálního věku* : *Textilní továrny a sociální otázka v českých zemích 1884–1914*. Praha 2019.
NEDERVEEN MEERKERK, Elise van: Temporary Service? : A Global Perspective on Domestic Work and the Life Cycle from Pre-Industrial Times to the Present. *Geschichte und Gesellschaft* 43, 2017, pp. 217–239.
NĚMCOVÁ, Lidmila – PRŮCHA, Václav: The Co-operative System in its Historical Perspective. In: *The Cooperative Movement in Historical Perspective*. [Twelfth International Economic History Congress. Sevilla 1998]. [Part 2.] Praha 1998, pp. 7–24.
PIERENKEMPER, Toni: *Gewerbe und Industrie im 19. und 20. Jahrhundert*. München: Oldenburg 1994.
SCHÄFER, Michael: *Eine andere Industrialisierung* : *Die Transformation der sächsischen Textilexportgewerbe 1790–1890*. Stuttgart 2016.
SCHEUFLER, Vladimír: Domácká výroba v českých zemích. In: *Příspěvky k etnografii národního obrození v Čechách*. Praha 1978, pp. 116–131.
SCHEUFLER, Vladimír: *Domácká výroba v českých zemích*. *Etnografický atlas 2*. Praha 1991.
SCHLOSAREK, Franz: *Die Heimarbeit in der Spitzenindustrie des deutsch-böhmischen Erzgebirge*. Jena 1922.
STOCKLÖW, Josef: Die Spitzenfabrikation im böhm. Erzgebirge. In: *Mittheilungen des Vereins zur Geschichte der Deutschen in Böhmen*, Band X, XI. Prag 1872, 1873
ŠTAIF, Jiří: *Modernizace na pokračování. Společnost v českých zemích (1770–1918)*. Praha 2020.
WENGENROTH, Ulrich (ed.): *Prekäre Selbstständigkeit* : *Zur Standortbestimmung von Handwerk, Hausindustrie und Kleingewerbe im Industrialisierungsprozess*. Stuttgart 1989.

Summary

Industrialisation, Domestic Work and Domestic Industry in the Bohemian Lands at the Turn of the 20th Century

Despite the implementation of production in centralised factories during industrialisation, at the turn of the 20th century domestic work remained a significant segment of the economy. Despite all negative prognoses, both handcraft and domestic work proved to be irreplaceable in many ways. It was a dynamically evolving segment, in which some domestic producers experienced crisis and decline (domestic weaving), while some traditional producers managed to adapt successfully (handmade lace production). Furthermore, throughout the 19th century, a whole range of new industries emerged within domestic work (such as ready-to-wear clothes production, jewellery production, or basketry).

The prevailing social discourse at the turn of the 20th century in all of Central Europe was built on the thesis of crisis and decline in handcraft, which was becoming non-competitive in regards to the factory industry. Unquestionably, there were several reasons for this. The objective situation of a significant part of domestic producers was worsening over time. In Central Europe, this was undoubtedly true for domestic spinning, which had disappeared over several decades with the invention of the self-actor, and also for the most widespread form of domestic production, domestic weaving. Unlike spinning, domestic weaving persisted for a long time, mainly due to the interest of textile entrepreneurs, who combined both domestic and factory production in their practice. At the turn of the 20th century, domestic weavers therefore became the prototypes and most visible representatives of the declining domestic production, thanks to scientific analyses, period statistics, and the interest of public intellectuals, including writers and journalists. Although the social dimension of the crisis of domestic weaving generated proposals to improve the social status of these producers, they had little significant effect. Neither the support of weaving education nor the spreading of ideas of self-help

activities solved the position of domestic weavers in the long run. Consequently, during the first third of the 20th century, the situation led to a noticeable marginalisation of this form of domestic production. On the other hand, a part of the traditional domestic textile production managed to adapt well, as evidenced by the situation in lace-making. This traditional production, thanks to the long-standing popularity of lace, used in fashion throughout the entire 19th century, managed to successfully resist machine production. In addition, this sector embraced innovation in patterns that allowed for flexible adjustments in production according to the current demand. Moreover, lace-making production and its innovation were supported by centralised educational organisations, which contributed to the development of lace-making education in the individual regions. As a result, women, who formed the overwhelming majority of lace producers, were able to secure a decent livelihood in this period.

Domestic work demonstrated not only the ability to persist but also, to a considerable extent, to adapt and creatively respond to the period's economic challenges. As a result, domestic work at the turn of the 20th century took on a dual nature: on the one hand, it was considered precarious, often portrayed bleakly in period journalism as work generating deep social issues, but on the other hand, it was also seen as a life strategy, a means for individuals to rise from the bottom of society and live a dignified life.

ČLÁNKY A STUDIE 81-100

Podnikanie pruských železiarskych spoločností v spišsko-gemerskej banskej oblasti a export železných rúd do hornosliezskych železiarní (1890–1914)*

LUKÁŠ PATERA

Patera, Lukáš: Business of Prussian Iron Companies in the Spiš-Gemer Mining Area and Export of Iron Ores to Upper Silesian Ironworks (1890–1914)

The study at hand focuses on the operations of Prussian iron companies in the mining area of Spiš-Gemer and the export of iron ores to various Upper Silesian ironworks from 1890 until the onset of the First World War. Starting from the late 19th century, this region, abundant in high-quality iron ore, served as a crucial source of this resource for Austrian and Prussian businessmen, who would extract it and transport it to their ironworks located outside of Hungary. The substantial export of iron ores led to significant discontent among Hungarian economic circles, although the Hungarian government was unable to take effective action against it. However, out of all the Prussian joint-stock companies purchasing iron ore from Spiš, only four companies acquired their own iron ore mines in the region. These companies were Oberschlesische Eisenbahn-Bedarf AG, Oberschlesische Eisenindustrie AG, Vereinigte Königs- und Laurahütte AG and Kattowitzer AG für Bergbau und Eisenhütten-Betrieb, whose plants are discussed in more detail in the core of the thesis.

Key Words *Mining; Export; Zips; Gemer; Upper Silesia; Mining Industry; Ironworks*

Contact *Slovenské banské muzeum, Banská Štiavnica; patera.lukas@muzeumbs.sk*

DOI – 10.15452/Historica.2024.15.0005

Úvod do problematiky

Postupným rozmachom železiarskeho priemyslu a dopytom po železe ako hlavnom kove priemyselnej revolúcie sa od polovice 19. storočia rapídnym tempom zvyšovala ťažba železných rúd v Uhorsku. Vedúce postavenie na poli produkcie železných rúd veľmi rýchlo zaujala spišsko-gemerská banská oblasť v Hornom Uhorsku, spadajúca do územnej pôsobnosti Banského kapitanátu v Spišskej Novej Vsi (maď. *Szepes-Igló*),[1] ktorá svojou

* Táto štúdia bola spracovaná v rámci dotačného programu Podpora vědy a výzkumu v MSK 2021, projektu s názvom Podpora talentovaných studentů doktorského studia na OU V., ev. č. smlouvy 00280/2022/RRC.

1 Banské kapitanáty v Uhorsku predstavovali hlavné riadiace, dozorné a bezpečnostné štátne orgány prvej inštancie zameriavajúce sa na banskú činnosť (nadriadeným orgánom bolo medzi rokmi 1867 až 1889 uhorské ministerstvo poľnohospodárstva, priemyslu a obchodu, od roku 1890 to bolo ministerstvo financií v Budapešti). Celé Uhorsko bolo rozdelené na sedem kapitanátov, na území dnešného Slovenska pôsobili dva z nich. Išlo o Banský kapitanát v Spišskej Novej Vsi a Banský kapitanát v Banskej Bystrici, okrem nich pôsobili v Zalitavsku aj banské kapitanáty v Budapešti, Nagybányi (Baia Mare, Rumunsko), Zalatne (Zlatno, Rumunsko), Oraviczi (Oravița, Rumunsko) a Záhrebe. Spišskonovoveský banský kapitanát vznikol v roku 1854 a svoje sídlo mal najprv v Smolníku, neskôr v Košiciach, od roku 1867 už v Spišskej Novej Vsi. Pod jeho územnú pôsobnosť spadali vtedajšie župy – Spišská, Gemerská, Šarišská, Zemplínska, Abovsko-turnianská, Hevešská, Užská, Bergersko-ugočská a Marmarošská. Kapitanát sa delil na pomocné orgány – komisariáty, ktoré mali svoje sídla v Gelnici a v Rožňave.

ťažbou predbehla ostatné montánne regióny v krajine (Sedmohradsko, Banát a i.). Po dokončení prvých železničných tratí, prechádzajúcich spišsko-gemerskou oblasťou, v 70. a 80. rokoch 19. storočia jej význam postupne narastal a záujem o ťažbu železných rúd v tejto oblasti začali prejavovať viacerí významní zahraniční podnikatelia a akciové spoločnosti. Väčšina banských oprávnení v oblasti bola v rukách ťažiarstiev a združení orientujúcich sa na dobývanie železnej, medenej a striebornej rudy. Od 70. rokov 19. storočia však, vplyvom poklesu cien medi a nedostatku finančného kapitálu na investície do hlbinnej ťažby, začínala produkcia medenej rudy klesať a množstvo ťažiarstiev sa dostávalo do finančných a prevádzkových problémov.

Záujem rakúskych a pruských montánnych spoločností o uhorskú rudu nakoniec vyústil k masívnemu odkupovaniu banských oprávnení a polí, čím sa mnohé výnosné železorudné ložiská dostávali do rúk podnikateľov mimo hraníc Uhorska. Kvôli tomu sa od 80. rokov 19. storočia zvýšil export surovej železnej rudy mimo Zalitavsko a putoval ako surovina do veľkých sliezskych a moravských železiarní. Na prelome storočí sa už jedna tretina z celkovej ťažby železných rúd v Uhorsku vyvážala do zahraničia (chápané aj v zmysle Predlitavska),[2] čo predstavovalo citeľný problém pre uhorské hospodárstvo. Ťažiari z Rakúskeho a Horného Sliezska brali uhorské banské revíry ako dôležitý zdroj nerastných surovín, ale nemali záujem o výstavbu hút a železiarskych prevádzok na uhorskom území. Do konca 19. storočia tak boli v obvode Banského kapitanátu v Spišskej Novej Vsi založené iba dve väčšie železiarne (Likier, Krompachy). Okolo roku 1900 sa tak do železiarní v Prusku, Sliezsku a Rakúsku exportovalo 38,2 % z celkovej uhorskej ťažby. Situácia bola priamo v obvode spišskonovoveského banského kapitanátu ešte horšia, nakoľko tu pôsobila prevažná väčšina zahraničných firiem, export zo Spiša dosahoval úrovne až 80–85 %. Drvivá väčšina rúd sa vyvážala v upravenom (praženom) stave, keďže takmer všetky banské závody v skúmanej oblasti disponovali vlastnými pražiacimi pecami. Export rúd bol vážnym problémom pre tieto banské oblasti najmä z dôvodu absencie väčších hutníckych závodov, kde by sa mohli tieto rudy konečne spracovávať a kde by sa mohlo vyrábať železo a železiarske výrobky. S tým súviseli tiež sociálne problémy; veľké huty a prevádzky mohli na seba naviazať veľké skupiny pracujúceho obyvateľstva, priniesť rozvoj viacerým upadajúcim regiónom a hlavne spomaliť alebo zastaviť emigráciu do Ameriky, ktorá bola v tomto období na značnom vzostupe.[3]

Problém s exportom rudy a vyššie uvedenými hospodárskymi a sociálnymi dôsledkami sa stal diskutovanou témou v uhorskej vláde, medzi hospodárskymi elitami aj medzi odbornou verejnosťou. Svoje protesty uhorskej vláde adresovali aj samotné banské kapitanáty a komisariáty, obchodné a priemyselné komory a vo svojich dielach na tento problém narážajú aj doboví montánni odborníci a publicisti. Kritizovaná bola aj politika štátnych

---

Pod vlastnú správu spišskonovoveského kapitanátu spadalo niekoľko banských závodov hlavne v blízkom okolí mesta, vzdialenejšie banské závody na východnom Spiši, na Gemeri či v Above kontrolovali podriadené komisariáty. KAZANSKÁ, Magdaléna: *Banský kapitanát v Spišskej Novej Vsi 1855–1933*, I: *Inventár Slovenského národného archívu – Slovenského banského archívu v Banskej Štiavnici*. Bratislava 1966, s. 3–5; IZSÓ, István: *A bányahatóság története Magyarországon*. Budapest 2019, s. 58–61; JANČURA, Marián: *Baníctvo mesta Spišská Nová Ves*. Spišská Nová Ves 2010, s. 151.

[2] Doboví uhorskí publicisti ako aj uhorská vláda označovali mimouhorské časti habsburskej monarchie ako zahraničie, a to aj napriek tomu, že po vyrovnaní v roku 1867 mala celá monarchia jednotný trh a spoločné colné územie. KÓNYA, Peter a kol.: *Dejiny Uhorska (1000–1918).* Bratislava 2014, s. 661.

[3] RUSŇAK, Martin: Banský a železiarsky priemysel v Gemeri (a na Spiši) v období prechodu rakúsko-uhorského kapitalizmu voľnej súťaže do štádia imperializmu (1880–1918). *Obzor Gemera* 14, 1983, č. 2, s. 85.

železníc (MÁV) a Košicko-bohumínskej železnice, ktoré zvýhodňovali zahraničné banské spoločnosti v cene taríf pri preprave rúd cez uhorské územie.

Na prelome 19. a 20. storočia pôsobilo v Spišskej, Gemerskej a Boršodskej župe šesť veľkých banských spoločností, ktoré dobývali železnú rudu a zároveň sa orientovali výlučne na vývoz celej produkcie do svojich železiarní mimo hraníc Uhorska. Na Spiši to bola najmä *Těšínska komora* arcivojvodu Friedricha Rakúsko-Těšínskeho s baňami v Bindte a Máriahute, *Vítkovické banské a hutné ťažiarstvo* s baňou v Koterbachoch a pruské firmy *Oberschlesische Eisenbahn-Bedarfs AG* s baňou v Roztokách, spoločnosť *Vereinigte Königs- und Laurahütte AG* s baňami v okolí Gelnice a napokon spoločnosť *Oberschlesische Eisenindustrie AG* so závodom vo Vondrišli. Na Gemeri bola situácia lepšia, nakoľko tu mala väčšinu baní vo vlastníctve *Rimamuránsko-šalgótarjánska železiarska spoločnosť* a uhorský štát, ktorí svoju produkciu železnej rudy spracovávali na uhorskom území. Jednou z mála výnimiek na Gemeri boli bane grófa Juraja IV. Andrássyho na Malom vrchu a v Drnave, ktorých produkcia bola spracovávaná nielen vo vlastných hutách na Gemeri, ale tiež exportovaná do troch významných železiarní v Hornom Sliezsku. Koncom 19. storočia bola preto situácia s vývozom železnej rudy zo Spiša kritická, v rokoch 1889 až 1898 sa vyviezlo až 81,8 % z celkovej produkcie baní. V uvedenom období tak vzrástol export zo Spiša zo 100 000 ton v roku 1889 na 340 000 ton v roku 1898.[4]

Situácia s exportom rúd z uhorského územia bola najvážnejším problémom uhorského železiarstva až do začiatku prvej svetovej vojny. Viaceré opatrenia, ktoré sa uhorská vláda snažila zaviesť do praxe, sa stretávali so silnou nevôľou zahraničných podnikateľov a viedli k poklesu ťažby vo viacerých oblastiach. To viedlo k znižovaniu stavu zamestnancov, rastúcej nezamestnanosti a postupnému nárastu emigrácií z industrializovaných regiónov. Preto sa začiatkom 20. storočia pohľad na dobývanie uhorských rúd cudzími spoločnosťami premenil a cieľom uhorských hospodárskych kruhov už nebolo zakázať či výrazne obmedziť cudzím ťažiarom dobývať rudy na uhorskom území, ale snažili sa dosiahnuť to, aby uhorská ruda bola spracovaná na domácom území domácimi pracovnými silami. Tieto snahy sa však nestretli s úspechom a situácia s exportom rúd sa do vypuknutia Veľkej vojny nijak výrazne nezmenila.[5]

Rozvoj spišského a gemerského železorudného baníctva nebol narušený ani hospodárskou krízou v roku 1902, pretože bane reagovali len na požiadavky samotných železiarní a niektoré spoločnosti si práve počas krízových rokov robili väčšie rudné zásoby. Preto v tomto období rástla ťažba najmä v baniach orientujúcich sa na export, čím zároveň stúpal aj vývoz rúd mimo Uhorsko. Kríza však postihla viacero menších ťažiarstiev, keď v roku 1903 poklesla ťažba v rajóne spišskonovoveského kapitanátu o 150 000 ton oproti predošlému roku. Kríza urýchlila proces zániku menších banských ťažiarstiev a úpadok starých drevouhoľných vysokých pecí v sledovanej oblasti. Ďalším negatívnym faktorom hospodárskej depresie bol úbytok pracovných síl v oblasti, keď len medzi rokmi 1901 a 1903 opustilo spišsko-gemerské bane 975 robotníkov.

Situácia v železiarskom a banskom priemysle spišsko-gemerskej banskej oblasti sa začínala zlepšovať od roku 1905. Rast produkcie však bol poznačený ďalšími emigračnými vlnami, ktoré sa nedarilo zastaviť. Niektoré banské závody tak pociťovali výrazný nedostatok pracovných síl, čo bránilo zvyšovaniu ťažby železných rúd. Hoci sa mnohé spoločnosti

[4] Archiv Vítkovice a.s., fond Vítkovické horní a hutní těžířstvo 1828–1945 (ďalej len VHHT), inv. č. 7388, kart. 2131.

[5] Ibidem; RUSŇAK, M.: Banský a železiarsky priemysel v Gemeri, s. 85.

snažili nedostatok robotníkov riešiť výraznejším zavádzaním mechanizácie, najmä elektrických či pneumatických vŕtačiek, kvôli slabo vyškoleným pracovníkom a problémom s kvalitnou obsluhou strojov sa im tento ťah nedaril. Ďalším problémom boli snahy uhorskej vlády rozličnými nariadeniami znížiť export železných rúd mimo Uhorsko, v dôsledku čoho mnohé zahraničné firmy pozastavili prieskumné práce a investície do modernizácie svojich banských závodov a čakali, ako sa situácia vyvinie. Táto situácia nepriaznivo vplývala na montánny priemysel v oblasti a keďže hrozilo prepúšťanie robotníkov, napokon bola vláda nútená od výraznejších opatrení upustiť.[6]

Okolo roku 1909 začali predlitavské a pruské železiarne uprednostňovať lacnejšiu železnú rudu z cudzích zdrojov mimo hraníc Rakúsko-Uhorska. Veľkú konkurenciu pre uhorské bane predstavovali hlavne švédske rudné ložiská s veľmi kvalitnou železnou rudou. Pokles produkcie banských závodov v spišsko-gemerskej banskej oblasti bol však len krátkodobý a čoskoro došlo k obnoveniu prevádzky v plnom rozsahu. Dočasný pokles ťažby využili niektoré závody na modernizovanie a rozšírenie technologického vybavenia svojich baní.[7] Ďalšie prehĺbenie problémov s ťažbou a exportom rúd prišlo až s vypuknutím prvej svetovej vojny. Mobilizácia a odchod mnohých robotníkov z baníctva sa dotkli najmä veľkých závodov, niektoré stratili až 60 % osadenstva. Prevádzka v niektorých baniach sa preto musela obmedziť na tri dni v týždni. Výrazným spôsobom zasiahlo fungovanie spišských baní aj obmedzenie súkromnej prepravy po hlavných železničných tratiach, kam spadala aj preprava rudy a materiálu, pretože vojenské transporty vyčerpávali väčšinu kapacity železníc. Od septembra sa situácia mierne stabilizovala, bol rozbehnutý prevoz rúd do železiarní, avšak opakované odstávky železničnej dopravy nútili banské závody k nákladnému uskladňovaniu a zhromažďovaniu rúd a praženca v skladoch. Problémom sa ukázalo aj nakupovanie najdôležitejšieho materiálu potrebného pre ťažbu, obzvlášť nákup trhavín bol štátom redukovaný. Situácia sa stabilizovala až koncom roka 1914, avšak po celú dobu trvania vojnového konfliktu bojovali spišské a gemerské banské závody s výraznými obmedzeniami a problémami.[8]

Záujem hornosliezskych železiarní o uhorské železné rudy

Rýchly rozvoj hornosliezskych železiarní počas priemyselnej revolúcie v 19. storočí spôsobil vysokú spotrebu železnej rudy, čo miestne zdroje ani zďaleka nemohli pokryť. Preto sa jednotlivé železiarne obracali na ostatné stredoeurópske železorudné ložiská a odkupovali rudu od cudzích ťažiarov. Jednou z prvých baní v spišsko-gemerskej banskej oblasti, ktorá dodávala menšie množstvá železnej rudy aj pre hornosliezske železiarne, bola baňa Bindt pri Hnilčíku v majetku *Těšínskej komory*, slúžiaca ako železorudná základňa pre Třinecké železiarne. Podľa zachovaných hmotných kníh závodu dodával Bindt hutnému úradu v Gliwiciach (*Hüttenamt Gleiwitz*) menšie množstvá železnej rudy už v roku 1877.

---

[6] WAHLNER, Aladár: Magyarország bánya- és kohóipara 1902 évben. *Bányászati és kohászati lapok* (ďalej len BKL) 36, 1903, č. 20, zv. 2, s. 527; IDEM: Magyarország bánya- és kohóipara 1903 évben. BKL 37, 1904, č. 20, zv. 2, s. 515–516; IDEM: Magyarország bánya- és kohóipara 1904 évben. BKL 38, 1905, č. 20, zv. 2, s. 499; IDEM: Magyarország bánya- és kohóipara 1907 évben. BKL 41, 1908, č. 24, zv. 2, s. 740; Slovenský národný archív, Slovenský banský archív v Banskej Štiavnici (ďalej len SNA-SBA), fond Banský kapitanát v Spišskej Novej Vsi 1855–1933 (ďalej len BKNV), inv. č. 1709, kart. 339–341.

[7] WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1909 évben. BKL 43, 1910, č. 24, zv. 2, s. 789–790.

[8] IDEM: Magyarország bánya- és kohóipara 1914 évben. BKL 49, 1916, č. 12, zv. 1, s. 497–498; JANČURA, M.: Baníctvo mesta Spišská Nová Ves, s. 172–173.

Pre akú železiareň bola táto ruda zakúpená nie je isté, avšak dodávky bindtskej praženej rudy pokračovali aj v roku 1887. V roku 1888 prejavila o rudu z Bindtu záujem aj železiareň Hubertushütte (neskoršia huta Zygmunt) v Bytome, ktorá ju následne odkupovala pravidelne po nasledujúce tri roky. Spolu s ňou v rovnakom čase bindtskú rudu odoberala aj správa majetkov grófa Guida Henckela von Donnersmarck v Świętochłowiciach, pravdepodobne pre jeho hutu Donnersmarckhütte (neskoršia huta Zabrze).[9]

Od roku 1889 pribudli ako odberatelia ďalšie dva hornosliezske hutné závody, a to Laurahütte (neskoršia Jedność v Siemanowiciach Ślaskich) v Hornom Sliezsku a Königshütte (neskoršia Królewska huta v Chorzówe). Nasledujúceho roku prejavila o spišskú rudu záujem aj železiareň Friedenshütte (neskoršia huta Pókoj v Rude Ślaskej), ktorá práve v tomto roku odkúpila železorudné bane v Roztokách pri Hnilčíku, veľmi blízko Bindtu, a bindtskú rudu si objednala pravdepodobne z dôvodu laboratórnych skúšok a porovnania kvality rudy vlastných baní a susedných konkurenčných. Svedčí o tom aj to, že kým v roku 1890 si objednala vyše 1 000 ton praženca, v roku 1891 kúpila ešte posledných 110 t, ale nasledujúceho roku už o bindtskú rudu neprejavila záujem. Namiesto toho začala s budovaním vlastnej železorudnej základne na Spiši a začiatkom 90. rokov 19. storočia postupne začala ťažbu vo vlastných baniach v Roztokách. Spolu s Friedenshütte si v rovnakom čase veľmi malé množstvá praženca objednala z Bindtu aj Falvahütte v Świętochłowiciach (v roku 1896 označovaná ako Bethlenfalvahütte, neskoršia huta Florian). Táto huta sa v nasledujúcich rokoch až do záveru storočia stala pravidelným odberateľom železnej rudy, avšak množstvo objednanej rudy medzi rokmi výrazne kolísalo. O bindtský praženec v roku 1892 postupne prejavovala záujem aj železiareň Donnersmarckhütte, ktorá si však väčšie množstvá praženca odkúpila až v samotnom závere storočia.

Vyššie uvedené železiarne si bindtský praženec objednávali sporadicky, žiadny podnik si však v tom čase neobjednával väčšie množstvá ako 3 000 ton praženca ročne. Od roku 1893 pribudli na zoznam dva nové subjekty, hutný úrad v Tarnowských Górach (*Hüttenamt Tarnowitz*) a hornosliezska Julienhütte pri Bytome-Bobreku (neskoršia Huta Bobrek), ktorá sa až do roku 1900 stala pravidelným odberateľom pomerne značných množstiev praženej rudy. Ďalší hornosliezsky podnik pribudol v roku 1894 a šlo o Borsigwerk pri Zabrze v Hornom Sliezsku. Ten sa však nestal väčším odberateľom rudy, naopak železiareň Redenhütte pri hornosliezskom Zabrze, ktorá o bindtský praženec prejavila prvý záujem roku 1895, sa stala pravidelným kupcom väčších množstiev praženej rudy až do roku 1901. Posledným známym odberateľom sa stala roku 1896 firma *Rawack & Grünfeld* pri Bytome, ktorá patrila medzi pravidelných a najväčších kupcov praženej rudy z Bindtu. Železiarne, ktoré v 90. rokoch 19. storočia odoberali bindtský praženec postupne od týchto transakcií odstupovali a v rokoch 1900 medzi odberateľmi figurovali už len Hubertushütte, Donnersmarckhütte, Julienhütte, Borsigwerk, Redenhütte a firma *Rawack & Grünfeld*. Tieto železiarne si však postupne obstarávali železnú rudu z vlastných rudných baní alebo ju začali odkupovať od zahraničných baní, čím postupne strácali záujem o pomerne malé množstvá cudzích rúd z uhorských baní. V roku 1903 ostala ako posledný odberateľ bindtskej rudy len bytomská firma *Rawack & Grünfeld*, ktorá však krátko nato nákup tejto rudy ukončila.[10]

---

[9] PATERA, Lukáš: Železorudná *baňa Bindt v* ére *Kniežacej Těšínskej komory (1854–1905)*. Diplomová práca, Ostravská univerzita. Ostrava 2020, s. 76, 160.

[10] Spracované podľa: Zemský archív v Opave (ďalej len ZAO), fond Knížecí komora Těšínska 1439–1922 (KKT),

Podobne ako v Bindte prejavovali hornosliezske železiarne záujem o kvalitnú železnú rudu aj z druhého závodu *Těšínskej komory*, ktorý bol založený v roku 1882 v Máriahute neďaleko Gelnice. Závod s baňami v Žakarovciach slúžil ako železorudná základňa pre Třinecké železiarne a v polovici 80. rokov 19. storočia už ťažil 50 000 ton železnej rudy za rok. Z tejto ťažby mohla byť časť predávaná aj cudzím záujemcom, čo ako prvá využila berlínska spoločnosť *Moritza Foerstera*. Firma medzi rokmi 1888 a 1890 odoberala zhruba 4 000 ton rudy za rok, avšak nie je známe, v akej železiarni rudu tavila. Pomerne stabilným a pravidelným odberateľom žakarovskej rudy bola firma *Lippmann Bloch* z Wroclawi, ktorá si prvú rudu odkúpila v roku 1890 a poslednú zásielku vozňov s rudou obdržala v roku 1901. Firma si kupovala vysoké objemy rúd, v niektorých rokoch dosahujúce takmer 30 000 ton. Spomenúť môžeme ešte dve významné železiarne, a to Donnersmarckhütte a *Rawack & Grünfeld* v Bytome, ktoré patrili medzi odberateľov aj rudy z Bindtu. Kým prvá huta odoberala žakarovskú rudu len medzi rokmi 1894 a 1900, druhá menovaná firma si rudu zo závodu Máriahute kupovala od roku 1900 do (minimálne) roku 1904. V hmotných knihách závodu figuruje aj predaj desiatich ton rudy firme *S. Huldchinsky & Söhne* v Gliwiciach, avšak podľa nepatrného množstva rudy môžeme usudzovať, že firma ju využila len na pokusy a analýzy.[11]

K vývozu železnej rudy sa uchyľovali aj uhorské firmy a podnikatelia, ktorí ťažili viac rudy než boli schopné spracovať ich vlastné huty. V 80. a 90. rokoch takto gróf Juraj IV. Andrássy prebytočnú rudu z baní v Drnave a na Malom vrchu odpredával pruskej firme *Lippmann Bloch* z Wroclawi, pretože jeho Drnavská železiareň takéto vysoké objemy rúd nepotrebovala.[12] Podobne aj v roku 1911 železnú rudu vyvážal knieža Filip Sasko-Coburg-Gothajský, ktorý ju dobýval v oblasti Mlyniek a Dobšinej pre svoju železiareň v Stratenej pri Slovenskom raji. Export bol však pomerne malý a smeroval do železiarne Friedenshütte pruskej spoločnosti *Oberschlesische Eisenbahn-Bedarfs-Aktiengesellschaft*.[13]

Aj keď pruské akciové spoločnosti a ich železiarne v Hornom Sliezsku prejavovali záujem o nákup spišskej železnej rudy už od 70. rokov 19. storočia, o budovaní vlastnej železnorudnej základne a odkupovaní prvých banských oprávnení na ťažbu v spišsko-gemerskej banskej oblasti môžeme hovoriť až od 90. rokov 19. storočia. V oblasti Spiša a Gemera sa medzi rokmi 1890 a 1905 postupne etablovali celkom štyri významné pruské spoločnosti, ktoré vybudovali vlastné banské závody v Roztokách, Vondrišli, Gelnici a Smolníckej hute. Vývoj týchto závodov predstavíme v samostatných kapitolách.

Podnikanie firmy Oberschlesische Eisenbahn-Bedarfs-AG (závod Roztoky)

Prvým banským závodom na ťažbu železnej rudy, ktorý sa dostal do majetku hornosliezskej železiarne boli bane v osade Roztoky pri Hnilčíku. Tunajší závod pôvodne založila v roku 1871 *Rakúsko-uhorská vysokopecná spoločnosť* (*Österreichisch-Ungarische Hochofen-Gesellschaft*) so sídlom vo Viedni, pričom baňa bola určená ako železorudná

inv. č. 1258–1275; SNA-SBA, fond Banská a hutnícka spoločnosť, banská správa Máriahuta (ďalej len BMH), inv. č. 254.

[11] Spracované podľa: ZAO, fond KKT, inv. č. 2532–2551.

[12] FRÁK, Gustáv: Železiarne v údolí rieky Čremošnej (Drnava a Lúčka). In: BOLFÍK, Július (ed.): *Vlastivedné štúdie Gemera,* 7. Rimavská Sobota 1989, s. 50.

[13] WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1911 évben. BKL 45, 1912, č. 24, zv. 2, s. 817–818.

základňa pre čerstvo sprevádzkovanú Žofinskú hutu (*Sofienhütte*) v Moravskej Ostrave. Počas otvárania bane boli vysoké finančné investície vložené aj do stavby 18,5 km dlhej úzkorozchodnej montánnej železnice, aby mohla byť baňa napojená na trať Košicko-bohumínskej železnice v Markušovciach, kde na stanici zároveň vybudovali pražiareň železných rúd. Po niekoľkých mesiacov prevádzky sa pri tavení železnej rudy v Žofinskej huti ukázalo, že výsledná kvalita surového železa nie je vyhovujúca, pretože kvôli vysokému obsahu medi bolo surové železo krehké a lámalo sa. V dôsledku slabého odbytu a prebiehajúcej hospodárskej kríze sa jeho zásoby začali v skladoch hromadiť. Po polročnej prevádzke musela byť začiatkom roka 1874 vysoká pec v Žofinskej hute vyhasená a závod zastavil výrobu. Spoločne s ňou bola obmedzená ťažba aj v závode Roztoky, ktorý prešiel do udržiavacieho režimu. Aj napriek viacerým snahám o obnovu ťažby bol závod Roztoky napokon v roku 1888 odpredaný *Vítkovickému banskému a hutnému ťažiarstvu*.[14]

Koncom 80. rokov 19. storočia ponúklo *Vítkovické banské a hutné ťažiarstvo* roztocké bane na predaj. O odkúpenie odstaveného, ale perspektívneho banského závodu prejavila záujem pruská spoločnosť *Oberschlesische Eisenbahn-Bedarfs-Aktiengesellschaft*,[15] ktorej boli bane v Roztokách spolu s celým technickým vybavením (vrátane pražiarne a úzkorozchodnej železnice) dňa 30. mája 1890 predané.[16] Nový majiteľ začal s obnovou opustených baní a novou investičnou výstavbou s cieľom vybudovať moderný ťažobný a úpravnícky závod.[17] Do roku 1892 pracovala *Oberschlesische Eisenbahn-Bedarfs-AG* v Roztokách len na oprave chátrajúcich baní. Najväčšia pozornosť bola venovaná dopravným tratiam, urýchlene opravila montánnu železnicu, do podzemia zaviedla trate so železnými koľajnicami a opätovne sprevádzkovala markušovskú pražiareň. Po dokončení opravy závodu začala s exportom rudy do hornosliezskych železiarní, v roku 1892 sa jej podarilo vyviezť 8 300 ton praženca, ktorý čiastočne pochádzal tiež zo starých zásob predošlých majiteľov. Závod pod vedením banského riaditeľa Jozefa Svobodu zamestnával 115 baníkov v podzemí a 28 robotníkov v pražiarni a na montánnej železnici.[18]

Po roku 1892 sa začala rozsiahla výstavba nových prevádzkových a obytných budov, ako aj rozsiahle zavádzanie najmodernejšieho technického vybavenia. Bolo to podmienené rozšírením banského majetku – kúpy nových banských polí a udelením nových výhrad-

---

[14] K tomu pozri: MYŠKA, Milan: *Založení a počátky Vítkovických železáren 1828–1880*. Ostrava 1960, s. 116–120; ZÁŘICKÝ, Aleš: *Rothschildové a ti druzí aneb Dějiny velkopodnikání v Rakouském Slezsku před první světovou válkou.* Ostrava 2005, s. 89–102; MATĚJ, Miloš a kol.: *Kulturní dědictví Vítkovických* železáren. Ostrava 2014, s. 135–143; BOHUŠ, Oldřich: Historie Žofinské hutě v Ostravě. In: RASL, Zdeněk (ed.): *Z dějin hutnictví,* 11. Praha 1982, s. 101–103; MATĚJČEK, Jiří – WIESNEROVÁ, Eva: K vývoji Vítkovických železáren 1875–1914. In: PITRONOVÁ, Blanka (ed.): *Průmyslové oblasti,* 4. Opava 1973, s. 83–85 a ďalšie.

[15] Spoločnosť *Oberschlesische Eisenbahn-Bedarfs-Aktiengesellschaft* (v preklade *Hornosliezska účastinárska spoločnosť pre železničné potreby*) bola založená v roku 1871 premenou zo staršej spoločnosti *Schlesische Hütten-, Forst- und Bergbau-Gesellschaft Minerva*, založenej v roku 1855 a patriacej do koncernu Huldschinsky-Werke. Po svojom založení získala spoločnosť *Oberschlesische Eisenbahn-Bedarfs-Aktiengesellschaft* viacero železiarní, ako napr. Friedenshütte, Zawadzki, Sandowitz, Colonnowska a Vossowska, a tiež kuxy viacerých banských podnikov. Podľa FRUŹYŃSKI, Adam: *Huty żelaza i stali*. Lódź 2022, s. 79, 239–241; Oberschlesischen Berg- und Hüttenmännischen Verein: *Verzeichnis der Oberschlesischen Berg- und Hüttenwerke : Zusammengestellt nach der Statistik der Oberschl. Berg- und Hüttenwerke für das Jahr 1906*. Kattowitz 1907; DEUTSCH, Paul: *Die oberschlesische Montanindustrie vor und nach der Teilung des Industriebezirks*. Bonn 1926, s. 53–55.

[16] Archiv Vítkovice a.s., fond VHHT, inv. č. 652, kart. 129 (niektorí autori uvádzajú chybný rok zmluvy 1892, pozn. aut.).

[17] JANČURA, M.: Baníctvo mesta Spišská Nová Ves, s. 103; SNA-SBA, fond Drevársky a banský priemysel, úč. spol. v Markušovciach (ďalej len DBP), inv. č. 16.

[18] DÉRY, Károly: *Magyar bánya-kalauz : Ungarisches Montan-Handbuch*, 3. Wien 1892, s. 61.

ných kutísk, čím sa *Oberschlesische Eisenbahn-Bedarfs-AG* stala najväčším ťažiarom v okolí Roztokov a Hnilčíka. Do roku 1896 sa podarilo vybudovať novú visutú lanovku systému Bleichert od dedičnej štôlne Katarína k nakladacej stanici montánnej železnice. Na nakladacej stanici železnice Roztoky–Markušovce vybudovali triediareň železných rúd, kde boli umiestnené jednoduché sitá a preberacie stoly na rozdeľovanie rudy na frakcie a odlučovanie jaloviny a medi od sideritu. Najväčšou zmenou prešla markušovská pražiareň, ktorú prestavali a rozšírili na 26 železných a dve kamenné pražiace pece. Výkonnosť pražiarne dosahovala 70–80 q za 24 hodín pri spotrebe koksu štyri kg na 100 kg rudy. Pražením sa surová ruda z roztockých baní s obsahom železa 38 % obohatila na obsah 53 %, pričom triedením a pražením sa z rudy odstraňovali nežiaduce medené zložky.[19]

V Roztokách okolo roku 1896 vybudovali strojovňu s troma parnými kotlami a troma parnými strojmi, ktorá poháňala dve dynamá a ťažný stroj. Dynamá slúžili na výrobu elektrického prúdu pre dvanásť elektrických vŕtacích strojov systému Siemens-Halske, vôbec prvých strojov tohto typu v spišsko-gemerskej banskej oblasti. Nasadením mechanického vŕtania do prevádzky sa závod snažil zvýšiť produkciu napriek pretrvávajúcemu nedostatku pracovníkov. Okrem toho sa zvýšila ubytovacia kapacita bane, keď v roku 1896 dokončili výstavbu 27 úradníckych a robotníckych domov, a tiež mal závod k dispozícii aj vlastnú nemocnicu a hostinec. V bani a pri úprave rúd pracovalo 309 mužov, 15 žien a 27 detí. Pri pražiacich peciach si našlo zamestnanie 78 mužov, päť žien a 16 detí.[20] Napriek výraznej výstavbe a modernizácii však závod produkoval iba zlomkové množstvá rúd a k riadnej ťažbe pristúpil až v roku 1895. Značné finančné prostriedky investované do stavby závodu sa pozitívne prejavili na veľmi rýchlom náraste produkcie, ktorá v roku 1895 činila neuveriteľných 82 562 t surovej rudy (z čoho sa vypražilo a exportovalo 53 378,6 t praženca a 13 574,1 t surovej rudy). V roku 1897 závod dokázal vyprodukovať už 104 912,5 ton železnej rudy, čím sa stal baňou s najväčšou produkciou na Spiši a v spišsko-gemerskej banskej oblasti obsadil druhé miesto po *Rimamuránsko-šalgótarjánskej železiarskej spoločnosti*.[21]

Produkcia závodu nasledujúce roky naďalej rástla, čo viedlo k nárastu robotníctva na 476 mužov, 25 žien a 97 detí v roku 1898.[22] Strojné vybavenie závodu nebolo príliš rozsiahle, nakoľko v roku 1900 mala baňa v Roztokách k dispozícii len štyri parné stroje so spoločným výkonom 76 k a dve dynamá, pričom v podzemí bolo nasadených dvanásť elektrických vŕtačiek. Produkcia dosahovala 20 263 t surovej a 81 740,5 t praženej železnej rudy, medzi hlavné ťažobné banské diela patrili štôlne Katarína, Ernest a František Jozef. V priebehu roka 1901 bol v Roztokách nainštalovaný v šachte nový brzdový stroj.[23] Na začiatku 20. storočia začala spoločnosť rozširovať dobývanie železnej rudy aj do lokality Grétla pri Hnilčíku, kde sa od súkromných ťažiarov odkúpili staršie ťažobné oprávnenia a postupne sa tu začala budovať nová baňa. V roku 1902 vybudovali na kopci Grétla úzkorozchodnú železnicu, ktorou spojili tamojšie bane s montánnou železnicou Roztoky–

[19] KERPELY, Antal: *Das Eisenhüttenwesen in Ungarn zur Zeit des Millenniums*. Budapest 1896, s. 33–34.

[20] DÉRY, Károly: *Magyar bánya-kalauz : Ungarisches Montan-Handbuch*, 4. Wien 1896, s. 72.

[21] WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1897 évben. BKL 31, 1898, č. 24, s. 427; KERPELY, A.: Das Eisenhüttenwesen, s. 34. Podrobná štatistika ťažby a vyvezenej rudy na základe neúplných štatistických údajov nie je možná.

[22] WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1898 évben. BKL 32, 1899, č. 23, s. 446.

[23] DÉRY, Károly: *Magyar bánya-kalauz : Ungarisches Montan-Handbuch,* 5. Wien 1900, s. 76; WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1901 évben. BKL 35, 1902, č. 22, s. 450.

Markušovce. Na prekladacej stanici pod sedlom Šafárka zároveň postavili budovu rudnej separácie, určenú na úpravu železnej rudy z Grétle.[24] Upravená železná ruda sa montánnou železnicou transportovala do pražiarne v Markušovciach. Okrem spomenutej výstavby zaviedla spoločnosť roku 1902 v bani Roztoky prvé vŕtačky typu Fröhlich & Klüpfel poháňané stlačeným vzduchom, čím sa začala postupná výmena elektrických vŕtačiek za efektívnejšie pneumatické.[25]

V roku 1904 rozšírili markušovskú pražiareň a v Roztokách dali do prevádzky novú šachtu Martini, nad ktorou zriadili strojovňu s parným ťažným strojom. V ďalších rokoch spoločnosť investovala do modernizácie ďalších banských zariadení, rozširovania mechanického vŕtania a výstavby dopravných zariadení medzi baňami na kopci Grétla.[26] Napríklad v roku 1905 dali v Roztokách do prevádzky dva nové triediace stroje a v Markušovciach vybudovali šesť nových pražiacich pecí. V tomto čase predstavovala celá energetická základňa bane v Roztokách štyri parné lokomobily, jeden parný kotol, dve dynamá a jeden ťažný stroj. Napriek novým technickým zariadeniam sa produkcia bane Roztoky-Grétla nezvýšila, nakoľko sa veľká časť robotníctva nasadzovala na prieskumné a otvárkové práce. Závod v roku 1905 zamestnával 588 robotníkov a produkcia činila 76 307 t železnej rudy, pričom sa celá exportovala do hornosliezskych železiarní.[27] V roku 1908 začala spoločnosť raziace práce v štôlni Anton na Grétli, kde za pomoci pneumatického vŕtania plánovala otvoriť ďalšie časti železorudného ložiska. Preto v údolí Železného potoka, v lokalite Gezwäng, začala s výstavbou kompresorovne s parným pohonom. Stlačený vzduch bol z kompresorovne dodávaný potrubím do štôlne Nový Anton na pohon pneumatických vŕtačiek systému Fröhlich & Klüpfel.[28]

V priebehu roka 1910 sa v závode Roztoky podarilo dokončiť podzemnú šachtu s hĺbkou 52 m medzi štôlňou Katarína a hlavnou dopravnou štôlňou František Jozef na úrovni triediarne, čím sa stará nákladná lanovka stala nepotrebnou a v roku 1911 bola demontovaná.[29] V súvislosti s rozbehnutím ťažby v oblasti Grétle bola konská trakcia na úzkorozchodnej železnici Grétla–Šafárka v roku 1910 nahradená benzínovými lokomotívami. Na túto železnicu bola neskôr pomocou úklonného výťahu napojená aj nižšie ležiaca štôlňa Francisci, predstavujúca najhlbší obzor banského komplexu na Grétli.[30] Spoločnosť ďalej plánovala zmodernizovať pražiareň v Markušovciach tak, aby sa zlacnil a zdokonalil proces úpravy a praženia sideritu. V roku 1911 tri pražiace pece pokusne vzduchotes-

[24] KLEKNER, Ladislav – POHL, Karol: *Správa a odhad železorudného baníctva Hornosliezskej úč. spol. pre* železničné *potreby, závod Roztoky-Grétla*. Archív Štátneho geologickeho ústavu Dionýza Štúra (ďalej len ŠGÚDŠ) Spišská Nová Ves, inv. č. 1565/1921.

[25] WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1902 évben. BKL 36, 1903, č. 20, zv. 2, s. 527; MAGULA, Rudolf: K vývoju mechanického vŕtania v spišsko-gemerskom rudnom baníctve do roku 1945. In: Kol. aut.: *Z dejín vied a techniky na Slovensku,* V. Bratislava 1969, s. 270.

[26] SNA-SBA, fond BKNV, inv. č. 1704, kart. 330; WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1904 évben. BKL 38, 1905, č. 20, zv. 2, s. 500.

[27] SNA-SBA, fond BKNV, inv. č. 1710, kart. 341–343; WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1905 évben. BKL 39, 1906, č. 24, zv. 2, s. 754, 840–841; DÉRY, Károly: *Magyar bánya-kalauz : Ungarisches Montan-Handbuch*, 6. Wien 1905, s. 100.

[28] WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1908 évben. BKL 42, 1909, č. 24, zv. 2, s. 774–775.

[29] SNA-SBA, fond BKNV, inv. č. 1713, kart. 347; WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1911 évben. BKL 45, 1912, č. 24, zv. 2, s. 814.

[30] WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1910 évben. BKL 44, 1911, č. 24, zv. 2, s. 825–826; Štátny archív Košice – pracovisko Archív Spišská Nová Ves (ďalej len ŠAKE, PA-SNV), fond Magistrát mesta Spišská Nová Ves 1250–1922 (ďalej len MM SNV), inv. č. 713/1910, kart. 10.

ne utesnila a plyny z praženia začala odsávať elektrickým exhaustorom (odsávačom). Problémom bola kvalita surovej železnej rudy, pretože v Roztokách a na Šafárke boli inštalované len obyčajné triediace zariadenia. Aby bola separácia nečistých a medených zložiek z rudy efektívnejšia, bola spoločnosťou naplánovaná stavba rudného prádla priamo pri markušovskej pražiarni, avšak do vypuknutia prvej svetovej vojny sa ju nepodarilo vybudovať.[31]

Závod v tomto čase investoval značné finančné prostriedky do prieskumných prác, pretože ložisko na Roztokách sa pomaly vyčerpávalo a bolo potrebné nájsť nové železorudné žily. V období pred prvou svetovou vojnou závod riešil tiež problém nedostatočných energetických zdrojov pre banskú prevádzku v Roztokách a na Grétli. Namiesto menších roztrúsených strojovní bola v roku 1912 naplánovaná stavba dieselovej elektrárne v Markušovciach s dvojicou dieselových motorov, ktoré poháňali generátory na výrobu striedavého prúdu s výkonom 300 kW. Vyrobený elektrický prúd sa pomocou vysokonapäťového elektrického vedenia rozvádzal do baní na Roztokách i Grétli.[32]

V roku 1913 došlo k prestavbe markušovskej pražiarne, kedy namiesto 36 starších otvorených šachtových pecí inštalovali 32 hermeticky uzatvorených pražiacich pecí, pričom do konca roku stihli dokončiť dvadsať kusov. Nad pecami boli inštalované kužeľové poklopy a každá pec stihla za deň vypražiť 42 t rudy. Exhaustory sa veľmi dobre osvedčili a preto sa pri prestavbe pražiarne už vybavili elektrickými odsávačmi postupne všetky pražiace pece. Vďaka exhaustorom sa pri pražení spotrebovalo menej koksu a samotné praženie bolo rovnomernejšie a dokonalejšie, pretože bolo nezávislé od vonkajších atmosférických podmienok. Pražiace pece po prestavbe dosahovali vyšší výkon a umožňovali aj praženie jemnej železnej rudy vo väčšom množstve. Išlo o prvé pražiace pece s umelým ťahom v spišsko-gemerskej banskej oblasti. V priebehu roka 1913 sa železná ruda z bane začala podľa vlastností separovať do dvoch tried, ktoré následne prešli oddelenou mechanickou úpravou, ale spoločným pražením. Tým sa podarilo zvýšiť priemerný obsah železa v praženej rude na 44 % a tiež spracovať aj nahromadené zásoby prerastenej rudy z minulých rokov. Produkcia závodu v roku 1913 dosahovala 75 695 t surovej železnej rudy. Väčšina produkcie sa do železiarní transportovala v praženom stave, okrem toho sa ešte separovaním rudy podarilo získať 283,8 t medenej rudy, ktorá sa predávala medenej hute v Krompašských železiarňach.[33]

Po sprevádzkovaní dieselovej elektrárne v roku 1913 sa podarilo ručné vŕtanie vývrtov úplne nahradiť mechanickým vŕtaním, čím sa značne zrýchlili prieskumné a raziace práce. Vďaka nasadeniu desiatich nových vŕtačiek systému Flottmann a sedemnástich vŕtačiek systému Fröhlich & Klüpfel sa mohli vyťažiť aj tie časti ložiska, ktoré by sa pri ručnom vŕtaní finančne nevyplatili.[34] V roku 1914 sa hlavné prieskumné práce zameriavali na oblasť žily Breiter Gang, kde sa síce podarilo objaviť menšie žilky, ale sľubnejšie výsledky sa ukázali v prípade Grétle, kde novo

[31] WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1911 évben. BKL 45, 1912, č. 24, zv. 2, s. 814.

[32] SNA-SBA, fond BKNV, inv. č. 1714, kart. 350 a inv. č. 1715, kart. 351; WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1912 évben. BKL 46, 1913, č. 24, zv. 2, s. 783–784; IDEM: Magyarország bánya- és kohóipara 1913 évben. BKL 48, 1915, č. 12, zv. 1, s. 444–445.

[33] SNA-SBA, fond BKNV, inv. č. 1714, kart. 350; WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1912 évben. BKL 46, 1913, č. 24, zv. 2, s. 783–784; IDEM: Magyarország bánya- és kohóipara 1913 évben. BKL 48, 1915, č. 12, zv. 1, s. 444–445.

[34] Ibidem.

objavené rudné žily v štôlni Francisci zabezpečili dostatočné zásoby sideritu na nasledujúce roky. Vďaka dokončeniu rozsiahlej investičnej výstavby v priebehu roka 1913 stúpla kapacita spracovateľnej rudy závodu za rok na 100 000 ton rudy, čo sa však v dôsledku vypuknutia prvej svetovej vojny a mobilizácie robotníctva nepodarilo dosiahnuť. V dôsledku nedostatku ropy a ropných produktov po vypuknutí vojny mala prevádzka elektrárne vážne problémy a plánované spustenie modernizovanej pražiarne sa nepodarilo. Nové pražiace pece tak museli železnú rudu pražiť starým spôsobom, teda bez exhaustorov a bez hermetického utesnenia. V rámci ďalšieho šetrenia závod upustil od prácneho rozdeľovania surovej železnej rudy na dve triedy, pretože to značne zvyšovalo rozdiel medzi výrobnými nákladmi a predajnou cenou praženej rudy. Po vypuknutí vojny sa spracovávali len kvalitnejšie rudy I. triedy, pričom horšia ruda II. triedy bola skladovaná na haldách dovtedy, kým sa nezlepšila hospodárska situácia a nebolo rentabilné rudu spracovať. Pražením len kvalitnejšej surovej rudy sa obsah železa v praženej rude zvýšil na 47 %.[35]

Vyhlásenie mobilizácie sa na prevádzke závodu prejavilo značne negatívne. Nedostatok nafty pre dieselovú elektráreň obmedzil prevádzku závodu len na dennú zmenu, v dôsledku čoho klesla priemerná mesačná produkcia bane zo 7 800 t na 3 787 t. Problémom bol aj nedostatok pracovníkov, pretože zo závodu narukovalo 92 baníkov, 18 pracovníkov z pražiarne a dvaja dozorcovia. Od augusta 1914 bola preto obmedzená prevádzka pražiarne a z 28 funkčných pecí bolo v prevádzke len 14 kusov, čím klesla produkcia praženej rudy zo 6 000 na 2 000 mesačne. Vyťaženie hlavných železničných ťahov navyše komplikovalo export železnej rudy d o hornosliezskych železiarní a v druhej polovici roka 1914 bol na istý čas dokonca úplne prerušený. Do konca roku 1914 sa síce podarilo vyťažiť 73 538 t železnej rudy, čo predstavovalo len minimálny pokles oproti minulému roku,[36] ale po modernizácii technického vybavenia bol závod dimenzovaný na ťažbu nad 100 000 ton rudy. Problémom bol aj export, pretože vyviezť sa stihlo len 28 123 t praženej, 439,5 t surovej a 16,3 t medenej rudy. Pokles exportu praženej rudy oproti minulému roku dosahoval 40 %.[37]

Podnikanie firmy Oberschlesische Eisenindustrie AG für Bergbau- und Hüttenbetrieb (závod Vondrišel)

Firma *Oberschlesische Eisenindustrie AG für Bergbau- und Hüttenbetrieb*[38] (Hornosliezska železiarska spoločnosť pre banskú a hutnú prevádzku), so sídlom v meste Gliwice bola jednou z posledných väčších banských spoločností, ktorá sa etablovala v spišskom železorudnom baníctve. Pre svoje hornosliezske železiarne Julienhütte v Bobreku, Herminenhütte v Labande a Baildonhütte v Dombe pri Katowiciach spočiatku zakúpila ako železorudnú základňu bane v Elbingerode v Sasku-Anthaltsku a Brotterode v Durínsku.[39] Na začiatku 20. storočia však

[35] SNA-SBA, fond BKNV, inv. č. 1716, kart. 352–354; WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1914 évben. BKL 49, 1916, č. 12, zv. 1, s. 495.

[36] Ibidem, s. 496.

[37] Ibidem.

[38] V ďalšom texte len *Oberschlesische Eisenindustrie AG.*

[39] Podľa FRUŹYŃSKI, A.: Huty, s. 79–80, 98–99, 123–125; DEUTSCH, P.: Die oberschlesische

prenikla aj do hornouhorského baníctva a v roku 1901 odkúpila banské enklávy starého ťažiarstva Karol v hornej časti osady Bindt, kde plánovala vykonávať ťažbu železných rúd. V ďalších rokoch svoj majetok rozšírila o ďalšie banské polia a výhradné kutiská nielen v Bindte, ale aj na kopci Grétla.[40]

Okrem odkúpenia baní v okolí Bindtu využila firma *Oberschlesische Eisenindustrie AG* ponuku na odkúpenie staršej železiarne Gustáva Scholtza v neďalekom Vondrišli (dnes Nálepkovo). Táto investícia bola veľmi výhodnou, pretože okrem huty s drevouhoľnou vysokou pecou získala aj rozsiahle banské polia s niekoľkými štôlňami, kde sa ťažila kvalitná sideritová ruda pre železiareň. Celý novo získaný majetok v katastri Vondrišla si však vyžadoval značné finančné investície a modernizáciu, k čomu firma pristúpila až v neskoršom období. Spočiatku spoločnosť ponechala starú hutu v prevádzke a vyrobené surové železo expedovala na konečnú úpravu do hornosliezskych železiarní. Pre hutu dobývali rudu staršie bane v okolí Vondrišla. Západné vondrišelské ložisko bolo otvárané hlavne štôlňou Gustáv a najvyššie položenou štôlňou Móric, medzi obzormi Móric a Gustáv ležali ešte hlbinné obzory Georg a Rudolf. Na prieskum západných častí ložiska bola neskôr otvorená štôlňa Max, ktorá mala preskúmať staršie ložisko, ktoré bolo kedysi otvárané štôlňami Gertrúda, Vyšný Max a Spodný Max. V Bindte spoločnosť vlastnila štôlňu Karol a na základe zmluvy o prenájme využívala na dopravu vyťaženej rudy najnižšie zaústenú štôlňu Friedrich vlastnenú *Těšínskou komorou*.[41]

Po odkúpení banského majetku v Bindte a vo Vondrišli firma pristúpila k investičnej výstavbe, pričom prvé stavebné práce sa realizovali v Bindte. V roku 1901 tu spoločnosť začala so stavbou novej pražiarne železných rúd so šiestimi šachtovými pecami, určenými na praženie vyťaženej rudy z bindtských štôlní.[42] Pre dopravu vypraženej rudy ku Košicko-bohumínskej železnici chcela firma najprv vybudovať vlastný dopravný systém, avšak napokon sa rozhodla využiť existujúcu úzkorozchodnú montánnu železnicu Bindt–Markušovce v majetku *Těšínskej komory*. S jej vlastníkom uzatvorila prepravnú zmluvu a spolupodieľala sa na oprave a elektrifikácii montánnej železnice. V lete 1902 bola oprava a modernizácia trate dokončená a podľa uzatvorenej zmluvy medzi oboma spoločnosťami mala *Oberschlesische Eisenindustrie AG* platiť *Těšínskej komore* 11 halierov za jeden q železnej rudy, ak množstvo prepravenej rudy nepresiahne 25 000 t za rok. Ak by bola preprava vyššia, tak za rok mala spoločnosť platiť deväť halierov za jeden q rudy pri množstve rudy nad 25 000 t.[43] Ďalej spoločnosť začala hĺbiť vlastnú šachtu Friedrich medzi rovnomennou štôlňou a pražiarňou, slúžiacou na vyťahovanie rudy, koksu a iného materiálu na úroveň pražiacich pecí.

Montanindustrie, s. 49–53.

[40] JANČURA, Marián: Súkromné podnikanie v baníctve na Spiši v 18 a 19. storočí. In: KREMPSKÁ, Zuzana – ŠTEVÍK, Miroslav (eds.): *Spiš : vlastivedný zborník,* 8. Spišská Nová Ves 2016, s. 54–55; JANČURA, Marián – GREISEL, Miloš – PATERA, Lukáš: *Podzemná gotika : Inventarizácia a výskum historických banských* štôlní *v Hnilčíku*. Hnilčík 2011, s. 24–26; WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1901 évben. BKL 35, 1902, č. 22, s. 450.

[41] PATERA, Lukáš: Podnikanie akciových spoločností v baníctve obce Vondrišel (1900–1939). In: LACKO, Miroslav (ed.): *Montánna história,* 10. Limbach 2019, s. 274–279; KLEKNER, L. – POHL, K.: Správa o banskom majetku, s. 1, 7.

[42] WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1901 évben. BKL 35, 1902, č. 22, s. 450.

[43] PATERA, Lukáš: Dejiny unikátnej úzkorozchodnej železnice Bindt – Markušovce. In: LACKO, Miroslav (ed.): *Montánna história,* 7. Limbach 2015, s. 314–341. K tomu pozri aj ZAO, fond Báňská a hutní společnost – Generální ředitelství (ďalej len BH-GŘ), inv. č. 2286, kart. 414.

Nad touto šachtou bola vztýčená drevená veža elektrického vertikálneho výťahu. Elektrická energia k pohonu výťahu bola dodávaná z elektrocentrály v Markušovskej doline vo vlastníctve *Těšínskej komory*, ktorá napájala prúdom spomínanú úzkorozchodnú železnicu.[44]

Po odkúpení banského majetku v obci Vondrišel sa spoločnosť pustila do prieskumných prác, aby podchytila všetky dobývateľné rudné zásoby v revíri. Spoločnosť mohla vychádzať z posudku Arpáda Zsigmondyho z roku 1899, ktorý odhadoval zásoby v západnej časti vondrišelského revíru na celkom 712 000 t sideritu.[45] Medzitým sa začala ťažba železnej rudy v Bindte a len v roku 1902 sa zo štôlne Karol podarilo vyťažiť 9 459 ton rudy, pričom v ďalších rokoch produkcia baní stúpala vďaka nasadeniu mechanických vŕtačiek.[46] Okrem tavenia rúd vo Vondrišli sa hlavná pozornosť spoločnosti venovala rozsiahlym prieskumom a prípravným prácam v západnej časti revíru.[47]

V rokoch 1903 až 1906 v Bindte vrcholila ťažba rudy, ktorá dosahovala viac než 30 000 ton ročne. Od roku 1906 začala produkcia klesať v dôsledku znižujúcich sa zásob železnej rudy a preto *Oberschlesische Eisenindustrie AG* plánovala ťažbu presunúť z Bindtu do Vondrišla a na základe priaznivého rudného prieskumu tam otvoriť nové časti ložiska. Ťažba v štôlni Karol v Bindte bola napokon pre vyčerpanie ložiska definitívne zastavená vo februári 1909.[48] Od tohto momentu sa celková pozornosť závodu obrátila na vondrišelský revír, kde sa plánovala výstavba nového spracovateľského závodu. Ťažba železnej rudy vo Vondrišli sa začala v roku 1910 po dokončení otvárky ložiska, kedy sa podarilo podchytiť dostatočné zásoby železnej rudy. Produkcia sideritu z bane Gustáv v roku 1910 dosiahla 21 621,7 t surovej rudy a závod zamestnával 204 robotníkov.[49]

Po požiari železiarne vo Vondrišli na konci prvého decénia 20. storočia spoločnosť *Oberschlesische Eisenindustrie AG* rezignovala na ďalšiu hutnícku činnosť na Spiši a zamerala sa už len na ťažbu železnej rudy. Z tohto dôvodu musela namiesto zastavenej bane v Bindte vybudovať nový ťažobný závod v samotnom Vondrišli, kde by prebiehala ťažba, doprava a úprava rudy podľa moderných štandardov. Pri bani Gustáv chýbali potrebné úpravnícke zariadenia či zdroje energie a navyše sa pražiareň železných rúd nachádzala vo vzdialenom Bindte. Aby bola ťažba rentabilná a efektívna, bolo potrebné vybudovať zariadenia na úpravu rudy, vhodný zdroj elektrickej energie a vhodnú banskú a povrchovú dopravu. Prioritu medzi novými zariadeniami malo hlavne spojenie izolovaného Vondrišla s Bindtom, pretože až po vyriešení odvozu rudy zo závodu v ňom mohla byť začatá rozsiahlejšia investičná výstavba.

Na prepravu vyťaženej rudy z vondrišelských baní bola do konca roku 1910 vybudovaná nákladná lanovka typu Pohlig s dĺžkou 4 526 m, schopná za hodinu prepraviť osemnásť ton rudy. Po dokončení lanovky bola pražiareň v Bindte postupne rozšírená na konečný

---

44 JANČURA, Marián: Baníctvo hnilčíckeho Bindtu : Prehľadová štúdia. In: LACKO, Miroslav (ed.): *Montánna história,* 4. Limbach 2011, s. 143; SNA-SBA, fond Železorudné bane Spišská Nová Ves n. p. (ďalej len ŽBNV), inv. č. 716, 1159.

45 WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1902 évben. BKL 36, 1903, č. 20, zv. 2, s. 512; odkaz na tento posudok je v KLEKNER, L. – POHL, K.: Správa o banskom majetku, s. 8.

46 WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1902 évben. BKL 36, 1903, č. 20, zv. 2, s. 528; IDEM: Magyarország bánya- és kohóipara 1903 évben. BKL 37, 1904, č. 20, zv. 2, s. 516.

47 SNA-SBA, fond Banská a hutná spoločnosť, banské riaditeľstvo v Moravskej Ostrave 1881–1946 (ďalej len BRM), inv. č. 498.

48 JANČURA, M.: Baníctvo hnilčíckeho Bindtu, s. 143; SNA-SBA, fond BRM, inv. č. 498. Podrobná štatistika ťažby a vyvezenej rudy na základe neúplných štatistických údajov nie je možná.

49 DÉRY, K.: *Magyar bánya-kalauz : Ungarisches Montan-Handbuch*, 7. Wien 1910, s. 114; SNA-SBA, fond BRM, inv. č. 498.

počet osemnásť šachtových pecí.[50] Okrem toho boli pre negatívny výsledok prieskumu v júni 1910 zastavené všetky dobývacie práce na Grétli. Po dokončení lanovky sa napokon v priebehu roka 1911 začali stavebné práce na výstavbe moderných úpravníckych zariadení a pohonných zdrojov v priestore závodu Vondrišel. Na úpravu vyťaženej rudy bola vybudovaná triediareň a rudné prádlo, kde sa ruda oddeľovala od jalových zložiek a iných nerastov.[51]

Na pohon strojných zariadení bola postavená budova strojovne a elektrickej centrály, kde boli nainštalované dve parné lokomobily, napojené na generátory na výrobu striedavého prúdu s výkonom 200 kW pre všeobecnú potrebu závodu. Dostatočný výkon elektrocentrály umožnil elektrifikovať aj podzemnú železnicu v štôlni Gustáv.[52] Výstavba nových úpravníckych, pohonných a dopravných zariadení zvýšila ťažbu takmer dvojnásobne. Kým v roku 1911 ťažba rudy zo štôlne Gustáv dosahovala 24 000 ton, v roku 1912, po uvedení do prevádzky všetkých nových zariadení, sa ťažba zvýšila na 47 000 ton. Ťažba však v nasledujúcom roku klesla, pretože vydobytých bolo 45 860,7 ton a klesajúcu tendenciu si zachovala aj po ďalšie roky. V tomto roku vyviezla spoločnosť do hornosliezskych železiarní v surovom stave 2 918,6 ton sideritu a 17 042,5 ton praženca, ostatnú produkciu speňažila v miestnych hutách v Uhorsku.[53]

Baňa Vondrišel v roku 1914 vyprodukovala 31 763,2 t surovej železnej rudy, z ktorej do zahraničia vyviezli v surovom stave len 512 t a v praženom stave 5 040,6 t. Závod v čase vypuknutia prvej svetovej vojny zamestnával 212 mužov, 17 žien a 34 detí, pri pražiacich peciach zas 24 mužov, 10 žien a 15 detí. V roku 1914 od začiatku mobilizácie do konca roka bolo naverbovaných 115 pracovníkov bane a traja dôstojníci armády. Nedostatok pracovných síl po vyhlásení mobilizácie viedol k poklesu ťažby a problémom s exportom rudy.[54]

Podnikanie firmy Vereinigte Königs- und Laurahütte AG für Bergbau- und Hüttenbetrieb (závod Roberti v Gelnici)

Atraktívnou baníckou lokalitou koncom 19. storočia bolo aj okolie mesta Gelnica, kde v tomto období skrachovalo viacero ekonomicky slabých banských ťažiarstiev podnikajúcich v ťažbe železnej, medenej a striebornej rudy, čo spôsobovalo uvoľňovanie banských polí pre nových podnikateľov. Na prelome 19. a 20. storočia sa tak dostala Gelnica do hľadáčiku hornosliezskej spoločnosti *Vereinigte Königs- und Laurahütte Aktiengesellschaft für Bergbau- und Hüttenbetrieb* so sídlom v Berlíne, ktorá si v roku 1899 odkúpila banské polia severovýchodne od mesta. Spoločnosť patrila

[50] WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1910 évben. BKL 44, 1911, č. 24, zv. 2, s. 823–825; SNA-SBA, fond BKNV, inv. č. 4163, 1712, kart. 346; Štátny archív v Prešove – pracovisko Spišský archív v Levoči (ďalej len ŠAPO, SpA-L), fond Župa spišská 1860–1922 (ďalej len ŽS), PŽ, sign. 4808/1910, kar. 1429, s. 2; PATERA, Lukáš: Nákladné lanovky v spišsko-gemerskej banskej oblasti. In: LACKO, Miroslav (ed.): *Montánna história,* 8–9. Limbach 2017, s. 238–243.

[51] MAGULA, Rudolf: Vývoj úpravy rúd v Spišsko-gemerskom Rudohorí v rokoch 1850 až 1945. In: Kol. aut.: Štúdie *z dejín banskej techniky,* XI. Bratislava 1985, s. 96; WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1910 évben. BKL 44, 1911, č. 24, zv. 2, s. 823–825; SNA-SBA, fond ŽBNV, inv. č. 311; fond BKNV, inv. č. 1713, kart. 347; WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1911 évben. BKL 45, 1912, č. 24, zv. 2, s. 814.

[52] SNA-SBA, fond BKNV, inv. č. 1713, kart. 347–348.

[53] Ibidem, fond BRM, inv. č. 498.

[54] WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1914 évben. BKL 49, 1916, č. 12, zv. 1, s. 496.

medzi najväčšie koncerny na poli montánneho a hutníckeho podnikania v Prusku. Oficiálne vznikla v roku 1871 spojením dvoch významných hornosliezskych železiarní Königshütte a Laurahütte, patriacich v 19. storočí medzi najvyspelejšie pruské železiarne.[55] Odkúpením gelnických baní sa snažila rozšíriť vlastnú železorudnú základňu, avšak najbohatšie železorudné ložiská v tejto oblasti už boli dávno obsadené.

Banské práce v Gelnici začala spoločnosť v roku 1900, kedy opravila starú dedičnú štôlňu Roberti a vykonala v nej rudný prieskum. Razenie štôlne pokračovalo rýchlym tempom vďaka nasadeniu elektrického mechanického vŕtania s dvoma vŕtačkami. Elektrickú energiu pre vŕtačky získavala spoločnosť z mestskej elektrárne v Gelnici určenej pre verejné osvetlenie. Pri štôlni vystavali novú pražiareň železných rúd s tromi pražiacimi pecami a pred ústím štôlne postavili kanceláriu, kováčsku dielňu a sklad.[56] V roku 1901 vystavali tri nové pražiace pece, zakúpili elektrické dynamo na pohon elektrických vŕtačiek a v roku 1904 vybudovali parnú centrálu na pohon kompresora. Na povrchu bola v roku 1907 vybudovaná malá triediareň na železnú rudu. Ťažba železnej rudy v závode Roberti dosiahla za rok 1902 iba 3 671,4 t, v roku 1903 stúpla nepatrne na 4 766,3 ton.[57]

Firma v okolí Gelnice pôsobila až do záveru prvého desaťročia 20. storočia. Po viacerých problémoch so zvýšením ťažby a jej finančnou výnosnosťou bola napokon spoločnosť v apríli 1909 nútená banskú činnosť zastaviť.[58] Spoločnosť zatvorila baňu Roberti, časť strojného zariadenia demontovala a odviezla do svojich závodov v Pruskom Sliezsku. Od založenia banského závodu v roku 1899 do jeho zatvorenia sa tu vyťažilo 52 268,5 t železnej rudy, väčšina produkcie putovala do hornosliezskej železiarne Laurahütte.[59]

Podnikanie firmy Kattowitzer Aktiengesellschaft für Bergbau und Eisenhütten--Betrieb (závod Smolnícka huta)

Poslednou pruskou akciovou spoločnosťou, podnikajúcou v železorudnom baníctve v obvode Banského kapitanátu v Spišskej Novej Vsi, bola firma *Kattowitzer Aktiengesellschaft für Bergbau und Eisenhütten-Betrieb* so sídlom v Katoviciach. Spoločnosť si na samotnom začiatku 20. storočia vybudovala v priestore obce Smolnícka Huta malý železorudný závod na železnú rudu a tiež odkúpila starú železiareň v Lúčke na Gemeri s okolitými baňami. Motiváciou firmy k zakúpeniu spišských baní

[55] Železiareň Königshütte bola založená v roku 1797 pruským štátom, železiareň Laurahütte neďaleko Bytomu vznikla v roku 1838 a spadala do majetku magnáta Huga Henckela von Donnersmarck. V roku 1864 odkúpil gróf Henckel von Donnersmarck vtedy technicky zastaranú Königshütte a po rekonštrukcii boli obe huty spojené pod hlavičkou akciovej spoločnosti *Vereinigte Königs- und Laurahütte Aktiengesellschaft für Bergbau- und Hüttenbetrieb*, čím sa vytvoril jeden z najsilnejších železiarskych a priemyselných koncernov v Prusku. FRUŹYŃSKI, A.: Huty, s. 84.

[56] SNA-SBA, fond Komisariát Gelnica 1855–1924 (ďalej len KG), inv. č. 213, kart. 106–108; WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1900 évben. BKL 34, 1901, č. 18, s. 315.

[57] SNA-SBA, fond KG, inv. č. 217, kart. 115–116; WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1902 évben. BKL 36, 1903, č. 20, zv. 2, s. 528; Ibidem, 15. december 1903, zv. 2, č. 22, s. 657; IDEM: Magyarország bánya- és kohóipara 1903 évben. BKL 37, 1904, č. 24, zv. 2, s. 786; DÉRY, Károly: *Magyar bánya-kalauz : Ungarisches Montan-Handbuch*, 6. Wien 1905, s. 106.

[58] *Jó szerencsét* 3, 20. 3. 1910, č. 25, s. 476.

[59] WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1911 évben. BKL 45, 1912, č. 24, zv. 2, s. 824.

bola snaha zvýšiť dodávky železnej rudy pre svoje železiarne v Hornom Sliezsku. Všetka vyťažená ruda z bane v Smolníckej Hute tak bola exportovaná do železiarne Hubertushütte pri Morgenrothe (dnes Chebzie).[60]

Po získaní uvedeného banského majetku sa firma orientovala najmä na výstavbu ťažobného závodu, prevádzka železiarne v Lúčke bola po krátkej pokusnej výrobe napokon v januári 1903 zastavená. Neúspechom skončili aj banské práce v okolí železiarne, ktoré nepriniesli požadovaný výsledok.[61] Medzitým v Smolníckej hute začala spoločnosť v roku 1900 s razením štôlne Horná Eugénia a v roku 1903 tu už vydobyla 5 678 t železnej rudy.[62] Ruda bola k železničnej stanici v Smolníckej Hute od roku 1905 prepravovaná novou lanovkou typu Pohlig a na stanici ďalej vybudovali pražiareň železných rúd s piatimi pecami.[63] Napriek rozsiahlym finančným investíciám do smolníckeho baníctva sa spoločnosti nedarilo zvyšovať ťažbu, pretože sa najviac energie venovalo razeniu štôlní, pričom všetky práce v hornine prebiehali neefektívnym ručným vŕtaním. V roku 1906 preto ťažba dosahovala len 5 209 t, v roku 1906 síce stúpla na 18 074 t, ale do roku 1910 klesla na 7 265 t.[64]

Aby bolo možné urýchlenie razenia banských diel a zvýšenie ťažby, začala spoločnosť v roku 1909 s modernizáciou, kedy pri bani inštalovala parný stroj s kompresorom a vyrábala stlačený vzduch pre pohon dvoch pneumatických vŕtačiek typu Fröhlich & Klüpfel.[65] V roku 1911 bola v podzemí vyhĺbená slepá šachta spájajúca obzory štôlní Horná a Dolná Eugénia.[66] Zavedenie mechanických vŕtačiek sa na produkcii bane takmer neodrazilo (v roku 1913 bane v Smolníckej Hute vyťažili len 16 000 ton rudy), pretože väčšina robotníkov bola stále nasadená na prieskumné práce v snahe nájsť väčšie ložiská sideritu.[67] V roku 1914 boli napokon prieskumné práce zastavené s negatívnym výsledkom. Väčším problémom sa však ukázalo vypuknutie Veľkej vojny, kedy po vyhlásení mobilizácie zo závodu narukovalo 30 % z celkových 74 baníkov, čím sa ďalšia ťažba stala nereálnou. Spoločnosť preto musela zastaviť prevádzku závodu a export železných rúd cez hranice do Pruska.[68]

---

[60] Spoločnosť bola založená 11. júna 1889 a prevzala železiarsky majetok a bane od grófa Franza Huberta von Tiele-Wincklera. V maďarsky písanej korešpondencii s uhorskými úradmi firma vystupovala ako *Kattowitzi bánya- és kohómü-részvénytársaság*, v preklade Katovická banská a hutná spoločnosť.

[61] ŠARUDYOVÁ, Mária: *Topografia železiarní na Slovensku v 19. storočí*. Košice 1989, s. 120; WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1902 évben. BKL 36, 1903, č. 20, zv. 2, s. 531; IDEM: *Magyarország bánya- és kohóipara 1904 évben*. BKL 37, 1905, č. 20, zv. 2, s. 501.

[62] IDEM: Magyarország bánya- és kohóipara 1903 évben. In: BKL 37, 1904, č. 24, zv. 2, s. 786.

[63] SNA-SBA, fond BKNV, inv. č. 1708, kart. 337–339; PATERA, L.: Nákladné lanovky, s. 255; WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1905 évben. BKL 39, 1906, č. 24, zv. 2, s. 754.

[64] Ibidem, s. 842; IDEM: Magyarország bánya- és kohóipara 1906 évben. BKL 40, 1907, č. 24, zv. 2, s. 860; DÉRY, Károly: *Magyar bánya-kalauz : Ungarisches Montan-Handbuch*, 7. Wien 1910, s. 126.

[65] SNA-SBA, fond BKNV, inv. č. 1711, kart. 344; BARTALSKÝ, Ján a kol.: *Smolník : Mesto medenorudných baní*. Bratislava 1993, s. 177, 228; WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1909 évben. BKL 43, 1910, č. 24, zv. 2, s. 792.

[66] JANČURA, Marián a kol.: *Technické pamiatky spojené s banskou a hutníckou* činnosťou *na Spiši,* IV: *Smolník, Smolnícka Huta, Úhorná*. Spišská Nová Ves 2021, s. 116–119; BARTALSKÝ, J.: Smolník, s. 188.

[67] WAHLNER, A.: Magyarország bánya- és kohóipara 1913 évben. BKL 48, 1915, č. 12, zv. 1, s. 448.

[68] IDEM: Magyarország bánya- és kohóipara 1914 évben. BKL 49, 1916, č. 12, zv. 1, s. 499.

Záver

Problematika ťažby a dovozu železných rúd pre významné železiarne v Hornom Sliezsku je v slovenskej i českej historiografii nespracovanou témou. Pruské spoločnosti pôsobiace v hutnom priemysle začali o uhorské železné rudy prejavovať záujem už v 80. rokoch 19. storočia, kedy odkupovali väčšie objemy rúd od cudzích podnikateľov a akciových spoločností, ktoré si v spišsko-gemerskej banskej oblasti budovali vlastné železorudné základne (napríklad od baní Bindt a Máriahuta vo vlastníctve *Těšínskej komory*). Z hornosliezskych železiarní si však vlastné bane na Spiši a Gemeri vybudovali len štyri akciové spoločnosti, a to *Oberschlesische Eisenbahn-Bedarf AG* s hutou Friedenshütte, *Oberschlesische Eisenindustrie AG* so železiarňou Julienhütte, *Vereinigte Königs- und Laurahütte AG* s dvojicou železiarní a napokon *Kattowitzer AG für Bergbau und Eisenhütten-Betrieb* so železiarňou Hubertushütte. Tieto spoločnosti si od 90. rokov 19. storočia postupne vystavali moderné spracovateľské závody a celú produkciu vyťaženej rudy exportovali do vlastných hornosliezskych železiarní. Narastajúci export železných rúd z uhorského územia do zahraničia sa stával vážnym problémom, ktorý bol vtedajšími hospodárskymi a politickými kruhmi opakovane kritizovaný, avšak uhorská vláda nedokázala prijať patričné opatrenia a vývozu zabrániť. Hornouhorské železorudné bane sa na prelome 19. a 20. storočia stali životne dôležitým zásobovateľom mnohých rakúskych a pruských železiarní, avšak už pred prvou svetovou vojnou tieto bane svojou produkciou nedokázali pokryť celú potrebu zahraničných železiarní a dostávali sa do konkurenčného boja s kvalitnejšou švédskou rudou. Podnikanie pruských spoločností v spišsko-gemerskej banskej oblasti výrazne skomplikovalo vypuknutie prvej svetovej vojny, ale k ukončeniu banskej činnosti došlo až po jej skončení.

Bibliografie

Archívne pramene

Archiv Vítkovice a.s., fond Vítkovické horní a hutní těžířstvo 1828–1945
Slovenský banský archív (ďalej SBA) v Banskej Štiavnici, fond Banský kapitanát v Spišskej Novej Vsi 1855–1933
SBA v Banskej Štiavnici, fond Banská a hutná spoločnosť, banské riaditeľstvo v Moravskej Ostrave 1881–1946
SBA v Banskej Štiavnici, fond Banská a hutnícka spoločnosť, banská správa Máriahuta
SBA v Banskej Štiavnici, fond Drevársky a banský priemysel, úč. spol. v Markušovciach
SBA v Banskej Štiavnici, fond Komisariát Gelnica 1855–1924
SBA v Banskej Štiavnici, fond Železorudné bane Spišská Nová Ves n. p.
Štátny archív Košice – pracovisko Archív Spišská Nová Ves, fond Magistrát mesta Spišská Nová Ves 1250–1922
Štátny archív v Prešove – pracovisko Spišský archív v Levoči, fond Župa spišská 1860–1922, PŽ
Zemský archív v Opavě (ďalej ZAO), fond Báňská a hutní společnost – Generální ředitelství
ZAO, fond Knížecí komora Těšínska 1439–1922

Tlačené pramene

DÉRY, Károly: *Magyar bánya-kalauz : Ungarisches Montan-Handbuch*, 3–7. Wien 1892, 1896, 1900, 1905, 1910.
Jó szerencsét
KERPELY, Antal: *Das Eisenhüttenwesen in Ungarn zur Zeit des Millenniums*. Budapest 1896.
KLEKNER, Ladislav – POHL, Karol: Správa a odhad železorudného baníctva Hornosliezskej úč. spol. pre železničné potreby, závod Roztoky-Grétla. In: Archív ŠGÚDŠ Spišská Nová Ves, inv. č. 1565/1921.
Oberschlesischen Berg- und Hüttenmannischen Verein : *Verzeichnis der Oberschlesischen Berg- und*

Hüttenwerke : Zusammengestellt nach der Statistik der Oberschl. Berg- und Hüttenwerke für das Jahr 1906. Kattowitz 1907.

WAHLNER, Aladár: Magyarország bánya- és kohó-ipara 1898 évben. *Bányaszati és kohászati lapok* 32, Budapešť 1. november 1899, č. 21, s. 393–398; 15. november 1899, č. 22, s. 417–424; 1. december 1899, č. 23, s. 439–455, 15. december 1899, roč. 32, č. 24, s. 465–486.

WAHLNER, Aladár: Magyarország bánya- és kohóipara 1899 évben. *Bányaszati és kohászati lapok* 33, Budapešť 15. september 1900, č. 17–18, s. 264–271; 1. október 1900, č. 19, 293–296; 15. október 1900, č. 20, s. 307–312; 1. november 1900, č. 21, s. 323–325; 15. november 1900, č. 22, s. 342–346; 1. december 1900, č. 23, s. 357–362; 15. december 1900, č. 24, s. 376–383.

WAHLNER, Aladár: Magyarország bánya- és kohóipara 1900 évben. *Bányaszati és kohászati lapok* 34, Budapešť 1. september 1901, č. 17, s. 293–298; 15. september 1901, č. 18, s. 309–316; 1. október 1901, č. 19, s. 325–328; 15. október 1901, č. 20, s. 345–349; 1. november 1901, č. 21, s. 364–372; 15. november 1901, č. 22, s. 389–395; 1. december 1901, č. 23, s. 411–418; 15. december 1901, č. 24, s. 425–434.

WAHLNER, Aladár: Magyarország bánya- és kohóipara 1901 évben. *Bányaszati és kohászati lapok* 35, Budapešť 15. október 1902, č. 20, s. 394–397; 1. november 1902, č. 21, s. 419–426; 15. november 1902, č. 22, s. 448–464; 1. december 1902, č. 23, s. 492–505; 15. december 1902, č. 24, s. 542–551.

WAHLNER, Aladár: Magyarország bánya- és kohóipara 1902 évben. *Bányaszati és kohászati lapok* 36, zv. 2., Budapešť 15. október 1903, č. 20, s. 505–537; 1. november 1903, č. 21, s. 569–607; 15. november 1903, č. 22, s. 641–664.

WAHLNER, Aladár: Magyarország bánya- és kohóipara 1903 évben. *Bányaszati és kohászati lapok* 37, zv. 2., Budapešť 15. október 1904, č. 20, s. 497–521; 1. november 1904, č. 21, s. 562–579; 15. november 1904, č. 22, s. 625–647; 1. december 1904, č. 23, s. 726–740; 15. december 1904, č. 24, s. 779–795.

WAHLNER, Aladár: Magyarország bánya- és kohóipara 1904 évben. *Bányaszati és kohászati lapok* 38, zv. 2, Budapešť 15. október 1905, č. 20, s. 473–510; 1. november 1905, č. 21, s. 545–569; 15. november 1905, č. 22, s. 609–636; 1. december 1905, č. 23, s. 673–688; 15. december 1905, č. 24, s. 737–757.

WAHLNER, Aladár: Magyarország bánya- és kohóipara 1905 évben. In BKL, Budapešť 15. december 1906, roč. 39, zv. 2, č. 24, s. 737–851.

WAHLNER, Aladár: Magyarország bánya- és kohóipara 1906 évben. In BKL, Budapešť 15. december 1907, roč. 40, zv. 2, č. 24, s. 705–870.

WAHLNER, Aladár.: Magyarország bánya- és kohóipara 1907 évben. In BKL, Budapešť 15. december 1908, roč. 41, zv. 2., č. 24, s. 697–862.

WAHLNER, Aladár: Magyarország bánya- és kohóipara 1908 évben. In BKL, Budapešť 15. december 1909, roč. 45, zv. 2, č. 24, s. 720–896.

WAHLNER, Aladár: Magyarország bánya- és kohóipara 1909 évben. In BKL, Budapešť 15. december 1910, roč. 43, zv. 2, č. 24, s. 737–923.

WAHLNER, Aladár: Magyarország bánya- és kohóipara 1910 évben. In BKL, Budapešť 15. december 1911, roč. 44, zv. 2, č. 24, s. 755–946.

WAHLNER, Aladár: Magyarország bánya- és kohóipara 1911 évben. In BKL, Budapešť 15. december 1912, roč. 45, zv. 2, č. 24, s. 753–1019.

WAHLNER, Aladár: Magyarország bánya- és kohóipara 1912 évben. In BKL, Budapešť 15. december 1913, roč. 46, zv. 2, č. 24, s. 705–1064.

WAHLNER, Aladár: Magyarország bánya- és kohóipara 1913 évben. In BKL, Budapešť 15. jún 1915, roč. 48, zv. 1, č. 12, s. 353–772.

WAHLNER, Aladár: Magyarország bánya- és kohóipara 1914 évben. In BKL, Budapešť 15. jún 1916, roč. 49, zv. 1, č. 12, s. 387–852.

Literatúra

BARTALSKÝ, Ján a kol.: *Smolník : Mesto medenorudných baní*. Bratislava 1993.

BOHUŠ, Oldřich: Historie Žofinské hutě v Ostravě. In: RASL, Zdeněk (ed.): *Z dějin hutnictví*, 11. Praha 1982, s. 101–116.

DEUTSCH, Paul: *Die oberschlesische Montanindustrie vor und nach der Teilung des Industriebezirks*. Bonn 1926.

FRÁK, Gustáv: Železiarne v údolí rieky Čremošnej (Drnava a Lúčka). In: BOLFÍK, Július (ed.): *Vlastivedné štúdie Gemera*, 7. Rimavská Sobota 1989, s. 48–80.

FRUŹYŃSKI, Adam: *Huty żelaza i stali*. Lódź 2022.
IZSÓ, István: *A bányahatóság története Magyarországon*. Budapest 2019.
JANČURA, Marián: Baníctvo hnilčíckeho Bindtu : Prehľadová štúdia. In: LACKO, Miroslav (ed.): *Montánna história*, 4. Limbach 2011, s. 126–155.
JANČURA, Marián: *Baníctvo mesta Spišská Nová Ves*. Spišská Nová Ves 2010.
JANČURA, Marián: Súkromné podnikanie v baníctve na Spiši v 18 a 19. storočí. In: KREMPSKÁ, Zuzana – ŠTEVÍK, Miroslav (eds.): *Spiš : vlastivedný zborník*, 8. Spišská Nová Ves 2016, s. 38–71.
JANČURA, Marián a kol.: *Technické pamiatky spojené s banskou a hutníckou činnosťou na Spiši,* VI: *Smolník, Smolnícka Huta, Úhorná*. Spišská Nová Ves 2021.
JANČURA, Marián – GREISEL, Miloš – PATERA, Lukáš: *Podzemná gotika : Inventarizácia a výskum historických banských štôlní v Hnilčíku*. Hnilčík 2011.
KAZANSKÁ, Magdaléna: *Banský kapitanát v Spišskej Novej Vsi 1855–1933*, I: *Inventár Slovenského národného archívu – Slovenského banského archívu v Banskej Štiavnici*. Bratislava 1966.
KÓNYA, Peter a kol.: *Dejiny Uhorska (1000–1918)*. Bratislava 2014.
MAGULA, Rudolf: K vývoju mechanického vŕtania v spišsko-gemerskom rudnom baníctve do roku 1945. In: Kol. aut.: *Z dejín vied a techniky na Slovensku,* V. Bratislava 1969, s. 243–278.
MAGULA, Rudolf: Vývoj úpravy rúd v Spišsko-gemerskom Rudohorí v rokoch 1850 až 1945. In: Kol. aut.: *Štúdie z dejín banskej techniky,* XI. Bratislava 1985, s. 87–119.
MATĚJ, Miloš a kol.: *Kulturní dědictví Vítkovických železáren*. Ostrava 2014.
MATĚJČEK, Jiří – WIESNEROVÁ, Eva: K vývoji Vítkovických železáren 1875–1914. In: PITRONOVÁ, Blanka (ed.): *Průmyslové oblasti,* 4. Opava 1973, s. 78–124.
MYŠKA, Milan: *Založení a počátky Vítkovických železáren 1828–1880*. Ostrava 1960.
PATERA, Lukáš: Dejiny unikátnej úzkorozchodnej železnice Bindt – Markušovce. In: LACKO, Miroslav (ed.): *Montánna história,* 7. Limbach 2015, s. 314–341.
PATERA, Lukáš: Nákladné lanovky v spišsko-gemerskej banskej oblasti. In: LACKO, Miroslav (ed.): *Montánna história,* 8–9. Limbach 2017, s. 218–312.
PATERA, Lukáš: Podnikanie akciových spoločností v baníctve obce Vondrišel (1900–1939). In: LACKO, Miroslav (ed.): *Montánna história,* 10. Limbach 2019, s. 274–307.
PATERA, Lukáš: *Železorudná baňa Bindt v ére Kniežacej Těšínskej komory (1854–1905)*. Diplomová práca, Ostravská univerzita. Ostrava 2020.
RUSŇAK, Martin: Banský a železiarsky priemysel v Gemeri (a na Spiši) v období prechodu rakúsko-uhorského kapitalizmu voľnej súťaže do štádia imperializmu (1880–1918). *Obzor Gemera* 14, 1983, č. 2, s. 82–91.
ŠARUDYOVÁ, Mária: *Topografia železiarní na Slovensku v 19. storočí*. Košice 1989.
ZÁŘICKÝ, Aleš: *Rothschildové a ti druzí aneb Dějiny velkopodnikání v Rakouském Slezsku před první světovou válkou*. Ostrava 2005.

Summary

Business of Prussian Iron Companies in the Spiš-Gemer Mining Area and Export of Iron Ores to Upper Silesian Ironworks (1890–1914)

In the late 19th and early 20th centuries, the mines in the Upper Hungary became a significant source of high-quality iron ore for several major ironworks in Cisleithania and Prussia. Prussian companies first showed interest in purchasing Hungarian ores in the 1880s, obtaining larger quantities mainly from the mines of the Těšín Chamber in Bindt and Máriahut. Later, they shifted their focus to establishing their own iron ore base in the Spiš-Gemer mining area. Out of the Upper Silesian ironworks, only four joint-stock companies developed their own mines in Spiš and Gemer. The initial company was Oberschlesische Eisenbahn-Bedarf AG, which had its own smelter called Friedenshütte and acquired the mines in the settlement of Roztoky near Hnilčík in 1890, where it constructed a modern mining plant. This site yielded over 100,000 tonnes of high-quality ore annually. The second company was Oberschlesische Eisenindustrie AG. In the early 20th century, the corporation acquired the mines in Bindt and the older ironworks in Vondrisl (Nálepkovo) and constructed an ore processing facility in Vondrisl in 1910–1911, with an annual output of 30 000 tonnes. All the ore extracted from the mine was transported to its Julienhütte ironworks in Upper Silesia. Starting from the late 19th century,

the Vereinigte Königs- und Laurahütte AG, which extracted iron ore in the Roberti ironworks, had to cease operations in 1909 due to operational issues. The final Prussian company active in the specified region was Kattowitzer AG für Bergbau und Eisenhütten-Betrieb. This company initiated the construction of a small mining facility for its Hubertushütte ironworks in Smolnitz, which it subsequently expanded and modernized, but still struggled to boost ore production. The activities of Prussian companies in the mining industry in the Upper Hungary represented an important chapter in the mining of iron ores in Hungary, but only two companies achieved notable success. However, neither of these companies could fully satisfy the demand for ores for their ironworks, leading them to purchase the remaining quantities from German and Swedish mines. The operations of the Prussian companies in the Spiš-Gemer mining area became increasingly complex after the outbreak of the First World War, and after the war, most of these mining plants gradually ceased to exist.

HLAVAČKA, Milan (ed.): ***Eduard Bazika (1830–1914) : Mé paměti.*** Praha: Národní technické muzeum 2022, 488 s. ISBN 978-80-7037-370-5.

Péčí Milana Hlavačky jako editora spatřily světlo světa paměti Eduarda Baziky, významného představitele železničního stavitelství a jedné z hlavních postav rozhodující fáze železničního podnikání v českých zemích i v Předlitavsku. Téměř 500 stran publikace uvozuje vstupní studie Milana Hlavačky věnovaná seznámení s osobou Eduarda Baziky tak, jak se čtenáři může jevit na stránkách jeho deníku. Milan Hlavačka zde zobrazuje Baziku jako typického představitele technické inteligence druhé poloviny 19. století a počátku 20. století. Bazika je zde popsán jako cílevědomý, energický, technicky smýšlející inženýr, který se postupně propracovává k češtství a pro kterého je životním vrcholem smysluplná práce. Současně je obsahem této vstupní kapitoly i stručné shrnutí okolností vzniku pamětí, základní životopisná data a Bazikova profesní kariéra u Společnosti státních drah a po odchodu do výslužby jeho odborné služby u zemského výboru Království českého. Z povahy své profese byl Bazika rovněž činný v řadě odborných technických spolků, působil také jako zkušební komisař pro obor inženýrského stavitelství na pražské technice. Plodný byl také jako spisovatel – je autorem velkého množství odborných statí v češtině i v němčině. Jeho život se uzavřel roku 1914 ve věku nedožitých 84 let.

Po tomto vstupu následuje přehled Bazikovy kariéry a poté již samotná edice pamětí, které jsou rozděleny do dvou dílů. První díl zachycuje období 1871 až 1892 a je ukončen Bazikovým odchodem ze Společnosti státních drah do výslužby, druhý díl zahrnuje události až do roku 1912. Pro oba díly je charakteristické, že deníkové záznamy jsou řazeny po rocích, v jejichž rámci autor zachycuje jak své pracovní povinnosti, tak rodinné události. Rovněž je pro paměti charakteristická a zjevná výrazná stylizace autora. Bazika úvodem svých pamětí své „milé děti a vnoučata a snad i pravnoučata“ (s. 31) prosí o prominutí jazykových prohřešků, očekává tedy, že paměti budou čteny v rámci širší rodiny. Z textu je také patrné, že se jedná o záznamy sepsané zpětně. I když autor uvádí, že obsahují-li paměti *„nesprávnost, stalo se tak nevědomky“* (s. 31), z textu je zřejmé, že autor byl sebevědomý muž s vyhraněným názorem na situace, v nichž se v průběhu života ocitl. Tento leitmotiv vědomí vlastní ceny se projevuje již od úvodních částí pamětí popisujících jeho dětství a studia. Mladý Eduard vystupuje jako cílevědomý student, kterému však nejsou cizí ani každodenní radosti. Velmi výrazně tento motiv veselého studentského života akcentuje v částech, kdy popisuje svá studia v Praze. Dramaticky také zaznamenává rok 1848, kdy se stal přímým svědkem svatodušních bouří. Počátky jeho pamětí rovněž vykazují další rys přítomný v celém díle. Technické, střídmé myšlení, kdy si Bazika zapisuje jména, místa, pozice. Velmi zajímavý a pro Baziku charakteristický rys je také zájem o hmotnou oblast jeho práce. Pozorně a systematicky si hlídá výši svého platu a nároky na další služební požitky (srov. např. s. 83). Nejednou si stěžuje na skutečnost, že za svou práci nedostává odpovídající mzdu. I v tomto počínání lze sledovat jeden z rysů Bazikovy povahy – vedle cílevědomosti i vědomí vlastních schopností, znalostí a významu založeného na technickém vzdělání. Poměrně často také Bazika vystupuje jako osoba schopná řešit záludné či zapeklité události. Ačkoliv je i v tomto popisu patrná strohost, přesto lze v textu vysledovat určité uspokojení sebou samým (např. s. 76–78).

Velmi zajímavé z hlediska historie 19. století však možnost prostřednictvím Bazikových pamětí nahlédnout do pracovní náplně inspektora státních drah. Z textu je zřejmé, že se jednalo o povolání, které vyžadovalo rozhodnost, odbornost a jehož předpokladem byla především vysoká míra zodpovědnosti a téměř neustálý pohyb po tratích Společnosti státních drah. Velmi dobře patrné je to především při Bazikově činnosti v 70. letech 19. století, kdy dohlíží na stavbu dráhy Choceň–Broumov, stavby v Praze, Bubnech, Podolí, Ústí nad Labem apod. a je v kontaktu s vedením společnosti. Na stránkách pamětí je rovněž patrné, kteří z jeho spolupracovníků jsou Bazikovi blízcí a kteří ne.

Zároveň je ale patrné rovněž to, že Bazika žije rodinným životem, žení se, narodí se mu děti, v souvislosti se svým povoláním se hodně stěhuje, ale v souladu se svým společenským statusem nezapomíná ani na pobyty na letním bytě či na rodinné dovolené v zahraničí. Uspořádání jeho domácnosti je přísně měšťanské, manželka, jíž prokazuje úctu, je v domácnosti, stará se o děti. Jeho synové jsou vysokoškolsky vzdělaní, jeho dcera je dobře provdána a následuje svého manžela do zahraničí. O intimních záležitostech, např. námluvách Baziky a jeho ženy či o sbližování jeho potomků s jejich protějšky se zmiňuje ve svých pamětech cudně a povrchně.

Druhá část pamětí začíná odchodem Baziky do výslužby v roce 1892 a končí roku 1912. Jak uvádí dovětek, druhý díl je zároveň posledním svazkem Bazikových pamětí. Oproti prvnímu dílu je druhý díl zaměřen především na Bazikovu práci odborného konzultanta zemského výboru Království českého a jako takový přináší unikátní svědectví o zemské železniční akci 90. let 19. století, která spočívala především v zemské finanční podpoře výstavby železnic nižšího řádu. Bazika se k návrhům těchto tratí z titulu své profese vyjadřoval a zasedal jako zástupce zemského výboru ve správních

radách řady těchto tratí. I proto byl Bazika v 90. letech téměř neustále na cestách a rozsah jeho činnosti (při tehdejších cestovních časech) je úctyhodný (s. 284).

Pro druhou část pamětí je však charakteristické také to, že s přibývajícím věkem pracovní záležitosti ustupují a do popředí se dostávají rodinné záležitosti a otázky zdravotního stavu (je zřejmé, že Bazika se trápil nadváhou a ke sklonku života velmi bedlivě a systematicky – ostatně jak se dá u technika čekat – zaznamenával svůj ne příliš úspěšný boj s kilogramy), stále výrazněji se ke konci pamětí akcentuje i otázka věku.

Paměti pak doplňují kapitoly věnované významu Baziky pro zemskou železniční akci, které uvádějí vybrané části Bazikových pamětí do historického kontextu výstavby a provozu místních drah v Čechách včetně otázky jejich rentability. Právě tato část práce tak ukazuje, jakým způsobem lze Bazikovy paměti analyzovat a jak jejich prostřednictvím obohatit dosavadní výzkum o další aspekty. Závěrečná kapitola se pak snaží na Bazikově osudu formulovat prostřednictvím deseti tezí proměnu měšťana v občana. V této části se Milan Hlavačka pokouší dosavadnímu výzkumu sociálních dějin vtisknout individuální rozměr, tzn. na Bazikově životě demonstrovat dobový étos. Je však možné klást si otázku, zda jsou tyto teze obecně platné, nebo zda je naplňuje pouze Bazikův osud. Zajímavé by bylo srovnání Bazikova života s dalšími dobovými odborníky (např. s pamětmi Paula Kupelwiesera) a potvrzení či doplnění uvedených tezí, především teze o práci jako axiomu vlastního bytí a předpokladu sebenaplnění. K této úvaze mě vede především doslov pamětí, v nichž naopak zaznamenávám určitý protiklad vysloveným tezím. Domnívám se, že může být chápán i jako určité poučení potomkům a že jej lze číst nejen jako obhajobu smysluplné, systematické a poctivé práce, ale také jako určitý povzdech nad vlastním životem, sešněrovaným povinnostmi spojenými s určitým společenským statusem, který neumožnil zastavit se a prožít daný okamžik. Zapomenout by se nemělo ani na stylizaci pamětí, jak bylo naznačeno v úvodu tohoto textu. Určitá společenská či spolková angažovanost právě proto, že je očekávaná a viditelná, a právě proto, že je součástí určitého společenského statusu, mohla sehrávat v Bazikově životě významově mnohem menší roli. Nejsem si jistá, do jaké míry byly tyto aspekty pamětí zohledněny ve formulaci závěrečných tezí, a domnívám se, že právě tato část edice může představovat zajímavé východisko k další diskuzi.

Souhlasím s tím, že i přes drobné nedostatky (citelně jsem postrádala např. rodokmen Baziků, s. 35, či překlepy, pozn. 363) představuje edice Bazikových pamětí důležitý prvek v poznávání proměny společnosti 19. století i v analýze železničního podnikání ve stejném období, především s ohledem na jejich rentabilitu

Michaela Závodná

SLOVÁKOVÁ, Věra: ***Dětství a dospívání poddaných na Moravě ve druhé polovině 18. století na příkladu slavkovského panství.*** Brno: Matice moravská 2022, 292 s. ISBN 978-80-87709-30-6.

V roce 2022 byla v edici *Knižnice Matice moravské* vydána kniha Věry Slovákové o dětství a dospívání poddaných v minulosti. Autorka se vlastně pustila do dějin rodiny, ale nezaměřila se na rodinu jako celek, nýbrž na jednu část – nejmladší členy. Byly tím míněny děti, ale s ohledem na tehdejší chápání dospělosti. Člověk se v 18. století stával dospělým po dovršení 24 let života a ani tato mez nebyla pro autorku striktním limitem, neboť určité životní cykly začínaly v době dospívání, ale mohly končit i hodně za 24. rokem života.

Studie Věry Slovákové byla postavena především na výzkumu poddanských seznamů dochovaných pro panství Slavkov u Brna v Moravském zemském archivu v Brně. Autorka pracovala s téměř souvislou řadou těchto pramenů z let 1754–1807 (scházel pouze soupis z roku 1795). Trochu mě zarazilo označení tohoto pramene jako soupis obyvatel a celkově nejasná terminologie. Autorka vysvětlila, že v inventáři fondu se pramen nachází pod názvem „soupis obyvatel" (s. 43), ale podle mě by se nemělo vycházet z inventářů. Chápu, že terminologie je někdy sporná a problematická, ale osobně bych preferoval názvy používané v odborné literatuře. Termín „soupis obyvatel" se podle mého názoru má používat pro konskripce sestavované v letech 1754–1850/1851. Tyto prameny zase autorka označila jako sčítání lidu, což je termín nevyhovující, protože sčítání má přesná pravidla, jež soupisy nesplňují. Především nebyly prováděny k jednomu časovému bodu. Chápu, proč Věra Slováková použila různé termíny, ale mně proto chvíli trvalo, než jsem se v pramenné základně zorientoval.

Seznamy byly vedeny pro celé panství, ale autorka ke svému výzkumu zvolila dvě lokality: Slavkov a Křenovice. Město Slavkov bylo centrem panství, sídlem majitelů a vrchnostenské správy. Křenovice patřily k největším vesnicím na panství a sousedily se Slavkovem. Obě lokality se tak mohly dobře doplňovat a zároveň se lišily svým statutem, tím pádem také skladbou obyvatel. Mohly být postiženy jak podobné, tak zcela odlišné rysy.

Dalším důležitým pramenem se badatelce staly soupisy sirotků, které se v Moravském zemském archivu dochovaly pro období 1720–1807, ovšem mezerovitě. Zatímco poddanské seznamy zahrnovaly teoreticky všechny děti na panství, soupisy sirotků pouze děti, jimž zemřel otec, ale to byla ve zkoumané době poměrně častá záležitost. Pro objasnění některých demografických jevů použila autorka ještě církevní matriky, pro sledování majetkových poměrů a převodů nemovitostí pozemkové knihy a pracovala také s knihami svatebních smluv a školními fasemi. Pramenná základna byla tedy

dosti bohatá a hlavně informativně nosná, ačkoliv i tyto jinak výjimečné prameny mají své limity.

Podstatou výzkumu Věry Slovákové bylo sledovat určité životní cykly spjaté s obdobím dětství a dospívání. Je jasné, že nás zmíněné prameny nemohou informovat o celém dětství a jeho prožívání, ale mohou objasnit jisté jevy důležité v dětském životě a v průběhu dospívání. Postupně se tedy autorka věnovala čelední službě, vzdělávání, učení a studiu či vojenské službě. S tím spojila výzkum mobility a sňatků, protože migrace byly s těmito cykly neodmyslitelně spjaty a sňatkem v zásadě dětství skončilo. Jak autorka vysvětlila, dobovému právu odpovídalo, že status sirotka ztrácel člověk po převzetí usedlosti nebo po vstupu do sňatku, takže tím v podstatě končilo celkově dětství, chápeme-li ho včetně dospívání.

Poměrně klíčovým obdobím v životě dětí byla čelední služba, kterou podle výzkumů Věry Slovákové prošla minimálně pětina dětí ve Slavkově a dvě pětiny v Křenovicích. Nejčastěji se do služby vstupovalo v 15 až 16 letech, ale nechyběly mladší děti (od 10 let věku). Chlapci vstupovali do služby v mladším věku než dívky, což je srovnatelné s jinými i zahraničními, výzkumy a autorka použila podobné vysvětlení jako jiní badatelé, tzn. snahu rodin chránit dívky před nástrahami v cizím prostředí (obavy z otěhotnění), ale zároveň upozornila, že starší dívky byly nejspíš ještě zranitelnější (s. 132). Tento rozpor naznačuje, že vysvětlení obavami z nechtěného nebezpečí sexuálních vztahů pokulhává. Rodiče, pokud měli vliv na umístění dívek do služby, pravděpodobně znali poměry v různých statcích, kam se na službu chodívalo. Prostě dávali dívky do známého prostředí. Pozdější nástup dívek však mohl být způsoben poměry ve vlastní rodině, kde se často vyskytovaly mladší děti, o něž se starší dívky musely starat. Možná by bylo zajímavé zjistit, kolik dívek s mladšími sourozenci nastoupilo do služby „opožděně".

Už z tohoto hlediska je rovněž obtížné stanovit přesnou motivaci vstupu do služby. Běžně se služba vysvětluje jako forma „vzdělávání" dospívajících, protože se učili hospodařit, tedy představovala jakýsi předstupeň pro vlastní zaměstnání (hospodářství). Autorka zjistila, že se čeleď rekrutovala většinou z chudých poměrů. Děti ze selských domácností se sice ve službě objevovaly také, ale převážně jen v případě osiření: „*Pro neosiřelé děti z majetkově lépe postavených rodin byla čelední služba naprostou raritou, zejména pak v mladším věku.*" (s. 161). V selských stavením se děti mohly naučit hospodařit, chudší vrstvy rovněž potřebovaly znalosti zemědělství do budoucna, protože většinou v dospělosti pracovaly na statcích v námezdním poměru. Lze ovšem přijmout i vysvětlení služby jako alternativní formy sociálního zabezpečení (s. 132), a to nejen pro lidi, kteří neměli vlastní domácnost a setrvávali ve službě celý život. Dnešní „brigády" mladých lidí možná nejsou až tak odlišné od čelední služby v minulosti. Cílem je otrkat se a získat nějaké finanční prostředky, tzn. nebýt jen závislý na rodičích. Snad byla motivace dospívajících (i jejich rodičů) v minulosti podobná. Svědčilo by o tom i časté střídání zaměstnavatelů, při němž ne vždy záleželo na výšce platu (s. 160).

Kapitola o vzdělávání zahrnula možnosti výchovy od základního vzdělání přes učení a vandr až po studium na vyšších školách. Přístup ke vzdělání byl zásadně rozdílný mezi městem a vesnicí na všech stupních. Slavkovská škola měla vyšší docházku a logicky daleko více dětí z města šlo na vyučení řemeslu i na střední školy. Z Křenovic odešel na studia jediný hoch. Dívky se vyskytovaly jen v základních školách, ale i tam převažovali chlapci. Docházka nebyla valná, což autorku vedlo k mínění, že „*…bezprostředně po zavedení povinné školní docházky byla účinnost této reformy malá.*" (s. 168). Ovšem nazývat to povinnou školní docházkou je sporné, stále více se v historiografii prosazuje spíše termín závazná školská povinnost. Asi nebylo úplně cílem od počátku zajistit pravidelnou docházku všech dětí. Vzhledem k malému počtu školských zařízení to ani nebylo možné a v prvních desetiletích byla snaha především „doplnit stavy" škol, aby bylo základní vzdělání přístupné co největšímu počtu dětí. Naposled tuto složitou situaci dobře popsala Daniela Tinková v prvním díle své syntézy o osvícenství,[1] kterou však Věra Slováková samozřejmě nemohla mít ještě k dispozici.

Jestliže vzdělání bylo určeno spíše chlapcům, pak vojenská služba se týkala výhradně jich. V závěru knihy autorka celkem trefně zhodnotila, že chlapci prožívali mnohem pestřejší dospívání než děvčata, „*…zejména co se týče vzdělání a profesního růstu, na druhou stranu jim ovšem také hrozilo naverbování do armády.*" (s. 248). Autorka velmi hezky zhodnotila varianty vojenské služby, i když pochopitelně v tomto případě neměla vždy údaje o konci mladíků působících ve vojsku. Určité informace byly o navrátilcích a na přelomu 18. a 19. století se zlepšily také zprávy o zemřelých vojácích. Pravděpodobné zkvalitnění práce státní správy v tom jistě mohlo sehrát roli, ale podle mého názoru byla důležitá také aktivita vrchnostenské správy, která řešila pozůstalostní řízení po těchto vojácích. V lokalitách jejich původu totiž po nich zůstávaly majetky či dědické nároky.

Migrace dětí a dospívajících byla vzhledem k čelední službě, učení a vojenské službě poměrně častá a neomezovala se pouze na panství. Autorka potvrdila nejnovější výzkumy, podle nichž zrušení nevolnictví Josefem II. nemělo z hlediska migrací zásadní dopad. Mobilita sledovaných lidí na slavkovském panství stoupala výrazně už v 70. letech 18. století. Zásahy vrchností nebyly nijak striktní. Třeba vandrovní tovaryši potřebovali souhlas

1 TINKOVÁ, Daniela: *Osvícenství v českých zemích I: Formování moderního státu (1740–1792)*. Praha 2022.

k opuštění panství, ale podle autorčina zjištění často odešli, aniž ho získali, a nic jim nebránilo se později vrátit bez postihu.

Kniha Věry Slovákové má výrazně statistický charakter, je protkána obrovským množstvím velmi podrobných tabulek, které mají poměrně zajímavou výpovědní hodnotu, ale zároveň se autorka rozhodla vytáhnout několik konkrétních případů a popsat podrobněji životní peripetie jedinců. Velmi si cením také podrobného vysvětlení školských či vojenských záležitostí, protože právě školství a vojenství procházely v dané době velkými proměnami. Autorka se opřela nejen o pracný pramenný výzkum, ale i o značné množství odborné literatury, často ne úplně samozřejmé. Dokázala díky tomu vytvořit nesmírně zajímavou analýzu, která mě často přivedla k přemýšlení nad složitými otázkami života dětí v tradiční společnosti. Nemáme mnoho pramenů k jejich sledování, musíme se často ponořit do hypotéz, ale právě proto si díla Věry Slovákové vážím a hodnotím ho velmi pozitivně. Jsem rád, že se historici a historičky pokoušejí taková témata zpracovávat, i když narážejí na často nepřekonatelné překážky.

Radek Lipovski

DURCZAK, Ondřej: *Vzhůru do dolů! Fotografické album průmyslového a kulturního dědictví uhelného hornictví ostravsko-karvinského revíru.* Ostrava: FotoD 2023, 296 s. ISBN 978-80-908415-3-6.

Výzkum Ostravska jako tepajícího hospodářského srdce českých zemí má v rámci tuzemské historiografie své pevné místo. Mnoho autorů se snažilo popsat přerod tamních původně drobných rurálních sídel v desetitisícové průmyslové aglomerace. Že důvodem zmíněné proměny byl objev ložisek černého uhlí, je potvrzený fakt. Fenomén důlního dědictví regionu přesto nepřestává badatele fascinovat a nezřídka se stává jejich celoživotním tématem. Tak je tomu i v případě Ondřeje Durczaka z Institutu tvůrčí fotografie v Opavě. V roce 2023 publikoval ve spolupráci s nakladatelstvím FotoD monografii s názvem *Vzhůru do dolů! Fotografické album průmyslového a kulturního dědictví uhelného hornictví ostravsko-karvinského revíru*. Kniha mapuje historii obrazové prezentace ostravsko-karvinské těžební oblasti.

V úvodní kapitole se autor věnuje vysvětlení toho, jakou roli fotografie v hornictví měla. Zatímco její účel byl na přelomu 19. a 20. století převážně dokumentární, v meziválečném období se stala hlavním propagačním prostředkem. Obraz byl pro odběratele tištěných periodik mnohem více vypovídající než slovo. V souvislosti s náborovými snahami se proto fotografové snažili vytvořit soubory snímků s co nejintenzivnější emoční hodnotou. Bibliografii takových děl Ondřej Durczak v doprovodném textu podává a v jejich výčtu postupuje až do současnosti. Aby byl výčet dostatečně komparativní, jsou do něj zařazeny i publikace vztahující se k severočeskému hnědouhelnému revíru či Kladensku.

Za ikonické fotografie období první republiky autor označuje snímek *Zachráněný z dolu Nelson* od Karla Hájka či záběry těžních věží od Vladimíra Hipmana. Poválečná třetí republika a zejména pak následný komunistický režim využily fotografii jako prostředek ke glorifikaci hornictví. Za doklad těchto snah lze označit portrét horníka Viktora Gacha z časopisu *Svět v obrazech* či snímek uhelné lanovky uveřejněný v publikaci *Ostrava. Město uhlí a železa* z roku 1959.

Nejdůležitější částí monografie je nicméně ta druhá – obrazová. Tvoří převážnou část obsahu publikace. Zdokumentování proměny revíru je ostatně hlavním poselstvím knihy. Pro vyobrazení staršího stavu Ondřej Durczak využil muzeálních fondů či soukromých sbírek. Současný stav těžební infrastruktury autor zdokumentoval sám. Celé dílo tak čítá několik stovek autentických fotografií. Z publikace jednoznačně vyplývá, že hornictví je v regionu úpadkovým oborem. Velká část areálů chátrá nebo je v demoličním stavu. Mnoho z objektů přitom dosahovalo značných architektonických či estetických hodnot. V porovnání se staršími fotografiemi je absence života v nich očividná a působí až děsivě.

Publikace Ondřeje Durczaka je mimořádným svědectvím o vývoji podoby ostravsko-karvinského revíru. Z názvu pracoviště autora i podtitulu publikace je patrné, že se nejedná o klasickou vědeckou studii. Některé fenomény dokáže nicméně ikonografie přiblížit mnohem lépe než obsáhlý textový popis. Proto může kniha *Vzhůru do dolů!* dobře sloužit jako vhodný doplňující zdroj pro další historický výzkum. Výstižně ilustruje také sociologickou, urbanistickou či environmentální proměnu místa. A pokud ne, tak čtenáře jistě potěší její krásné zpracování.

Aleš Černý

***Early Steam Engines in Central European Mining / Prvé parné stroje v stredoeurópskom baníctve*, Slovenský banský archív, 7.–8. október 2022, Banská Štiavnica, Slovensko.**

Začiatkom októbra 2022 sa v priestore Rytierskej sály na Starom zámku v historickom banskom meste Banská Štiavnica konala pozoruhodná medzinárodná vedecká konferencia venovaná prvým parným strojom v stredoeurópskom baníctve. Konferencia, organizovaná Slovenským banským archívom v spolupráci so Slovenským banským múzeom a občianskym združením Althandel, bola zvolaná pri príležitosti 300. výročia postavenia prvého atmosférického parného stroja v strednej Európe, ktorý bol vystavený Angličanom Isaacom Potterom v roku 1722 pri šachte Althandel v Novej Bani na strednom Slovensku. Cieľom konferencie tak bolo odprezentovať najnovšie historické, archeologické a technologické výskumy, ktoré sa realizovali v súvislosti s týmto výročím. Za najdôležitejší výsledok považujem archeologický výskum na mieste zaniknutej strojovne Potterovho stroja, ktorý sa realizoval v rokoch 2019 až 2022, kedy sa podarilo nájsť nielen základy samotnej strojovne, ale zároveň aj objaviť nové a pozoruhodné informácie.

Na konferencii sa zúčastnilo viacero osobností zo Slovenska, Veľkej Británie, Holandska, Rakúska a Nemecka, spojených s výskumom najstarších tzv. Newcomenových atmosférických parných strojov, industriálnou archeológiou, pamiatkami a historickými strojmi. Prvý blok prednášok bol venovaný hospodárskemu a administratívnemu pozadiu vzniku prvých strojov na území bývalej habsburskej monarchie. V prvom príspevku priblížil Miroslav Lacko baníctvo a hutníctvo v habsburskej ríši v 18. storočí formou analýzy produkcie kovov a ich pozíciu na svetových trhoch. V druhom príspevku predstavil Peter Konečný s kolektívom významných podnikateľov, fyzikov, vojakov a diplomatov, ktorí pôsobili v ťažbe a spracovávaní zlata, pričom hlavný dôraz bol kladený na oblasť Novej Bane, kde napokon vznikol prvý parný stroj.

V druhom oddiely sa predstavili príspevky zahraničných autorov, venované prvým staviteľom parných strojov vo Veľkej Británii a vo vtedajšom Uhorsku. Ako prvý predniesol príspevok Steve Grudgings, v ktorom priblížil postavu Thomasa Newcomena, konštruktéra prvého atmosférického parného stroja vo Veľkej Británii. Na neho nadviazal James Greener s prednáškou venovanou životopisu Isaaca Pottera, stojaceho za skonštruovaním spomínaného stroja v Novej Bani. Ďalším v poradí bol opäť Peter Konečný, ktorý priblížil proces výstavby atmosférického parného stroja na šachte Althandel v Novej Bani vo svetle najnovších historických výskumov. V príspevku sa venoval aj neskoršie vybudovaným parným strojom rovnakej konštrukcie na šachtách Jozef a Magdaléna v Štiavnických Baniach.

V treťom bloku prednášok boli predstavené archeologické a architektonické výskumy pri skúmaní strojovní po atmosférických parných strojoch. Prvým príspevkom bolo zhodnotenie archeologického výskumu zaniknutej strojovne Potterovho parného stroja v Novej Bani, ktorý predniesol Matej Styk. Druhým príspevkom bola podrobná sonda do architektúry strojovní od Davida Hardwicka, kde skúmal stavebný vývoj najstarších strojovní vo Veľkej Británii a hodnotil ich súčasný stav. Mnohé zo strojovní boli totiž po demontáži parných strojov adaptované na nový účel a budovy prežili dodnes. Na záver prvého dňa konferencie si účastníci pozreli výstavu *Stroj, ktorý zmenil svet: Príbeh „ohňového stroja" Isaaca Pottera* v priestore budovy Bergerichtu, kde sídli mineralogická expozícia Slovenského banského múzea v Banskej Štiavnici.

Druhý deň konferencie sa začal prednáškovým blokom venovaným stavbe a zobrazení parných atmosférických strojov v historických prameňoch. Ako prví prednášali Peter Konečný a David Hardwick o histórii posledného atmosférického stroja, vybudovaného na šachte Königsegg v Štiavnických Baniach v roku 1758.

Druhý blok bol venovaní zlepšovaniu konštrukcie parných atmosférických strojov. V prvej prednáške hovoril Branislav Mereš o termodynamických aspektoch fungovania Potterovho stroja v Novej Bani. Druhý príspevok od Alice Reininger sa venoval vzťahu dvoch vynálezcov: Wolfganga von Kempelena a Jamesa Watta. Záverečný príspevok predniesol Jan van de Veen, ktorý priblížil historický vývoj parných strojov v Holandsku v rokoch 1750 až 1850.

Po ukončení prednáškovej časti konferencie nasledovala prezentácia pamätnej mince v hodnote 2 €, vydanej Národnou bankou Slovenska a Mincovňou Kremnica pri príležitosti výročia Potterovho stroja. Okrem samotnej mince boli predstavené aj odliatky troch najlepších návrhov pamätnej mince. Následne sa v závere druhého dňa konferencie uskutočnila exkurzia do Novej Bane, kde si účastníci mohli pozrieť archeologické nálezisko základov strojovne Potterovho ohňového stroja s výkladom od Petra Konečného.

Konferencia *Early Steam Engines in Central European Mining* bola výnimočne obohacujúcim podujatím, prehlbujúcim nielen znalosti o atmosférických parných strojoch, ale zároveň podnietila rozsiahlejšiu spoluprácu medzi zahraničnými a domácimi odborníkmi a historikmi. Výsledkom konferencie má byť kolektívna monografia, ktorá je momentálne v príprave.

Lukáš Patera

***Orlová, Slezsko a střední Evropa 1223–2023*, Ostravská univerzita et al., 18.–20. října 2023, Orlová.**

Ve dnech 18.–20. října 2023 se uskutečnila v Orlové konference, jejíž název jsem uvedla v podtitulu. Jak letopočty naznačují, město si připomnělo 800 let od svého založení. Na přípravě mezinárodní konference se podílelo několik institucí, kromě technického zajištění ze strany městského úřadu zejména vědecká a odborná historická pracoviště: v prvé řadě pracovníci kateder Filozofické fakulty Ostravské univerzity (dále FF OU), Historického ústavu Slezské univerzity v Opavě, dále Městského archivu Ostrava, Slezského zemského muzea v Opavě, Těšínského muzea v Českém Těšíně a Okresního archivu Karviná. Mezinárodní charakter konference podtrhla účast maďarského badatele Viktora Pála (FF OU), jenž přednesl příspěvek anglicky, polštinou obohatil program Jerzy Sperka z univerzity v Katovicích, jenž se věnoval klášteru benediktinů v kontextu vývoje monasterismu na Horním Slezsku (a v Malopolsku) do poloviny 16. století. Z jednání konference byla vydána kolektivní monografie pod stejným názvem, v níž jsou kromě přednesených referátů navíc obsaženy dva polské příspěvky manželů Spyrových z univerzity v Čęstochowe věnované židovskému obyvatelstvu a základnímu školství na Orlovsku do první světové války a článek Michala Przywary o polských spisovatelích v Orlové.

Dějinám Orlové se už v roce 1973 věnovala první, poměrně obsáhlá historická publikace, jež obsahovala základní faktografické údaje, ovšem poplatné době svého vzniku – mnohá fakta z církevních či šlechtických dějin se vůbec nesměla uvádět, ostatní byla „opentlena“ komunistickou ideologií. Proto se rozhodli regionální historikové bezprostředně po tzv. sametové revoluci k dalšímu „kulatému“ výročí (1993) připravit novou kolektivní monografii, která je obohacena o nově získané poznatky a není už zatížena ideologickým nánosem, je také bohatě vyplněna fotodokumentací. Vedoucím autorského kolektivu byl vynikající, bohužel nedávno předčasně zesnulý historik Mečislav Borák. Je třeba uvést, že bez finanční a technické podpory orlovského městského úřadu (národního výboru) by ani jedna z těchto publikací nemohla vyjít.

Nejnovější kolektivní práce o Orlové je stejně jako program konference zasazena do mnohem širších souvislostí vývoje slezského regionu. Na základě v ní uváděných faktů vznikl pod vedením režiséra Davida Martínka také vynikající dvoudílný dokumentární film téhož jména jako konference, který byl jejím účastníkům promítnut na počátku obou jednacích dní. Publikace (a program konference) se rozvinuly nejen do souvislostí teritoriálních, věnují se kromě témat čistě historických také dějinám umění, folkloru, bezpečnosti a řadě dalších zajímavých historických příběhů.

Vzhledem k rozsáhlému programu konference není možno podrobněji analyzovat všechny přednesené příspěvky, proto jsem se rozhodla věnovat se v prvé řadě těm pozoruhodným faktům, jež dosud nebyla známy nebo se zkreslovaly. První takovou příležitost poskytuje už referát o založení města. Autor Robert Antonín, děkan FF OU, totiž poněkud zpochybnil samotné datum vzniku lokality, uvádí na základě historických pramenů další možná vročení a nevyhýbá se v té souvislosti ani pověsti, podle níž by mohlo být založení o patnáct let starší. Další tematický okruh se věnuje řádu benediktinů, s nímž byly dějiny Orlové spojeny až do 16. století. Zcela po právu mu věnují autoři čtyř příspěvků náležitou pozornost, neboť se výrazně zapsal do rozvoje (hlavně zemědělského) podnikání na Orlovsku ve středověku a v raném novověku. Velmi zajímavý příspěvek přednesl ředitel Státního okresního archivu v Karviné Pavel Hruboň, jenž se věnoval souvislosti založení kláštera s papežskou diplomatikou 13. století. Kromě již uváděného J. Sperky sledoval historii orlovského kláštera v době lucemburské a husitské Dalibor Janiš z katedry historie FF OU (i když zdůraznil, že husité na Těšínsko nijak významněji nezasahovali). Poddaným kláštera od sklonku středověku a v průběhu raného novověku (i jejich vztahu k zeměpánovi, což byli od roku 1653 Habsburkové) věnoval pozornost Radim Jež (Muzeum Těšínska). Konstatoval, že v 16. století byla Orlová malou vesničkou, její význam podtrhoval pouze klášter.

Kromě církevních dějin předcházející zmíněné knihy o historii Orlové pochopitelně buď zcela pomíjely nebo popisovaly jen zběžně význam šlechty pro historii obce. To svým příspěvkem o historické topografii a genealogii šlechtických rodů spojených s Orlovou alespoň zčásti napravil Jiří Brňovják z katedry historie FF OU. Věnoval se zejména rodům Cigánů ze Slupska (1574–1614; jejich počeštělé jméno zřejmě nemá s Romy bezprostředně nic společného) a pak Bludovským z Bludovic (1614–1833). Majiteli orlovského velkostatku Arnoštu Leberechtovi, jenž byl zemským hejtmanem Vladislavského panství, je připsána zejména barokní přestavba zámku z roku 1765 (později měl pestrou historii, v roce 1975 jej bohužel kvůli poddolování komunisté zbořili). Ředitelka Městského archivu Ostrava Hana Šústková se věnovala působení pěti orlovských poslanců na zemském sněmu slezském v letech 1861–1918, zajímavé bylo např. působení Pavla Kaniy, jenž pocházel ze selského rodu.

O poledních přestávce nabídli pořadatelé účastníkům krátkou exkurzi do kostela Narození Panny Marie, který činí na malé vyvýšenině nad staroorlovskou radnicí (o této zajímavé památce viz níže příspěvek T. Jámborové, přednesený odpoledne druhého dne konference).

Vyvrcholením prvního dne konference byly příspěvky věnované bouřlivému rozvoji důlního průmyslu v 19. a 20. století a s ním souvisejícím aspektům

demografického vývoje města. Orlovský rodák Aleš Zářický, vedoucí Centra po hospodářské a sociální dějiny FF OU, zaujal přítomné svým příspěvkem o vývoji vlastnických vztahů v těžebním průmyslu Orlové a okolí do první světové války. Oprávněně zdůraznil zejména roli židovských finančníků Rotschildů. Pozornost vyvolala i jeho poznámka, že zpočátku nebyl o uhlí větší zájem, protože „smrdělo". Nový pohled na sociální mobilitu katolického obyvatelstva Orlové ve druhé polovině 19. století odkryli demografové katedry historie FF OU Ludmila Nesládková, Lumír Dokoupil a Radek Lipovski. Jejich výzkum totiž ukázal např. skutečnost, že rozsáhlá prostorová mobilita, v níž se uplatnili na přelomu 19. a 20. století zejména přistěhovalci z polské Haliče, vlastní sociální mobilitu obyvatel na Orlovsku příliš neovlivnila, protože většina z nich pocházela stejně jako domácí horníci z rodin chalupníků.

Svým závěrečným příspěvkem prvního dne jednání naladil účastníky konference muzikolog Viktor Velek (Fakulta umění OU) na navazující hudební program, jenž oživil jednání konference o nevšední umělecký zážitek. On sám představil přítomným až překvapivě bohatou plejádu hudebníků, kteří působili na Orlovsku v uplynulém 20. století. Po závěrečné diskusi pak z ochozu hlavního jednacího sálu radnice ve staré Orlové zazněly ve vynikajícím podání pěveckého sboru ARTEP a sólistů Orlovské bandasky, různorodé vtipné hornické lidové písně; s nadšením jsme poslouchali, kolik bohatství lidové tvořivosti z Orlovska nám dokázali představit.

Druhý den jednání konference se konal v sále městského úřadu v Lutyni, věnován byl zejména dalším jevům z vývoje města na konci 19. a ve 20. století, což pochopitelně znamenalo i rozšíření tematického záběru příspěvků. Na řadu přišla kromě školství a sportu různá témata kulturní, ale také bezpečnost či environment, které pochopitelně vzhledem k důrazu komunistického režimu na těžký průmysl utrpěly těžké ztráty. V této souvislosti byl velmi zajímavý již zmiňovaný příspěvek Viktora Pála z katedry historie FF OU o řešení odpadového hospodářství a dalších jevů spojených se životním prostředím ve středoevropských souvislostech. Na první pohled „klamal tělem" příspěvek Lenky Novákové z Muzea Těšínska nazvaný *Zelený vykřičník nad Orlovou*, který neměl s životním prostředím nic společného, věnoval se pohnutým osudům památníku obětem první světové války, jenž sice vznikl, ale propadl se do nenávratna v době polského záboru Zaolží v letech 1938–1939 a po válce byl obnoven jen jeho podstavec se jmény padlých.

Problematikou vývoje dopravní obslužnosti Orlové od poloviny 19. století se zabývala proděkanka FF OU Michaela Závodná. Vyzvedla hlavně význam „páteře" dopravního systému košicko-bohumínské dráhy, ale také montánních drah a ostravsko-karvinské lokálky, kterou ovšem komunisté zlikvidovali a nahradili složitějším autobusovým spojením, neboť preferovali rozvoj automobilismu (samozřejmě na úkor životního prostředí). Na složitý obraz vývoje v letech komunismu se Závodná pokusila navázat i úvahou o „Orlové budoucnosti".

Problému proměny národnostního složení obyvatelstva Orlové po vyhnání Němců a v souvislosti s dalším československo-polským konfliktem po roce 1945 se nepřímo dotkl referát Davida Pindura z Těšínského muzea. Jeho příspěvek „V české Orlové také ať je náš český farář" upozornil na složitý vývoj církevní organizace na Těšínsku po druhé světové válce v souvislosti s náboženskými poměry Těšínska. Pavel Kufa ze Státního okresního archivu v Karviné se svým příspěvkem dotkl jiného zdejšího náboženského vyznání. Hovořil o výstavbě evangelického kostela a jeho tvůrci, významném slezském staviteli Josefu Grossovi. Příspěvek doprovodil podrobným životopisem a představením dalších významných staveb Grosse, které realizoval na Těšínsku.

Petr Kadlec (FF OU) se věnoval rozvoji polského i českého gymnaziálního školství v Orlové od počátku 20. století, představil reálná gymnázia, jež už v době 1. světové války rozšířila počet tříd i žáků. Polské gymnázium bylo podle něj pod významným vlivem evangelíků a nabízelo komplexnější vzdělání. Většina absolventů ovšem pocházela z Ostravy a Těšína, Orlová se vzhledem k sociálnímu složení svého obyvatelstva podílela na jejich skladbě jen asi z jedné čtvrtiny. Dalším zajímavým příspěvkem o rozvoji sportu a tělovýchovy ve 20. století přispěl do programu konference ostravský archivář Radoslav Daněk. Věnoval se individuálním i kolektivním sportům, zdůraznil. že už před 1. světovou válkou vznikla zásluhou Jana Čapka na Kopaninách sokolovna. Českému Sokolu pak věnoval největší pozornost, ale zmínil i polský Sokol, Orel a dělnické sportovní organizace. Z kolektivních sportů se rozvíjel zejména fotbal, později i hokej, ženy hrály házenou. Moderní sporty – plavání, jízda na kole, veslování, turistika a atletika – měly také své zastoupení, vynikl např. běžec Boleslav Moravec.

Manželé Kolářovi ze Slezského zemského muzea se společně věnovali bezpečnostním sborům – policii i četnictvu. Zdůraznili, že jejich vývoj výrazně ovlivnily spory o Těšínsko po roce 1918 i následné sociální napětí. Zajímavé je zjištění, že při přípravě (nakonec nerealizovaného) plebiscitu se projevila liknavost polských četníků. Ve 20. letech vyvrcholily nepokoje tzv. Orlovskou stávkou 4. dubna 1925, při níž byl zatčen Klement Gottwald. Za krizí 20. i 30. let vzrůstala kriminalita, zejména pašování zboží přes hranice, loupeže, v roce 1933 byl zavražděn starosta Petřvaldu Grygar, pachatel nakonec spáchal sebevraždu, došlo také k pokusu o vraždu vrchního strážmistra Stoffeta. Přes nárůst drahoty ve 30. letech panovalo na Orlovsku menší napětí než v okolí.

Poslední jednoznačně historicky zaměřený příspěvek přenesl pozornost účastníků konference na období nacistické okupace, Martin Krůl z Muzea

Těšínska pohovořil o pracovních táborech v Orlové v kontextu nacistického táborového systému. Pomocí názorných mapek a plánů poukázal na to, že nucené práce vykonávali na orlovských šachtách především sovětští váleční zajatci (na Nové jámě cca 800–1000 mužů), ale také tzv. Ostarbeitři (Žofie: cca 300 osob) a Poláci. Nejhůře na tom byli váleční zajatci; někteří Poláci mohli pracovat v dolech jako technici a řemeslníci, věnovat se sportovním aktivitám. Koncem války se množily útěky i drastické tresty v případě, že se těm na útěku nepodařilo pronásledovatelům uniknout.

Odpolední program druhého dne konference se pak přechýlil do samostatného bloku, který bychom mohli označit pojmem „zajímavosti z kulturního, uměleckého a veřejného života Orlové v průběhu času". Kunsthistorička Tereza Jámborová (PLATO, městská galerie současného umění v Ostravě) se věnovala zejména významnému uměleckému dílu, které můžeme (dnes už samozřejmě jen v kopii) spatřit v kostele Narození Panny Marie ve Staré Orlové a dalším památkám, umístěným uvnitř i před kostelem (presbyterium kostela se dochovalo v původní gotické podobě). Triptych na hlavním oltáři Narození, Zvěstování, Smrt Panny Marie bolestné (originál uložen ve sbírkách benediktinského kláštera v Praze na Břevnově) pochází z 15. století a je dílem umělců z Malopolska. Literární historik Petr Hrtánek (FF OU) přenesl posluchače do 20. století, když jim ve svém poutavém příspěvku představil pověrečné tradice meziválečného Orlovska, jak se dochovaly v rukopisné pozůstalosti orlovského učitele Karla Dvořáčka. Tento spisovatel přišel do Orlové před druhou světovou válkou a pobyl tu jen krátce, na Těšínsku však stihl oslovit usedlíky, kteří mu „po našymu" vyprávěli místní pověrečné příběhy, jež následně umělecky zpracoval, i krátké popěvky (včetně notací nápěvů). Následující příspěvek Jiřího Knapíka z Historického ústavu Slezské univerzity byl věnován osobnosti orlovského gymnazisty Jaroslava Pščolky, jenž se stal známým literátem a diplomatem. Podobně jako tomu bylo u Dvořáčka, i on byl s Orlovou spjat jen krátce jako student zdejšího gymnázia (1932–1937). Pro jeho další životní dráhu je ovšem významné, že už v sextě začal přispívat svými literárními texty do školních časopisů, zejména pak do Mladého Ostravska, které v té době začali vydávat středoškoláci z Orlové. Svou literární činností Pščolka příliš nevynikl, ale po roce 1945 nastoupil na diplomatickou dráhu, jež vyvrcholila posty vyslance v Argentině a velvyslance na Kubě.

Jana Davidová-Glogarová, Jaroslav David a Michal Místecký z Katedry českého jazyka a literatury FF OU se věnovali toponymu Orlová – obrazu města ve světle tří textových analýz. Pomocí kvalitativních a kvantitativních lingvistických metod zkoumali, jak se místní jméno Orlová používá v textech a jak tyto vypovídají o obrazu města samotného. Potvrdili, že lokalita se dostala do obecného povědomí až na konci 19. století jako významné centrum těžby uhlí. Vlastní analýzy se pak týkají názvu města v současné publicistice, analýzy deníku Rudé právo a regionálních novin Nová svoboda, třetí tematická analýza sleduje obraz města v úvodech k obrazovým publikacím o tzv. socialistických městech. Podle nich je Orlová nazírána jako místo, pro něž je uhlí až mýtickým osudem. Zcela odlišný lingvistický přístup k problematice města zvolila orlovská rodačka Lenka Vaňková z Katedry germanistiky FF OU, jež připomenula germanismy v mluvě Orlové v minulosti i přítomnosti. Střetávání češtiny, polštiny a němčiny je spojeno už s obdobím kolonizace Těšínska, vliv němčiny zesílil zejména od konce 18. století v souvislosti s rakouskou administrativou a později s rozvojem těžby kamenného uhlí. Germanismy pronikaly do každodenní mluvy obyvatel Orlové a okolí poměrně silně, v průběhu času některé mizely, jiné se nově objevovaly. Sonda do přítomnosti, obsažená v online dotazníku ukazuje, že z povědomí mladé generace starší germanismy mizí ve prospěch obecné češtiny., v dohledné době se zřejmě zcela vytratí.

K celkovému vyznění konference je třeba ještě dodat, že bloky příspěvků doprovázela živá diskuse přítomných, která se přenášela i do kuloárů a dalšího společně prožitého času. A závěrem je pak znovu třeba zdůraznit, že díky jednání konference a jeho přetavení do objemné publikace (která obsahuje, jak jsem již uvedla, několik dalších příspěvků, jež na konferenci nezazněly) stejně jako zásluhou zmiňovaného historického filmového dokumentu se Orlová mezi českými městy zařadila na zcela výjimečné místo. Zájmem, který věnuje své historii, může jít příkladem všem regionálním centrům a obcím podobné velikosti a charakteru.

Nina Pavelčíková

***Železiarne – srdce priemyslu*, Slovenské technické múzeum, 23.–25. november 2022, Košice, Slovensko.**

Konferencie o dejinách železiarskeho priemyslu sú na Slovenskou veľkou vzácnosťou, preto historici a záujemcovia o hutnícku problematiku veľmi pozitívne hodnotili ojedinelú medzinárodnú vedeckú konferenciu s názvom Železiarne – srdce priemyslu, konanú v dňoch 23.–25. novembra 2022 v priestoroch Slovenského technického múzea v Košiciach. Hlavní organizátori – Pamiatkový úrad Slovenskej republiky a spomenuté múzeum – si pre hostí pripravili pozoruhodne nabitý program, rozdelený do šiestich blokov v dvoch dňoch. Program konferencie dopĺňali dve exkurzie, pričom väčšej a časovo náročnejšej exkurzii do Východoslovenských železiarní (dnes US Steel) bol vyhradený celý tretí deň.

Príspevky prezentované na konferencii sa týkali pomerne širokého spektra tém súvisiacich so železiarskou výrobou. V celkovo dvadsiatich príspevkoch (niektoré však pre neúčasť prednášajúcich neboli

odprezentované) boli predstavené míľniky železiarskej výroby na Slovensku, história jednotlivých železiarní alebo regiónov, architektúra železiarní a ich stavieb či železiarne v umení.

V prvý deň konania konferencie zaznel najprv úvodný príspevok Imricha Jelča o historickom vývoji výroby železa na území dnešného Slovenska. Nasledoval príspevok Jozefa Daniela o industriálnych pamiatkach spojených s baníctvom a hutníctvom, prevažne na území Spiša, ktoré v minulosti dominovalo v železiarskej výrobe a dodnes sa tu zachovalo množstvo pozostatkov po hutníctve. Zaujímavý príspevok odprezentovala Eva Belláková, v ktorom priblížila vývoj architektúry železiarní na slovenskom území v priebehu 19. a prvej polovice 20. storočia. Na tomto mieste sa patrí pripomenúť, že Belláková je aj autorkou kvalitnej, a v našej historiografii veľmi ojedinelej, monografie k tejto téme.[1] Posledným príspevkom prvého dňa konferencie bola prednáška Roberta Kořínka o vežových vodojemoch v rámci hutníckych prevádzok na území dnešnej Českej republiky, vychádzajúca z rozsiahleho výskumu dvoch inštitúcií – Výskumný ústav vodohospodářský Tomáše G. Masaryka a ČVUT v Praze – ktorého výstupom bola taktiež odborná publikácia.[2] Tento príspevok bol veľmi prínosný aj pre slovenského poslucháča, nakoľko u nás ide o výrazne obchádzanú a nepreskúmanú tému.

Druhý deň sa začal prednáškou Miroslava Lacka zameranou na vývoj železiarstva na Gemeri v „dlhom" 16. storočí, kedy sa formovali strediská železiarskej výroby a budovali vlastnícke vzťahy medzi baňami a hutami v tejto oblasti. Podobne tematicky zameraným bol aj druhý príspevok Patrika Beňuša a Martina Pliešovského, v ktorom predstavili históriu železiarstva na území Rimavskej doliny na Gemeri do začiatku 20. storočia. Prezentácia sledovala hlavne míľniky železiarskej výroby a budovania železiarní v doline, ktorá patrila medzi najdôležitejšie v rámci výroby surového železa na našom území. Tretí príspevok bol odprezentovaný Lukášom Paterom a zameriaval sa na podrobnejšiu sondu do historického vývoja Krompašských železiarní, najväčšieho hutníckeho podniku na území Slovenska pred prvou svetovou vojnou. Na základe archívneho výskumu a dobovej literatúry tu bol po prvý krát prezentovaný celkový proces výstavby železiarne a jej technologická štruktúra.

Ďalšie príspevky sa zameriavali na metalurgiu v jednotlivých oblastiach Slovenskej a Českej republiky. Martin Miňo s kolektívom predstavili výsledky výskumu na hradisku Železník v Sirku v kontextoch počiatku hutníctva na strednom Slovensku, Jozef Petrík a kolektív odprezentovali príspevok o metalurgii železa v obci Kojšov na Spiši a napokon Ondřej Merta vo svojej prezentácii rozprával o starom železiarstve Moravského krasu pohľadom archeológie a múzejnej prezentácie. Nasledovala menšia exkurzia v rámci mesta Košice, v rámci ktorej sme si prehliadli viaceré sídliská alebo jednotlivé stavby, ktoré vznikli ako bývanie pre robotníkov Východoslovenských železiarní. Na prehliadku nám ako dopravný prostriedok poslúžil historický autobus Karosa.

Popoludňajší program konferencie bol venovaný ďalším siedmim odborným príspevkom, avšak dve z nich sa pre neúčasť prednášajúcich nerealizovali. V rámci ostatných príspevkov vystúpil Miroslav Kleban s prednáškou venovanou sochárskym sympóziám v kove, realizovanými Východoslovenskými železiarňami v čase socializmu, a taktiež Petr Vácha s príspevkom o železných a oceľových zvonoch ako o pozoruhodnej kategórii kampanológie. Nasledoval príspevok Radka Míšanca o výsledkoch komplexného výskumu priemyselného podniku na príklade Novej hute v Ostrave. Predposledná prednáška, realizovaná online prenosom, bola od Miroslava Beňáka, kde sa venoval architektúre objektov železiarne bývalých Coburgových závodov v Trnave. V podobnej tematike sa niesla aj záverečná prednáška Veroniky Aschenbrierovej a Jarmily Oceľovej o využívaní zanedbaného priemyselného dedičstva bývalého horehronského Coburgovského železiarskeho komplexu a jeho úlohe v rozvoji turizmu na Horehroní.

Záverečný deň konferencie bol venovaný prehliadke US Steel v Košiciach, kde sme si prehliadli viaceré hutné prevádzky a videli výrobu surového železa, jeho spracovanie a výrobu samotných produktov a polotovarov. Záverom je potrebné pochváliť organizátorov za veľmi dobre zorganizovanú konferenciu, plnú zaujímavých a rôznorodých prednášok. Príspevky boli začiatkom roka 2024 zverejnené v zborníku Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok 33, ktorý vydal Pamiatkový úrad SR.

Lukáš Patera

1 BELLÁKOVÁ, Eva: *Architektúra historických železiarní na Slovensku 1815–1948*. Bratislava 2018.

2 KOŘÍNEK, Robert – HORÁČEK, Michal: *Věžové vodojemy.* Praha 2022.

STUDIES

MARTIN ŠENK
1 Friendship and Gift-giving in the Correspondence of Winfried / Boniface

MIROSLAV LACKO
17 Green Pigment Production in the Hungarian Kingdom until the Late 18th Century

ALEŠ KOTVA
42 France and the Opening of Japanese Ports

PETR POPELKA
58 Industrialisation, Domestic Work and Domestic Industry in the Bohemian Lands at the Turn of the 20th Century

LUKÁŠ PATERA
81 Business of Prussian Iron Companies in the Spiš-Gemer Mining Area and Export of Iron Ores to Upper Silesian Ironworks

100 LITERATURE

104 CHRONICLE

HISTORICA REVUE PRO HISTORII A PŘÍBUZNÉ VĚDY

Vychází dvakrát ročně.
Cena 100 Kč + poštovné
Vydává Ostravská univerzita, Dvořákova 7, 701 03 Ostrava, CZ, IČ: 61988987
Adresa redakce: Katedra historie, Filozofická fakulta, Ostravská univerzita, Reální 3, 701 03 Ostrava, CZ
Kontaktní e-mail: *historica.redakce@osu.cz*
Webové stránky časopisu s požadavky na formální úpravů textů: *http://historica.osu.cz*
Vědecký redaktor: Aleš Zářický
Výkonný redaktor: Petr Kadlec
Grafický návrh: Kazimierz Gajdzica
Technická redakce: Gabriela Škorníková
Sazba: Daniela Šimáčková
Na titulní straně: Vyobrazení umučení sv. Bonifáce z fuldského sakramentáře (okolo roku 975), fol. 87r. S
Jazyková korektura: Kristina Hellerová
Anglickojazyčné překlady a korektury: Karla Rohová

Informace o nabídce titulů vydaných Ostravskou univerzitou jsou k dispozici na webu
Univerzitního obchodu a knihkupectví: *http://oushop.osu.cz*

Časopis je evidován v rámci databází European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH Plus), DOAJ a Scopus.

01
9 771803 755008